

**Міністерство освіти і науки України
Університет митної справи та фінансів України
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара**

Історія торгівлі, податків та мита

Збірник включено ВАК України в перелік наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України від 22.12.2016 р. № 1604, додаток 9)

№ 1–2 (15–16)

**Дніпро
2018**

УДК 33(09)
ББК 65.03
І 89

Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. –
Дніпро, 2017. – № 1–2 (15–16). – 240 с.

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Університету митної справи та фінансів (протокол № 5 від 1 грудня 2017 р.)
Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол № 8 від 22 лютого 2018 р.)

Редакційна колегія:

В. В. Ченцов, д.і.н., д.н.держ.упр., проф.,
головний редактор (УМСФ);
Д. В. Архирейський, д.і.н., доц. (ДНУ);
Ю. В. Барабаш, д.і.н., доц. (УМСФ);
Н. А. Беляєва, д.і.н., проф.
(Владивостоцька філія Російської митної
академії, РФ);
Т. П. Дерев'янко, відповідальний секретар
(УМСФ);
О. О. Дячок, к.і.н., доц., заступник
головного редактора (УМСФ);
О. І. Журба, д.і.н., проф. (ДНУ);
В. В. Іваненко, д.і.н., проф.,
відповідальний редактор (ДНУ);
І. Ф. Ковальова, д.і.н., проф. (ДНУ);
К. М. Колесников, д.і.н., проф.,
заступник головного редактора (УМСФ);

П. М. Кулаковський, д.і.н., проф.
(Національний університет “Острозька академія”);
Я. Лосовський, д-р габілітований,
надзвичайний професор (Університет
Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, Польща);
О. В. Морозов, д.і.н., доц. (УМСФ);
С. М. Плохій, д.і.н., проф.
(Гарвардський університет, США);
Д. В. Приймаченко, д.ю.н., проф. (УМСФ);
Д. О. Редін, д.і.н., доц. (Інститут історії
та археології Уральського відділення РАН,
Єкатеринбург, РФ);
С. І. Світленко, д.і.н., проф. (ДНУ);
Ю. А. Святець, д.і.н., проф. (ДНУ);
Г. К. Швидько, д.і.н., проф.
(Національний гірничий університет);
О. Б. Шляхов, д.і.н., проф. (ДНУ)

ISSN 2309-7205

Коректори: Л. І. Малигіна, О. О. Смирнова, І. В. Орищій, А. П. Самойленко,
В. В. Малашевич

Комп'ютерна верстка: О. О. Іщенко, Т. Г. Пунтус

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія КВ № 21948-11848 ПР від 12.03.2016 р.
Тираж 100 прим. Замовлення № 924.

Адреса редакції: м. Дніпро, вул. Володимира Вернадського, 2/4, 49000
Тел.: (056) 756-05-05
Електронна адреса: redactor.umsf@gmail.com

Підписано до друку 23.04.2018. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 15,00. Обл.-вид. арк. 13,33.

Засновник: Університет митної справи та фінансів
(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 5022 від 14.12.2015 р.);
Співзасновник: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 289 від 21.12.2000 р.)

© Колектив авторів, 2018
© Університет митної справи та фінансів, 2018

ЗМІСТ

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Набай М. Trade, transportation and duties on the Danube in ancient time from the perspective of ancient sources	5
--	---

АНТИЧНІСТЬ

Ніколаєв М. І. Агораноми елліністичної Ольвії	12
Колесников К. М. Дунайські легіони у підтримці безпеки на півночі Понту (I–V ст.)	31

МОДЕРНА ДОБА

Rutkowski M. Opłaty splawnego w Królestwie Polskim ery paskiewiczowskiej	76
Проців О. Р. Значення шкіри мисливських видів тварин у Галичині в середині XIX – на початку XX ст.	98
Морозов О. В. Імпорт кораблів для флоту Цінської імперії в 1870–1890-х рр.	114
Кухаренко А. А. Роль Крестьянского поземельного банка в формировании рынка земельной собственности на территории Беларуси (1883–1917 гг.)	127

НОВІТНЯ ДОБА

Архирейський Д. В. Зовнішня торгівля та митна справа Української Держави за журналами засідань Ради Міністрів (травень–грудень 1918 р.)	139
Petranský I. A. Funding of churches and religious societies in Slovakia in the 20 th century	156
Шеремет В. Ю. Роль Української економічної ради та її підрозділів у системі органів державної влади УССР на початку 1920-х рр.	167
Пасіцька О. І. Міжнародний ярмарок “Східні торги” у Львові (20–30-ті роки XX ст.): світовий досвід та місцеві реалії	175
Скубій І. В. Чоловіче споживання у міському просторі радянської України в 1920–1930-ті рр.	180
Фрадинський О. А. Ленд-ліз у СРСР: нафтова компонента	187

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

Захарова О. В., Дуженко С. А. Проведення у справах про порушення митних правил: статистичний аналіз	203
Литвинов В. В. Особенности описания предметов бонистики в таможенных документах	212

РЕЦЕНЗІЇ

Дячок О. О. Ґрунтовне дослідження земельних відносин на українських теренах Великого князівства Литовського (рецензія на монографію: Блануца Андрій. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – 423 с.)	234
---	-----

Відомості про авторів	237
------------------------------------	-----

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

- Habaj M.** Trade, transportation and duties on the Danube in ancient time from the perspective of ancient sources 5

ANTIQUITY

- Nikolaiev M. I.** Agoranoms of the Hellenistic Olbia 12
- Kolesnykov K. M.** Danube Legions in support of security in the North of Pontus (I–V centuries) 31

MORDEN AGE

- Rutkowski M.** River floating fees in the Kingdom of Poland of Paskievich era 76
- Protsiv O. R.** Value of the skin of hunting species in Galicia in the middle of the XIXth and early XXth centuries 98
- Morozov O. V.** Imports of ships for the Tsing Empire navy in the 1870–1890's 114
- Kukhareenko A. A.** Role of the Peasant Land Bank in the formation of the land market on the territory of Belarus (1883–1917's) 127

CONTEMPORARY AGE

- Arkhireiskyi D. V.** Foreign trade and customs affairs of the Ukrainian State on the journals of the meetings of the Council of Ministers (May–December 1918) 139
- Petransky I. A.** Funding of churches and religious societies in Slovakia in the 20th century 156
- Sheremet V. Yu.** Role of the Ukrainian Economic Council and its subdivisions in the system of higher state government bodies of the USSR in the early 1920's 167
- Pasitska O. I.** International fair “Eastern trades” in Lviv (1920–1930's): world experience and local realities 175
- Skubii I. V.** Male consumption in urban space of Soviet Ukraine in 1920–1930's ... 180
- Fradynskyi O. A.** Lend-Lease in the USSR: the oil component 187

PROBLEMS OF THE PRESENTS

- Zakharova O. V., Duzhenko S. A.** Proceedings in disputes of customs rules: statistical analysis 203
- Litvinov V. V.** Especially description papers money in the customs documents 212

RECENSIONS

- Diachok O. O.** Thorough study of land relations on the Ukrainian territory of the Grand Duchy of Lithuania (Recension on the monograph: Blanutsa Andrii. The Jagiellonian's land policy on the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania (1440–1572's). – Kyiv, 2017. – 423 p.) 234

- Information about the authors** 237

UDC 930:656.62:339(282.243.7)

**TRADE, TRANSPORTATION AND DUTIES
ON THE DANUBE IN ANCIENT TIME FROM THE PERSPECTIVE
OF ANCIENT SOURCES¹**

M. Habaj

(University of SS. Cyril and Methodius in Trnava, Slovakia)

In ancient times, the Danube did not only represent a military border or a barrier of civilizations, but it was also a place of ethnic, cultural and trade meetings. Cruise along the river was able to provide many benefits and after the Romans moved their interests to the entire flow of the river after Augustus' conquests, the Danube became an important transportation artery and thus a trade route as well. Until that time, the ancient, especially the Greek trade focused only on the lower stream. The submitted study provides an overview of transportation on the river, types of ships that used it and suggests the significance of the Danube in the development of trade in individual provinces spread across its stream and in short also states the system of fees introduced on the river.

Key words: Ancient Danube; river transportation; trade; fees and duties.

У давнину Дунай становив собою не лише військовий кордон чи межу між цивілізаціями, він був ще й місцем етнічних, культурних і торгових зустрічей. Курсування ним надавало багато переваг. Коли римляни після завоювань Августа зацікавилися всією течією річки Дунаю, річка стала важливою транспортною артерією і торговельним шляхом. До того часу торгівля, зокрема грецька, зосереджувалася лише у нижній частині течії річки. Дослідження розглядає транспортування Дунаєм, типи кораблів, що ним курсували, та важливість його впливу на розвиток окремих регіонів, розташованих вздовж русла. Наведено коротку інформацію про систему податків, встановлених на річці.

Ключові слова: давній Дунай; річкові перевезення; торгівля; податки і збори.

In the eyes of ancient Greeks, the Danube divided Europe to two parts. It was the border of oikumene and in its lower stream, the border between the Scythians and the Thracians. While the Greeks knew only the lower stream of the river, the Romans knew Danube's stream throughout its length. With the expansion of the Roman Empire to the north, the river became a border between the Empire and barbarians. It played the role of a dividing line between civilizations. In ancient classical thinking, it was the God-defined line, the crossing of which brought military, religious and moral issues and consequences. Thus, in a broader geographic and military thinking, Danube acted as a border, how ever,

© M. Habaj, 2017

¹ The study is part of the project: VEGA 1/0119/17 *The concept of negative peace and its impact on the development of mentality on Central Europe examples.*

in real life, its position was different. During the Roman times, the river was an essential link between the Roman provinces of Raetia, Noricum, Pannonia and Moesia. From the Roman perspective, the river was a transportation artery for the supply of Roman legions and space, in which Roman military camps and subsequently cities were established. The military presence of Romans along the river led to the establishment of many trade relationships with area behind the Danube. The importance of the river thus shifted in everyday life from its military-demarcation aspect to a civil-commercial one. Unfortunately, there are only few ancient records on civil trade, because ancient authors focused primarily on barbarian invasions and related Roman campaigns. Notes on the importance of the river in Roman trade are scarce and rare. Therefore, many conclusions on trade on the Danube are based on analogy or assumptions, which creates room for various syntheses. The submitted study is trying to present one of the views on trade on the Danube, issues that accompanied it and conditions, under which it took place.

Despite the fragmentation of sources on Roman trade on the Danube, several papers have been written that present this aspect of life on the river in a significant way. Essentially anyone, who is interested in the Danube in ancient literature starts at the beginning with Brandis' article in *Paulys Realencyclopädie*². Although a lot of time passed since Brandis' paper and knowledge has shifted considerable, Brandis' summary of ancient literature regarding the Danube is remarkable and so complete that it is still an important aid to further research. The studies of Lietta di Salvo³ and Brian Campbell⁴ represent major contributions to this topic.

Transportation on the river

Various vessels provided transportation on and across the Danube. From the earliest times, inhabitants living along the river used hollowed out trunks of trees. Alexander the Great in his campaign used these across the Danube also. Arrian, who also adds for what the inhabitants used the riverboats, has preserved the report on this event. The report reads: "Thereupon Alexander withdrew his troops and decided to cross the Ister to attack the Getae who were settled on the father side, both because he saw a large force of them gathered on the bank, to repel him, should he cross – there were about four thousand mounted men, and more than ten thousand on foot – and also because he had been seized with a desire to land on the father side. He himself embarked in the fleet; the leather tent covers he had filled with the hay, and gathering all the available boats, cut from single trees, from the countryside (there were plenty, for the river-side dwellers use them for fishing, for up-river expeditions among themselves, and even more for thieving), he ferried across on these as much of his force as was possible. About fifteen

² Brandis K. G. Danuvius. In *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. – Stuttgart: Metzler, 1901. – Vol. 5/1.

³ De Salvo L. *Circolazione e commercio per via d'acqua nelle province Danubiane* // Zerbin L. (ed.). *Roma e le Province del Danubio*. – Ferrara: Rubbettino, 2010.

⁴ Campbell B. *Rivers and the Power of Ancient Rome*. – Chapel hill: University of North Carolina, 2012. Especially the eighth chapter dealing with Danube.

hundred cavalry and four thousand foot-soldiers crossed with him”⁵. Cassius Dio describes hollowed out tree trunks used by local tribes, as well as the large number of boats and ships on the river, in the description of Augustus’ campaign against the Pannonians. Cassius Dio writes: “It was against this people, then, that Caesar at that time conducted a campaign. At first he did not devastate or plunder at all, although they abandoned their villages in the plain; for he hoped to make them his subjects of their own will. But when they harassed him as he advanced to Siscia, he became angry, burned their country, and took all the booty he could. When he drew near the city, the natives for the moment listened to their leaders and made terms with him and gave hostages, but afterwards they shut their gates and underwent a siege. For while they possessed strong walls also, yet they placed their whole confidence in two navigable rivers. The one named the Colops flows the very circuit of the wall and empties into the Savus not far distant; it has now encircled the entire city, for Tiberius gave it this shape by constructing a great canal through which it comes back to its original channel. But at that time between the Colops on the one hand, which flowed past the very walls, and the Savus on the other, which flowed at a little distance, a gap had been left which had been fortified with palisades and ditches. Caesar secured boats made by the allies in that vicinity, and after towing them through the Ister into the Savus, and through that stream into the Colops, he assailed the enemy with his infantry and ships together, and had some naval battles on the river. For the barbarians prepared in turn some boats made of single logs, with which they risked a conflict”⁶.

However, this simple type of boats was not the only one used on the Danube. Ever since the arrival of Greeks to the delta of the Danube and subsequently to Dobruzha in the sixth century BC, more complex ships, including cargo vessels, have been used in the lower stream⁷. During the Ovidius’ times, actual boats (*rates*) and ships (*naves*) were used on the river that were used not only by the Romans, but surrounding tribes as well⁸. We have an illustrative report on ships used by surrounding tribes for example from the times of Marcus Aurelius, who has forbidden the Iazyges to own ships⁹.

As far as sailing ships go, these are not mentioned in the ancient literature in connection to the Danube, only ships powered by rowers are mentioned¹⁰. But in winter, when the river froze, any ships were unusable and merchants depended on moving across the frozen level.

When we talk about transportation on the river, we cannot leave out the crews of boats and people working in ports and trade station. In Roman cities or military camps, enterprising individuals gathered in guilds and these carried out important services in ports or directly on the river. In sources they appear under different names like *nautae*,

⁵ Arr. 1. 3. 6. Text translation Robson E. (LOEB. – 1967. – Vol. I).

⁶ Cass. Dio 49. 37. Text translation Cary E. (LOEB. – 1955. – Vol. V).

⁷ Apoll. Rhod. 4. 283.

⁸ Ovid. Trist. 3. 31; Amm. Marc. 31. 4. 5.

⁹ Cass. Dio 71. 19.

¹⁰ Brandis K. G. Danuvius... – P. 2123.

navicularii or *utricularii* ¹¹. Since from the transportation perspective the lower Danube was important, while the upper and the middle streams were used to a lesser extent ¹², there are only rare reports these areas of the river. Inscriptions speaking of sailors from these provinces are not only rare, but in several cases it is not clear whether these are sailors from Aquileia or sailors sailing on the Danube.

Nauclerus of Brigetio is undoubtedly important ¹³, in Moesia Superior, specifically in Viminacium, we have a documented man working as *nauclerus* in an epigraph dedicated to Mithra ¹⁴. Near Oberstimme, not far from Manching, a boat was found that proves transportation on the upper stream ¹⁵.

Thus, the lower Danube played a more important role in transportation on the Danube. There are several important ports from Moesia to the Black Sea. Let's mention Halmyris, Salsovia or the extremely busy Noviodunum, where the Roman fleet known as *Classis Flavia Moesica* was located on the lower Danube. Axiopolis was probably the most important port in the Danube transportation. There was an association known as *nautae universi Danuvii* ¹⁶, which was active throughout the lower stream and on the confluence of the Drava or Sava and the Danube, where it played a significant part in the transportation of goods between Northern Italy and the Black Sea ¹⁷.

The Roman fleet moved also on the middle stream, this was so-called *Classis Pannonica* ¹⁸. The fleet was established 35 BC by Augustus and reformed during the Flavian period, when it was known as *Classis Flavia Pannonica*. It patrolled in the area between Castra Regina and Taurunum.

Transportation on several places was not easy. Passages in the area of Iron Gates caused known difficulties. The Romans intervened here at least once; when in 101, Trajan had built channels before his campaign against the Dacians that should have facilitated transportation. Difficulties with transportation in the delta oftentimes equaled those at sea. Aelian documents this fact in a known passage and adds the information that during winter months, boats of the merchants remained frozen on the river and transportation continued on the frozen level only on wagons. Aelian's report reads as follows: "There is also in the Ister a bay of immense depth and like the sea in its wide compass. Moreover that this bay attains a considerable depth is sufficiently proved by the following fact: Merchant vessels which cross the sea put into this bay and, when the bay is angered by the winds that blow and lash it into waves and drive it mad, are just as afraid of it as they are of the sea. And there are also islands in it, and even creeks along the shore into which

¹¹ *De Salvo L.* Circolazione e commercio... – P. 87.

¹² *Schlippschuh O.* Die Händler im römischen Kaiserreich in Gallien, Germanien und der Donauprovinzen Rätien, Noricum und Pannonien. – Amsterdam: Hakkert, 1987. – P. 86.

¹³ Inscr. Pann. Sup. 39; *De Salvo L.* Circolazione e commercio... – P. 87–88.

¹⁴ CIL III 13804.

¹⁵ *Campbell B.* Rivers and the Power... – P. 293.

¹⁶ CIL II 7485.

¹⁷ *De Salvo L.* Circolazione e commercio... – P. 91.

¹⁸ *Starr C. G.* The Roman Imperial Navy 31 BC – AD 324. – Cambridge: Heffer and Sons, 1960; *Fitz J.* Le province Danubiane. In *Storia dei Greci e Romani*. – 2008. – Vol. 16.

one can run for safety. There are besides, promontories and capes running out, on which the waves in the fury dash and burst whenever the river at its very fullest is, as it were, forced into a narrow space as it presses on to the sea. This commonly occurs when the third autumnal season is past and the winter season is setting in and the river is running in the full flood. And as it rises the north wind urges it forward and causes it to descend in fury. (...) Well, the ice on the Ister freezes hard even round a merchant vessel on its way downstream and imprisons it: it is no use to spread the sails; the man at the prow looks no more ahead; the ship's captain cannot move the rudders to and fro; they are fixed fast, for the whole vessel is caught in the surrounding fetters and looks, I declare, not like any ship, for it is no longer beaten by the waves, but like some hill rising from a wide expanse of plain or for all the world like some lofty watch-tower. Thereupon the passengers and the sailors jump out and hurry down the river and fetch wagons and transfer the cargo on to what was lately the water”¹⁹.

Despite difficulties, transportation on the river was considered faster than on the land, especially if large volumes or supplies for the army were transported. In 361, for example, Emperor Julian preferred boat transportation to land transportation for his journey to Sirmium especially because of the speed²⁰.

Trade

At the beginning, the Roman world engaged in trade on the Danube especially on its lower stream, which was determined by the historical development. The lower Danube has been known to the Greeks for centuries. They traded with surrounding tribes, but they did not go beyond the junction of Sava and Danube. Good heading further west were from here on transported through the valleys of the Sava and other inflows due to natural conditions²¹. Various goods were transported from the east to the west along the Danube and the connected river networks. For example, Theopompus, whose words were not preserved, but his report has been preserved by Strabo said that goods from Chios and Thasos were being transported to the Adriatic along the Danube²². The Romans must have known about these trade connections since the second century BC. Areas of the northwestern Balkan came under the influence of the Roman trade after the founding of Aquileia on the Adriatic coast and Roman interests have expanded further with the subsequent taking of Istria. A century later, in the middle of the first century BC, the Romans have romanized Istria and undoubtedly knew the essential parts of its inland²³.

¹⁹ Ael. De Nat. An. 14. 26. Text translation Scholfield A. F. // LOEB. – 1959. – Vol. III.

²⁰ Amm 21. 9. 2.

²¹ Dan A. Between the Euxine and Adriatic Seas: ancient representations of the Ister (Danube) and the Haemus (Balkan mountains) as frames of modern South-Eastern Europe // The Danubian Lands between the Black Aegean and Adriatic Seas / Ed. by G. Tsetschladze, A. Avram, J. Hargrave. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – P. 134.

²² Strab. 7. 5. 9.

²³ Liv. 6. 40–41; Plin. NH. 3. 19. For Roman policy in Istria see: Matijašić R. L'Istria tra Epulone e Augusto // Atti della XXI Settimana di Studi Aquilanesi, 1990. – P. 235–251.

After the Augustus conquests, the Sava up to the Danube gets in the center of attention of Roman merchants from Aquileia. A new trade station Nauportus was established in the valley of the river, where goods from Northern Italy have been brought and from here or from Emona were transported on the Sava and subsequently the lower Danube²⁴. This route became the easiest connection to the Black sea for merchants from northern Italy and many merchants from Aquileia were active on it as well²⁵.

The Augustus' conquests moved Roman interests to the Danube along its entire length, so traces of Roman trade on the river began to appear not only on the lower end, but in other gradually established provinces as well. The inscriptions from Raetia mention ten merchants, who participated on trade with the Danube areas. Fabrics, clothing, wine, ceramics or animals were the subjects of the trade. Eight inscriptions talking about these *negotiares* comes from Augusta Vindelicorum (Augsburg) and two others come from Castra Regina (now Regensburg). From Castra Batava (Passau) there is an inscription capturing a wine merchant. He apparently mediated contacts between the Romans and the tribes behind the Danube. In the second century trade in the central Danube grew significantly. It was made up of many commodities, especially iron, cheese and fabrics, whereby Romans paid for these commodities in wine, oil, glass products or lamps²⁶.

In Pannonia and Upper Moesia, trade was booming in the period between Domitian and Hadrian²⁷. The merchants were directly linked to numerous legionnaires deployed along the limes. Carnuntum and Aquincum are well known²⁸. The expansion of the trade between the Romans and the Barbarians was also aided by the fact that a substantial part of the Roman army was grouped at the time at the Danube.

Duties

Merchants had to pay a fee for their goods known as *portorium*. All Danube provinces were included in the system of fees known as *publicum portorii Illyrici et ripae Thraciae*. These fees were collected in stations that could have been in cities, ports or trade junctions. In any case, these stations were established at strategic places, where a large collection of duties was expected. The city of Siscia is a good example, where Kolapis (now Kupa) flows into the Sava. Customs officers were able to collect here fees from boats sailing with goods on the Sava to the Danube, or from those, who were sailing on the Kolapis. Another good example is the station that existed at the confluence of the Cserna and the Danube. This position allowed it to collect duties not only from merchants, who continued on the Danube, but also from those, who continued in the opposite direction on or alongside its confluence. Another type of profitable stations was on bridges; an example of this would be *pons Aeni* in Raetia²⁹. The collection of fees represented

²⁴ *Schlippschuh O.* Die Händler im römischen Kaiserreich... – P. 101.

²⁵ *De Salvo L.* Circolazione e commercio... – P. 82.

²⁶ *Ibid.* – P. 83.

²⁷ *Mócsy A.* Pannonia and upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. – London, Boston: Routledge, 1974. – P. 122.

²⁸ *Ibid.* – P. 126–127.

²⁹ *Campbell B.* Rivers and the Power... – P. 297–298.

significant income for cities and ports, through which trade routes passed. Let's mention, for example, the city of Capidava, which was important in the customs system on the lower Danube³⁰. Originally a small Capidava settlement that transformed into an important military camp after Dacia was taken over by the Romans, alongside which a civil city grew. There was a technical device for unloading and loading of goods and piers in its port. Thus, it was an ideal place to move goods from the inland to river transportation leading west and east.

List of abbreviations

Ael. De Nat. An. = Aelian, De natura animalium
Amm. = Ammianus Marcellinus
Apoll. Rhod. = Apollonius of Rhodes
Arr. = Arrianus
Cass. Dio = Cassius Dio
CIL = Corpus Inscriptorum Latinorum
Inscr. Pann. Sup. = Inscriptiones Pannoniae Superioris
Liv. = Titus Livius
LOEB = LOEB classical library
Ovid. Trist. = Ovidius, Tristia
Strab. = Strabon

³⁰ De Salvo L. Circolazione e commercio... – P. 90.

УДК 930:339.13.025.12.13

АГОРАНОМИ ЕЛЛІНІСТИЧНОЇ ОЛЬВІЇ

М. І. Ніколаєв

(м. Миколаїв)

На основі відновленого літочислення та просопографії Ольвії IV–I ст. до н. е. (синхронізація епонімного каталогу IPE I² 201) уперше виконано просопографічне дослідження агораномного клейміння мірних посудин та агораномних (епіграфічних) гир. Метрологічна діяльність магістратури агораномів елліністичної Ольвії – клейміння мірних посудин – здійснювалося, імовірно, трьома періодами: рубіж IV–III ст. до н. е. (збігається з економічним розквітом), 250–240 рр. до н. е. (збігається з максимальною кризою) і кінець III – перша чверть II ст. до н. е. (збігається з новим економічним зростанням). Магістратура агрономів елліністичної Ольвії складалася з трьох осіб. Генеалогічні розрахунки стабільно свідчать на користь того, що голова колегії агораномів, а втім, й інших колегій та спільнот, перевищує за віком рядових членів на 15–20 років.

Ключові слова: Ольвія; агораномі; керамічне клейміння; агораномні гирі; просопографія; хронологія.

Ceramic stamping and bronze weighs is monuments of metrological activity of agoranomoi of the Hellenistic Olbia. Prosopographical studies of the group of Olbian ceramic stamping and bronze weighs are executed on the basis of the synchronization of the eponymous catalogue IPE I² 201. New tools have been applied: prosopographical dating, prosopographical reconstruction and prosopographical interpretation. Ceramic stamping of Olbia is non-regular process, and it contains three periods of intensive stamping: the boundary of IV–III centuries B. C. (the time of economic recovery), 250–240 years B. C. (the time of the deepest crisis) and the boundary of III–II centuries B. C. (the time of economic recovery). The magistracy of agoranomoi of hellenistic Olvia consisted of three people. The most powerful family of the Dionysios and related families took an active participation in magistracy.

Key words: Olbia; agoranomoi; ceramic stamping; weighs; prosopography; chronology.

Постановка проблеми. У процесі відновлення ольвійського літочислення IV–I ст. до н. е. (синхронізація епонімного каталогу IPE I² 201)¹ була побудована просопографічна модель громади невеликого античного міста, зокрема Ольвії. Модель утримує низку важливих теоретичних положень: громада складається з державних (магістратури тощо), релігійних (фіаси тощо) та інших спільнот, а також із головних і другорядних елітних родин. Епонімний каталог містить повні імена і хронологію

© М. І. Ніколаєв, 2017

¹ ПКЭО; ПрОП; ПрМНО.

активності головних історичних осіб; у суміжні роки епоніми (і/або їхні родичі) брали участь в інших магістратурах. Тобто державні посади по черзі виконувалися вузьким колом вихідців з елітних родів². Інформація про різнопланову діяльність групи осіб хронологічного зрізу, що вивчається, міститься в синхронних епіграфічних пам'ятках: лапідарних написах³, магічних списках, монетних легендах, клеймах, графіті. Наприклад, ім'я евергета Протогена наявне в декреті *IPE I*² 32, двох різних агораномних клеймах на мірних посудинах, монетних легендах *ΠΡΩΤΗΡ*, *ΠΡΩ* і, ймовірно, епонімному каталозі *IPE I*² 201. Аналогічно формуються різноманітні просопографічні відомості й для інших історичних осіб. Водночас просопографія оперує тільки з реальними історичними особами – носіями характерних родових імен, на відміну від ономастики з її гіпотезою про теоретично можливе існування великої кількості омонімічних осіб. Широка популярність вузької групи осіб у громаді практично виключала необхідність використання патронімів⁴. У просопографічній моделі також реалізований родинний протекціонізм, традиція передачі родових імен нащадкам і, як правило, спільна основа імен рідних братів, розташування імен в офіційних списках за старшинством тощо. Ці та інші положення, спираючись на синхронізований календар Ольвії *IPE I*² 201, дали змогу з єдиних хронологічних і просопографічних позицій інтерпретувати й суттєво уточнити датування великої групи лапідарних написів, монет, магічних списків, графіті, тобто побудувати основу для відтворення соціальної історії догетської Ольвії⁵.

Однак до цього часу не стали об'єктом просопографічних і хронологічних студій керамічні клейма й агораномні гирі елліністичної Ольвії – матеріальні свідчення метрологічної діяльності ольвійських агораномів⁶. Причина в тому, що ці пам'ятники мають зазвичай неоднозначну просопографічну інтерпретацію. По-перше, на більшості клейм і гир не зазначено патроніми агораномів; цей природний для мешканців Ольвії факт створює складності для сучасних учених. По-друге, деякі імена агораномів “універсальні”, тобто не містять характерних родових ознак⁷, такі, як *Απατοῦριος*, *Νουμῆνιος*, *Ληνάιος*. По-третє, деякі скорочення імен у клеймах, наприклад *ΑΡΙΣΤΟ* [...], *ΠΟΛΥ* [...], відновлюються в декількох альтернативних варіантах. По-четверте, знаходження більшості клейм і гир у міських шарах ускладнює їхнє датування⁸. Також суб'єктивним ускладнювальним чинником є дуже короткий опис деяких клейм видавцями (на відміну від докладного опису гир). Зокрема,

² Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы // ВДИ. – 1978. – № 2. – С. 87; МАО. – С. 39; ПКЭО; ПрОП.

³ Майже у 90 % лапідарних написів догетської Ольвії згадуються представники восьми найвпливовіших родин.

⁴ ПрОП. – С. 216.

⁵ ПКЭО; ПрОП; ПрМНО.

⁶ Колегія агораномів в античних містах стежила за ринками, стягувала мито за право торгівлі з іноземців, регулювала роздрібну торговельну діяльність, здійснювала метрологічний контроль тощо.

⁷ ПрОП. – С. 223.

⁸ Федосеев Н. Ф. Еще раз о пантикапейских агораномах // Древности Боспора. – 2016. – № 20. – С. 484.

немає інформації про послідовність розташування імен⁹. Окрім того, є неопубліковані клейма, які погано збереглися. Більшість зазначених проблем характерна і для магічних списків. Однак, ураховуючи відновлене літочислення Ольвії, просо пографічну модель громади і виявлення просопографічно пов'язаних пам'ятників, останнім часом вдалося виконати їхню початкову інтерпретацію й датування¹⁰.

З огляду на накопичений досвід **мета статті** – перша спроба побудови хронологічної та просопографічної моделей агораномного клейміння і виробництва епіграфних гир елліністичної Ольвії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Матеріали статті по суті є розвитком досліджень В. В. Рубана і В. В. Крапівіної¹¹, тобто вчених, які в останні десятиліття зробили перші спроби узагальнити дослідження агораномних гир і керамічних клейм. Огляд та аналіз інших публікацій зроблено в працях цих дослідників.

Виклад основного матеріалу. В цьому розділі наведено короткий просопографічний аналіз (далі – *ПА*) доступних автору керамічних клейм та епіграфних (агораномних) гир Ольвії. Розглянуті вони у передбачуваному хронологічному порядку, без метрологічних характеристик, видалено також генеалогічні розрахунки. Застосовувалася комбінована методика дослідження: зіставлення пам'яток із розглянутою вище просопографічною моделлю громади доповнювалося пошуком різнопланових взаємозв'язків. Зокрема, виявлялися просопографічні та нумізматичні аналогії, наявність і збіг додаткових ознак (анепіграфних клейм, надчеканів) тощо. Розвиток інституту агораномії в Ольвії вивчається тільки з початку фіксації імен агораномів¹².

1. ΑΓΡΩΝΟΣ¹³ (рис. 1, 2) (усі рисунки подано в Додатках). На сірій глиняній посудині, ретроградно. Розміри *омеги* й *омикрон* зменшені; датування – не раніше середини IV ст. до н. е.

ПА: ім'я Ἀγρων недоступно для аналізу. Ἀγρων, ймовірно, ідентичний особі, котра згадується в написі *IGDOP 105*. На нашу думку¹⁴, напис *IGDOP 105* датується третьою чвертю IV ст. до н. е.; це датування застосовуємо також до клейма Ἀγρωνος.

⁹ Просопографічні дослідження таких клейм слід розглядати як попередні.

¹⁰ ПрОП, ПрМНО.

¹¹ MAO; Krapivina V. Bronze Weighs from Olbia // The Cauldron of Ariantas / Edited by P. Bilde, J. Højte & V. Stolba. – Aarhus University Press, 2003. – P. 117–130.

¹² Відомості про агораномів Ольвії пізньоархаїчного класичного періоду фрагментарні й неоднозначні: графіті [δ]ίκαλον – “узаконена міра” (на думку Ю. Г. Виноградова) на мірній ойнохої з Березані (Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. – М., 1989. – С. 63). Водночас в Ольвії знайдено остракон δίκας – “справедливості” (O–76/ΑΓΔ – 239). Про існування інституту агораномів у V ст. до н. е., ймовірно, свідчить клеймо Емінака (ΜΟ. – С. 50; Ivantchik A. Agoranomes dans les cités du Pont nord et occidental // Agoranomes et édiles. Institutions des marchés antiques. – Bordeaux, 2012. – P. 123).

¹³ Леви Е. И. Ольвийская агора. – С. 63.

¹⁴ Николаев Н. И. Ольвийские декреты... – С. 67. У напису *IGDOP 105* наявні: *епсилон* з короткою внутрішньою гастрою, окремі *омикрон* і *омега* малого розміру, що характерно для форм не раніше середини IV ст. до н. е.

2. ΑΠΑΤΟΥΡΙΟ ¹⁵ (рис. 1, 3). Клеймо на сірій глиняній посудині, ретроградно. Видавець за граматичною особливістю (закінчення в *генитиві* на *омикрон*) датує клеймо не пізніше IV ст. до н. е. З іншого боку, ου у третьому складі може бути аргументом до датування не раніше другої половини IV ст. до н. е. За палеографією (зменшений розмір *омикрон*) клеймо датується не раніше середини IV ст. до н. е. Отже, ймовірно, клеймо належить до другої половини IV ст. до н. е.

ПА: Απατούριος – ім'я, характерне для всіх полісів та їхніх колоній, у календарях яких був місяць Апатуріон ¹⁶. Ім'я недоступно для аналізу ¹⁷.

3. ΕΥΠΟΛΙΟΣ ¹⁸ (рис. 1, 4). На сірій глиняній посудині, ретроградно. Зменшений *омикрон* дозволяє датувати клеймо (ἀγορανόμου/ἀγορανομοῦντος) Εὐπόλιος не раніше другої половини IV ст. до н. е.

ПА: два альтернативних варіанти.

а) Εὐπόλις – характерне ім'я Діонісіїв. Ідентифікується, ймовірно, як прашур (вище на 1–2 покоління) історичної особи, активної орієнтовно 303–273 рр. до н. е. на ім'я Εὐπόλις Φιλομήλου;

б) Εὐπόλις Φιλομήλου, син монетного магістрата (ΦΙ), епоніма 303 р. до н. е. і, можливо, агораном на ім'я Φιλόμηλος Διονυσίου з роду Діонісіїв. Згадується в магичних списках IGDOP 109, IGDOP 110 кінця IV – початку III ст. до н. е. і в декреті IScM I 65 як посол Ольвії у 280 рр. до н. е. ¹⁹

4. ΑΓΟΡΑΝ\ΑΓΑΘΑΡΧΟ\ΕΥΒΙΟΤΟΥ[...] ²⁰ (рис. 1, 5). Закінчення *омикрон* у генитиві (Αγαθάρχο) свідчить про дату клейма не пізніше кінця IV ст. до н. е. Форми літер характерні для другої половини IV – першої половини III ст. до н. е.

ПА: Ἀγάθαρχος, голова магістратури. Реальна особа на ім'я Агатарх відома за двома магичними списками (у формі Ἀγάθαρκος) ²¹, що датуються орієнтовно 326–312 рр. до н. е.

Εὐβίотος, другий агораном. Ім'я часто згадується в ольвійській епіграфіці; з урахуванням розглянутої нижче гирі ΟΛΒΙΟ\ΑΠΟΛΛΩΝΙΟ Δ\ΗΜΟΚΩ передбачається, що Εὐβίотος – батько Дімокона.

Датування клейма ἀγοραν (ομοῦντων) Ἀγαθάρχο(υ), Εὐβιότου, [...], орієнтовно 321–312 рр. до н. е. ²²

¹⁵ Леви Е. И. Ольвийская агора. – С. 62–63.

¹⁶ Тохтасьев С. Р. Новые *tabellae defixionum* из Ольвии // Hyperboreus. – 2000. – Vol. 6. – Fasc. 2. – С. 302.

¹⁷ ПрОП. – С. 223, 250. У формі Απατούριος ім'я в IV ст. до н. е. згадується в *defixio* SEG 50:702, вірогідно, 340 рр. до н. е. і графіто SEG 30:958, 128.

¹⁸ Леви Е. И. Ольвийская агора. – С. 63.

¹⁹ ПрМНО. – С. 250.

²⁰ МАО. – С. 35.

²¹ Також див. лист IGDOP 25 Артїкона (близько 350 р. до н. е. за датуванням Л. Дюбуа). Спільна основа імен Ἀγάθαρχος і Ἀγαθῖνος, вірогідно, підтверджує їхню належність до роду Агатинів. Нижче наведений факт родинного протекціонізму Агатинів (ΑΓΟΡΑ[...]ΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΝΑΝ).

²² ПКЗО; ПрОП.

4.1. Гиря ΟΛΒΙΟ\ΑΠΟΛΛ\ΩΝΙΟ Δ\ΗΜΟΚΩ (https://www.museum.com.ua/nauch_isled/vestn5.html) (рис. 1, 6). З урахуванням досліджень В. В. Крапівіної, нову гирю з Одеського музею Όλβίο. Απολλωνίο(υ τοῦ) Δημοκῶ(ντος) слід зарахувати до ранніх випусків²³. Дімокон згадується разом з Агатархом²⁴ у магічних списках SEG 50:702, III та IGDOP 106.

4.2. Гиря ΟΛΒΙΟ\ΑΠΟ (TE)²⁵ (рис. 1, 7). Гиря Όλβίο. Απο (λλωνίου?), очевидно, є синхронною до гирі Όλβίο. Απολλωνίο (υ τοῦ) Δημοκῶ(ντος). Знак TE (в лігатурі) на звороті. Знаки й надчеканки, які трапляються тільки на контрольних гирях, видавець пояснює як, імовірно, пов'язані з повіркою ваги за часів інших агораномів²⁶. Не виключаючи таке пояснення, зазначимо, що в даному випадку τε(τάρτη), очевидно, позначає вагу – “четвертину” (без прив'язки до метрології, наприклад гирі²⁷ Істрії, Томіса, Анапи).

5. ΑΓΟΡΑ\[...]ΚΕΣ ΑΝΤΙ\ΜΕΝΑΝ²⁸ (рис. 1, 8).

ΠΑ: клеймо άγορα(νομοῦντων) [Ι]κεσ(ίου), Αντι(μήστωρος), Μενάν(δρου) містить імена відомих історичних осіб та піддається досить надійному просопографічному аналізу.

Ίκές(ιος Παντακλέους), головний агораном, епонім 306 р. до н. е., монетний магистрат ΙΚ (“борисфен” № 20, група II, рубіж IV–III ст. до н. е.)²⁹. Рід Пантаклів-Клеомбротів. На користь такої інтерпретації Гікесія свідчить походження з роду Нікоклів (гілки роду Пантаклів-Клеомбротів) третього агораномом на ім'я Μένανδρος (родинний протекціонізм)³⁰.

Αντι(μήστωρ³¹ Αγαθίνου), другий агораном, епонім 296 р. до н. е., особа з неопублікованого *defixio* рубежу IV–III ст. до н. е. Рід Агатинів.

Μένανδρος, третій агораном. Навклер, згадуваний у графіто IGDOP 26, що датоване не пізніше кінця IV ст. до н. е.³² Гілка Нікоклів роду Пантаклів-Клеомбротів. Раніше, через відсутність відомостей про реальну особу на ім'я

²³ ΚΑΟ. – С. 131.

²⁴ ПрМНО.

²⁵ ΚΑΟ. – С. 136.

²⁶ Там же. – С. 131.

²⁷ Gramaticu S. On the metrology of the city of Istros in the autonomous period // Dacia. Revue d'archeologie et d'histoire ancienne. – 2015. – LIX. – P. 25; Sutz M. C. Poids et monnaies de Tomis, Castellane, H. et A. Blanchet, 1900: Congrès international de Numismatique réuni, à Paris, en 1900. Procès-verbaux et memoires. – P. 115–148.

²⁸ Придик Е. М. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания. – Пг., 1917. – С. 142, № 30; ΜΑΟ.

²⁹ ΜΟ. – С. 81, № 20; ПрОП. – С. 311.

³⁰ Є така, що не впливає на датування, альтернатива: Ίκέσιος Σωκράτους з роду Арістокритидів-Сократидів, епонім 319 р. до н. е. Цей варіант, однак, через присутність Менандра – родича головного агораномом – менш реальний.

³¹ Реконструкція Є. М. Прідіка як Αντι(λάτρου?) справедливо відкинута В. В. Рубаном.

³² Виноградов Ю. Г. Декрет в честь Антестерия и кризис ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. – 1984. – № 1. – С. 70.

Μένανδρος в IV ст. до н. е., ми помилково ідентифікували його з онуком – епонімом 216 р. до н. е. Μένανδρος Ἐκατωνύμου³³.

Датування клейма ἀγορα(νομοῦντων) [Γ]κεσ(ίου), Ἀντι(μήστωρος), Μενάν(δρου): рубіж IV–III ст. до н. е.

6. (ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΛΥ ΦΙ)³⁴. Послідовність розташування імен Σωκράτης, Πολυ[...], Φι[...] видавцем не наведена.

ПА: альтернативна інтерпретація.

Σωκράτης, очевидно, голова колегії агораномів, оскільки його ім'я наведено без скорочення, монетний магістрат ΣΩ (“борисфен” № 23, група II, рубіж IV–III ст. до н. е.)³⁵, син епоніма 319 р. до н. е. Ἰκέσιος Σωκράτους, онук епоніма 335 р. до н. е. Σωκράτης Ποσειδωνίου з роду Арістокритидів-Сократидів.

Πολυ[...], ймовірно, другий агораном. Може відповідати іменам Πολύχαρμος, Πολυξενίδης тощо. Не має однозначного трактування. Досить імовірно, Πολυ[...] відповідає монетному магістрату ΠΟ (“борисфен” № 24, група III, рубіж першого–другого десятиріччя III ст. до н. е.)³⁶, оскільки утворює безперервну низку диферентів з ім'ям першого агораномом Сократа (№ 23, 24).

Φι[...], скорочення імені має альтернативну інтерпретацію:

а) епонім 303 р. до н. е. Φι(λόμηλος Διονυσίου) з роду Діонісіїв, монетний магістрат ΦΙ (“борисфен” № 21, група II, рубіж IV–III ст. до н. е.)³⁷. Див. безперервну низку диферентів № 21, 23, 24;

б) Φί(λων Σωκράτου) (графіто IGDP 95) – наймолодший член фіасу Бореїків³⁸ з роду Арістокритидів-Сократидів. У цьому варіанті спостерігається родинний протекціонізм: перший агораном Σωκράτης → третій агораном Φί(λων Σωκράτου)³⁹.

Отже, клеймо (ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΛΥ ΦΙ), ймовірно, належить до першого десятиріччя III ст. до н. е.

7. ΠΕΔΙΕΩΣ ΖΩΪ ΑΓΟΡΑ⁴⁰ (рис. 1, 9). Додаткове клеймо з восьминомом.

ПА: відома історична особа.

Πεδιέως Ζωΐ(λου), головний агораном. В. В. Рубан слушно вважав його родичем Зойла Педеева (Ζωΐλος Πεδιέως) з каталогу IPE I² 201. Ζωΐλος Πεδιέως – епонім 336 р. до н. е. Його брат Λάμπων Πεδιέως (SEG 32:795) у 332–328 р. до н. е. був стінобудівником⁴¹. Активність Πεδιέως Ζωΐ(λου), агораномом та, вірогідно, монетного

³³ ПрОП. – С. 85.

³⁴ МАО. – С. 39.

³⁵ МО. – С. 81, № 23; ПрОП. – С. 311.

³⁶ МО. – С. 81, № 24.

³⁷ Там же. – С. 81, № 21; ПрОП. – С. 311.

³⁸ ПКЭО. – С. 70–74.

³⁹ Там же. – С. 72. Розгалуженість роду Арістокритидів-Сократидів не дає змоги встановити ступінь спорідненості Філона і Сократа. Див. нижче гирю ΟΛΒΙΟΥ\ΦΙΛΩ.

⁴⁰ МАО. – С. 34.

⁴¹ ПКЭО. – С. 43–50.

магістрата (“борисфен” № 25, група III)⁴² належить до рубежу IV–III ст. до н. е. – першого десятиріччя III ст. до н. е. Правдивість датування клейма Πεδιέως Ζωῖ(λου) ἀγορα(νόμου/νομοῦντος) підтверджується монетною емісією: безперервна низка “борисфенів” № 21, 23, 24, 25.

8. ΕΚΑΤΕΩΝ ΠΕΔΙΕΩΣ[...] (повідомлення к.і.н. І. О. Снитка; клеймо втрачено).

ПА: відомі історичні особи.

Ἐκατέων (Ἀριστοκράτους), головний агораном, епонім 292 р. до н. е., походить із роду Аристократидів.

Πεδιέως (Ζωῖλου), другий агораном, інтерпретований вище; активний на рубежі IV–III ст. до н. е. – у першому десятиріччі III ст. до н. е. Клеймо (ἀγορανομοῦντων) Ἐκατέων(ύμου), Πεδιέως, [...], вірогідно, зверху, хронологічно примикає до клейма ΠΕΔΙΕΩΣ ΖΩΙ ΑΓΟΡΑ.

9. ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΑΓΟΡΑΝ⁴³ (рис. 1, 10). Сліди ремонту. Додаткове клеймо з восьминогом – датувальна ознака кінця IV – першого десятиріччя III ст. до н. е.

ПА: Ἀριστείδης, головний агораном, вірогідно, нащадок епоніма 355 р. до н. е. Διονύσιος Ἀριστείδου з роду Діонісіїв. Діонісії – єдиний рід догетської Ольвії з успадкуванням імені від батька до сина⁴⁴. Ім’я Ἀριστείδης більше не згадується в ольвійській епіграфії. Монетні скорочення ΑΡ, ΑΡΙ, ΑΡΙΣ тлумачаться неоднозначно.

Шлях датування клейма Ἀριστεί(δου) ἀγοραν(όμου/ομοῦντος) – використання додаткового клейма з восьминогом.

10. ΝΟΥΜΗΝΙΟΥ ΑΓΟΡΑΝΟΜΟ⁴⁵. Публікується вперше (рис. 1, 11). Випадкова знахідка 1970 р. у Нижньому місті Ольвії. Зберігається в Миколаївському краєзнавчому музеї (інв. А-2570). Збереженість дуже гарна. Клеймо нанесено на тонкостінну посудину з білою обмазкою (із зеленуватим відтінком). У лівій частині клейма розміром 60 × 19 мм зображено повернутого праворуч дельфіна. Праворуч від основного клейма розташовано додаткове клеймо з восьминогом (діаметр 20 мм). Простежуються сліди ремонту посудини. Реконструкція тексту Νοῦμηνί(ο) ἀγοραν(όμου/ομοῦντος) (висота літер – 5 мм, *омикрон* – 3 мм). Форма генитива ου> ο характерна для написів не пізніше IV ст. до н. е.

Датування ґрунтується на анепіграфному клеймі з восьминогом: рубіж IV–III ст. до н. е. – перше десятиріччя III ст. до н. е.

ПА: неможливий.

Νοῦμηνιος, головний агораном. Ім’я Нуменій не піддається родовій інтерпретації. Νευμήνιος з *defixio* IGDOP 110 кінця IV – початку III ст. до н. е., імовірно, одна й та сама особа⁴⁶.

⁴² МО. – С. 81, № 25. Див. нижче альтернативний варіант інтерпретації диферента № 25.

⁴³ МАО.

⁴⁴ ПрОП. – С. 247.

⁴⁵ Щиро дякую співробітникам Миколаївського краєзнавчого музею за сприяння в роботі та наданий дозвіл на публікацію матеріалів.

⁴⁶ ПрОП. – С. 223; ПрМНО. – С. 260–265.

11. ΑΓΟΡΑΝ\ΕΠΙΚΟΥ\ΤΟΥ ΧΑΡ⁴⁷ (рис. 1, 12). Клеймо з восьминогом – датувальна ознака кінця IV – раннього III ст. до н. е.

ПА: дуже складний та альтернативний.

а) Патронім реконструюється як Χάρμος (ΙΡΕ Ι² 215). Тоді текст клейма: ἀγοραν(όμου/ομοῦντος) Ἐπικού(ρου) τοῦ Χάρ(μου?)⁴⁸. У поєднанні з похідним ім'ям Πολύχαρμος (див. клейма ΠΟΛΥΞΕΝΙΔΗΣ ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΣ та, вірогідно, ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΛΥ ΦΙ), це підтверджує традиційну наступність виконання посади;

б) Ἐπικού(ρου) τοῦ Χαρ(ιναύτου?)⁴⁹, імовірно, виходець із роду Нікератів; відомо співзвучне ім'я Χαίρημων; крім того, це ім'я іноді згадується у формі Χαρίμων (IG VII 3179; IG VII 3175). Однак гиря ΟΛΒΙΟ\ΧΑΡΙΝΑΥ з ім'ям Χαριναύτης, вихідця з роду Нікератів, датується, ймовірно, пізнім періодом (див. нижче).

12. (ΠΟΛΥΞΕΝΙΔΗΣ ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΣ)⁵⁰. Послідовність розташування імен Πολυξενίδης, Πολύχαρμος в оригіналі й інші суттєві особливості клейма невідомі.

ПА: клеймо не піддається інтерпретації та датуванню.

Πολύχαρμος, агораном; ім'я трапляється і в інших написах Ольвії, що належать до різних родів.

Πολυξενίδης, агораном; припускаю спорідненість з епонімом 309 р. до н. е. Ἀθήναιος Πολυξένου і 214 р. до н. е. Ἰκέσιος Πολυξένου, ймовірно, з роду Поліксенів. Клеймо (ΠΟΛΥΞΕΝΙΔΗΣ ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΣ) не має однозначного трактування.

Ключем до обережного датування клейма першим десятиріччям III ст. до н. е., очевидно є розглянуте вище клеймо (ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΛΥ ΦΙ), в якому третій агораном – якийсь Πολυ....

13. [...]ΔΑΙΚΡΑΤΟΥΣ\ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ\ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥ⁵¹.

ПА: відомі історичні особи за винятком Олександра. Клеймо [ἀγορανομοῦντων?] Δαϊκράτους, Ἀλεξάνδρου, Πρωτογένου на основі хронології життєдіяльності Протогена попередньо датується 270–240 рр. до н. е.⁵²

Δαϊκράτης, головний агораном. Вірогідно, його онук – епонім 209 р. до н. е. Δαϊκράτης Ἀριστοδήμου, син – епонім 225 р. до н. е. Ἀριστό[δημος Δαϊκράτους?] Рід Дайкратів-Аристодімів.

Ἀλέξανδρος, другий агораном; даних немає.

Клеймо датується орієнтовно 250–240 рр. до н. е.

13.1. Гиря ΟΛΒΙΟ\ΑΡΙΣΤΟ (ΕΥ)⁵³ (рис. 1, 13). Видавець зараховує гирю до пізнього періоду.

⁴⁷ ΜΑΟ. – С. 32–33.

⁴⁸ Ivantchik A. Agoranomes dans les cités du Pont nord et occidenta. – Р. 123.

⁴⁹ ΜΟ. – С. 81, № 25. Є альтернатива в інтерпретації диферента Ε на “борисфені” № 25, група III: а) Πεδιέως Ζωί(λου); б) Ἐπικού(ρου) τοῦ Χάρ(μου?).

⁵⁰ ΜΑΟ. – С. 39.

⁵¹ Кнупович Т. Н. Население Ольвии в V–I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников // МИА. – М., 1956. – № 50 / под ред. В. Ф. Гайдукевича. – С. 132.

⁵² ПроП. – С. 197–198.

⁵³ ΚΑΟ.

ПА: інтерпретація майже не реальна; скорочення імені відновлюється багатьма варіантами. Інтерпретація видавцем приписки ΕΥ не враховує можливість інших читань.

14. ΠΡΩΤΟΓΕΝ\ΔΗ[ΜΗΤ]ΡΙΟΥ\ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ⁵⁴ (рис. 2, 1).

ПА: клеймо (ἀγορανομοῦντων) Πρωτογένους, Δη[μητ]ρίου, Δημητρίου хронологічно пізніше щодо попереднього, оскільки Протоген тут уже обіймає посаду голови колегії агораномів.

Δημήτριος (Φωκρίτου?), другий агораном. Походить із невідомого роду. Вірогідно, монетний магістрат 270–240 рр. до н. е. ΔΗΜΗ(ΤΡΙΟΥ) та сітон із присвяти *IOlb* 72 орієнтовно 256–245 рр. до н. е. ⁵⁵

Δημήτριος, третій агораном. Як варіант: батько епоніма 196 р. до н. е. Εὐρησίβιος Δη[μητρίο]υ? У цьому випадку перетин інтервалів активності всіх трьох агораномів лежить у діапазоні 246–244 рр. до н. е.

15. ΑΓΟΡΑ ΔΗΜΗ ΑΘΗΝΑΙ ΠΟΣΙΔΕ ⁵⁶.

ПА: просопографічне датування клейма ἀγορα(νομοῦντων) Δημη(τρίου), Αθηναί(ου), Ποσίδε(ίου) можливо у разі спільного розгляду його з попереднім клеймом. Отже, клеймо хронологічно йде за попереднім. Це підтверджується ім'ям агораномом Δημήτριος, який тут уже виступає головою колегії.

Δημή(τριος Φωκρίτου?), головний агораном, сітон із присвяти *IOlb* 72 орієнтовно 256–245 рр. до н. е., походить з невідомого роду, монетний магістрат ΔΗΜΗ, 270–240 рр. до н. е.

Αθήναι(ος Κόνωνος?), другий агораном. Походить із роду Батаків. Сітон із присвяти *IOlb* 72 орієнтовно 256–245 рр. до н. е. Як бачимо, імена перших двох агораномів не тільки збігаються з іменами сітонів із присвяти *IOlb* 72, але й перераховані в тій же послідовності.

Ποσίδε(ος Διονυσίου), (див. *IPE* I² 189, *IG* 813), третій агораном, вірогідно, монетний магістрат По (омикрон розташований усередині πι) ⁵⁷. Рід Діонісіїв ⁵⁸.

Хронологічні інтервали агораномів клейма ἀγορα(νομοῦντων) Δημη(τρίου), Αθήναι(ου), Ποσίδε(ίου) перетинаються у 245–241 рр. до н. е.

15.1. Γиря ΟΛΒΙΟ\ΑΡΙΣΤΟ (Πο) ⁵⁹ (рис. 2, 2). Видавець припустив, що надчеканка По (омикрон розташований усередині πι) може позначати ім'я Посідей.

ПА: з огляду на збіг із диферентом По на “борисфені” № 66 (див. вище) гіпотеза В. В. Крапівіної вважається справедливою. Отже, ймовірно, агораномом ΑΡΙΣΤΟ змінив агораномом Ποσίδεος (Διονυσίου?), який орієнтовно 245–241 рр. до н. е. виконував посаду третього агораномом (див. клеймо ἀγορα(νομοῦντων) Δημη(τρίου), Αθηναί(ου), Ποσίδε(ίου). З урахуванням факту багаторічної кланової ворожнечі Діонісіїв і Аристократидів, очевидно, можна виключити з можливих імен агораномів представника

⁵⁴ Придик Е. М. Инвентарный каталог клейм. – С. 97, № 733.

⁵⁵ КАМО. – № 352; ПрОП.

⁵⁶ МАО. – С. 34–35.

⁵⁷ МО. – С. 81, № 66.

⁵⁸ ПрОП. – С. 269.

⁵⁹ КАО.

Аристократидів, якогось Аристо-крата (Ἀριστοκράτης τοῦ δεῖνος), відомого із синхронного декрету *IPE* Γ² 32 на честь Протогена. З урахуванням хронологічно близького клейма ([ἀγορανομοῦντων?] Δαῖκράτους, Ἀλεξάνδρου, Πρωτογένου), припускаємо, що ΑΡΙΣΤΟ – скорочення імені епоніма 225 р. до н. е. Ἀριστό[δημος Δαῖκράτου?]. Додатковий аргумент до гіпотези – лунарна *сигма*, яка в лапідарному архіві Ольвії⁶⁰ зазначена у 230–200 рр. до н. е. Крім того, відзначається родинний протекціонізм: Δαῖκράτης τοῦ δεῖνος → Ἀριστό[δημος Δαῖκράτου?]. Варіант датування гирі Ὀλβίο. Ἀριστο[δήμου?]: орієнтовно 235–225 рр. до н. е.

15.2. Гиря ΟΛΒΙΟΥΔΙΟΥ⁶¹ (рис. 2, 3). Гиря, на думку видавця, хронологічно близька до попередньої за іконографією та якістю.

ПА: з урахуванням фрагмента генеалогічного дерева Діонісіїв та інформації видавця агораномом може бути як Διονύσιος Ἀγρότου, епонім 200 р. до н. е., так і Διονύσιος Διονυσίου (наприклад, присвяту *IPE* Γ² 189). Відповідно, датування гирі Ὀλβίο. Διονυ[σίου], ймовірно, близьке до 240–210 рр. до н. е.

16. (ΑΘΗΝΑΙΟΣ(?))ΛΗΝΑΙΟΣ(?))ΠΟΣΙΔΕΙΟΣ⁶². Послідовність розташування імен Ἀθήναιος, Ληνάιος, Ποσίδεος видавцем не наведена.

ПА: збіг імен Ἀθήναιος (Κόνωνος?) та Ποσίδεος (Διονυσίου?) з іменами з попереднього клейма дає змогу умовно припустити, що клеймо хронологічно примикає до попереднього.

Ληνάιος, агораном; інтерпретація неможлива.

17. (ΑΘΗΝΑΙΟΣ(?))ΠΑΝ(?))⁶³. Послідовність розташування імен Ἀθήναιος, Παν(τακλῆς?) в оригіналі видавцем не наведена.

ПА: надійна інтерпретація неможлива. Є альтернативні варіанти.

а) Ἀθήναιος (Κόνωνος?), агораном, сітон із присвяти *IOlb* 72 орієнтовно 256–245 рр. до н. е., можливо, монетний магістрат ΑΘ (ΑΘΗ) з роду Батаків. Очевидно, ця ж особа зазначена в клеймах ΑΓΟΡΑ ΔΗΜΗ ΑΘΗΝΑΙ ΠΟΣΙΔΕ і (ΑΘΗΝΑΙΟΣ(?))ΛΗΝΑΙΟΣ(?))ΠΟΣΙΔΕΙΟΣ).

Пан(τακλῆς Ἰκέσιου?), агораном, монетний магістрат ΠΑΝ (240–220 рр. до н. е.), ймовірно, епонім 270–240 рр. до н. е. Виходець з роду Пантаклів-Клеомбротів. Відзначається спадкоємність: Ἰκέσιος (Παντακλέους) → Παν(τακλῆς Ἰκέσιου?);

б) імена Ἀθήναιος і Παν(τακλῆς?) зазначені наприкінці IV – на початку III ст. до н. е.

Клеймо Ἀθήναιος, Παν(τακλῆς?) може бути виконано й у першому, і в другому періоді керамічного клейміння Ольвії.

18. ΦΙΛΟΜΗΝΣΕΥΒΙΟΥ\ΘΕΥΙ⁶⁴. Клеймо – гроно винограду і трирядкове дзеркальне відображення не цілком чіткого грецького напису з ім'ям Філомеса, сина Євбія, онука Тея (?) (опис видавця).

⁶⁰ ПрОП. – С. 230.

⁶¹ КАО.

⁶² МАО.

⁶³ МАО.

⁶⁴ КАО. – С. 129.

ПА: на нашу думку, з урахуванням аналогів у клеймі наведені імена трьох агораномів.

Φιλόμενης, головний агораном. Очевидно, скорочення імені Φιλόμενος наведено в *генитиві*, тобто Φιλομη(λεύς). Видавець зазначає, що скорочення Φιλόμενης збігається з ім'ям Φιλόμενος Διονυσίου з каталогу епонімів IPE I² 201 (епонім 303 р. до н. е. з роду Діонісіїв, монетний магістрат ΦΙ (“борисфен” № 21, група II, рубіж IV–III ст. до н. е.⁶⁵). Далі обґрунтована альтернативна інтерпретація особи головного агораномом через одне покоління нижче.

Εὐβιος, другий агораном. Гіпотеза видавця про те, що унікальне в Ольвії ім'я Εὐβιος є *зінокорістіком* імені Εὐβίотος не підтверджується (<http://epigraphy.packhum.org>). Ім'я Εὐβιος (рід Гераклідів) як патронім відзначено в декреті колегії Семи IPE I² 76 (217–207 рр. до н. е.) і вівтарі Матері богів (215–185 рр. до н. е.)⁶⁶. Відповідно, активність цієї особи припадає орієнтовно на 247–237 рр. до н. е. Формально датування відповідає й монетному скороченню ΕΥΒ⁶⁷.

Θεμ. (?), третій агораном. Четверта буква з урахуванням особливостей лиття⁶⁸ помилково відображається як *йота*. Цей фрагмент імені можна порівняти з монетними легендами ΘΕΥΠ, ΘΕΥ⁶⁹.

В Ольвії відома практично синхронна група монетних скорочень ΦΙΛ⁷⁰, ΕΥΒ, ΘΕΥ, що збігається з іменами на клеймі. Ймовірно, датування клейма ἀγορα(νομοῦντων) Φιλομη(λεύς), Εὐβίου, Θεμ.(?) орієнтовно 250–230 рр. до н. е. Підтверджується це датування тим, що аналогічна надчеканка “гроно винограду” відома на синхронній монеті ΘΕΥ.

18.1. Гиря ΟΕΥΚΑΠΟΥΣΚΑΕ\[...]ΑΝΑ[...] ⁷¹.

ПА: напис прочитати неможливо. Варіант інтерпретації:

ΟΕΥΚΑΙ (Θευκλῆς?, Θεγκύδης), перший агораном, може бути ідентифікований ім'ям агораномом Θεμ. (?) (див. вище). Ім'я ΘΕΥ можна зіставити з монетами ΘΕΥΠ, ΘΕΥ⁷².

ΟΥΣΚΑΕ (Θυσκῆς?), другий агораном, монетний магістрат ΘΥ⁷³;

⁶⁵ МО. – С. 81, № 21; ПрОП. – С. 311.

⁶⁶ Avram A. Notes epigraphiques (1) // Pontica. – 2011. – P. 137. – Nr. 44; ПрОП. – 228.

⁶⁷ АМСП. – № 417 (250–240 рр. до н. е.); Фролова Н. А., Абрамзон М. Г. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог. – М., 2005. – № 1430, 1431 (240–230 гг. до н. э.).

⁶⁸ Неточна передача літер характерна для процесу лиття. Див., наприклад, помилкову форму ΦΑΝΟΚΛΚΕ замість ΦΑΝΟΚΛΗΣ на гирі з Істрії (Gramaticu S. On the metrology of the city of Istros in the autonomous period. – P. 22).

⁶⁹ АМПС. – № 403; КАМО. – № 365, 370, 371.

⁷⁰ КАО. – С. 131. Гирю ΦΙΛΩ (рис. 2, 7) відповідно до аналізу якості видавець зараховує до пізнього періоду. Однак якість виконання визначається і зносом ливарної форми. Інтерпретація гирі альтернативна: Φίλω (ν Σωκράτου) (ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΛΥ ΦΙ; див. вище) або Φιλόμενος (часто трапляється заміна *омикрон* на *омега* і навпаки).

⁷¹ Krapivina V. Bronze Weights from Olbia. – P. 120.

⁷² АМСП. – № 403; КАМО. – № 365, 370, 371.

[...]ANA[...], третій агораном; фрагмент прочитати неможливо. Як варіант, гиря хронологічно близька до клейма ΦΙΛΟΜΗΝΕΥΒΙΟΥ\ΘΕΥΙ завдяки схожості фрагмента ΟΕΥΚΑΙ і монетного скорочення ΘΕΥΙ. В. В. Крапівіна з урахуванням якості та іконографії зарахувала гирю до пізнього періоду.

19. ΑΡΙΣΤΩΝ\ΕΥΜΕΝΕΣ\ΠΟΣΙΔΕΟΣ ⁷⁴. Прямокутне трирічкове клеймо розміром 44 × 27 мм. Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσίδεος, містить імена агораномів у *номінативі*. Як зазначає В. В. Крапівіна, всі три імені трапляються в лапідарній епіграфіці другої половини III–II ст. до н. е.

ПА: відомі історичні особи рубежу III–II ст. до н. е.

Ἀρίστων (Νικηράτου), головний агораном із роду Нікератів, епонім 218 р. до н. е., монетний магістрат ΑΡΙ, ΑΡ (“борисфени” останніх груп) ⁷⁵.

Εὐμένης або Εὐμένες (Συρίσκου), другий агораном, епонім 201 р. до н. е., вірогідно, дедикант присвяти з Неаполя Скіфського ⁷⁶. Гілка Леопрепидів роду Леократидів-Евресибідів.

Ποσίδεος (Ποσιδέου), третій агораном, див. декрети *ΙΡΕ* Γ² 77 та *ΙΡΕ* Γ² 78 орієнтовно 205–198 рр. до н. е. ⁷⁷; родич епоніма 200 р. до н. е. Διονύσιος Ἀγρότου. Рід Діонісіїв. Останнім часом ми обґрунтували гіпотезу про те, що саме ця особа встановила чотири посвяти у Неаполі та одну в Ольвії.

Датування клейма Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσίδεος: рубіж III–II ст. до н. е. Агораноми належать до взаємопов’язаних родів, які домінували в Ольвії на цей час ⁷⁸.

19.1. Гиря ΟΛΒΙΟ\ΚΡΙΤΟΒΟΥ ⁷⁹ (рис. 2, 4) має просопографічний зв’язок із розглянутим вище клеймом.

ПА: відома історична особа. Короткою формою імені Κριτόβουλος є Κρίτος ⁸⁰. Κρίτος (Νικηράτου), історична особа з роду Нікератів, рідний брат Аристона Нікератива (див. клеймо ΑΡΙΣΤΩΝ\ΕΥΜΕΝΕΣ\ΠΟΣΙΔΕΟΣ), епонім 210 р. до н. е., активний монетний магістрат ΚΡΙ ⁸¹.

Гиря Ὀλβίο. Κριτοβού[λου] датується 220–200 рр. до н. е., що відповідає гіпотезі видавця ⁸².

19.2. Гиря ΟΛΒΙΟ\ΧΑΡΙΝΑΥ ⁸³ має просопографічний зв’язок із розглянутим вище клеймом. Видавець на підставі аналізу якості виготовлення та іконографії зарахувала гирю Ὀλβίο. Χαρίναυ(του) до пізньої хронологічної групи.

⁷³ АМСП. – № 419 (250–240 рр. до н. е.).

⁷⁴ КАО. – С. 128.

⁷⁵ МО. – С. 81, № 91, 92.

⁷⁶ ПКЭО. – С. 68.

⁷⁷ ПрОП. – С. 303.

⁷⁸ ПКЭО. – С. 249; ПрОП. – С. 213.

⁷⁹ КАО.

⁸⁰ Тохтасьев С. Р. Новые *tabellae defixionum* из Ольвии. – С. 312.

⁸¹ АМСП. – № 442, 443, 447 (220–200 рр. до н. е.); КАО. – № 426–428, 433 (220–190 рр. до н. е.); ПрОП. – С. 312.

⁸² КАО. – С. 131.

⁸³ Там же.

ПА: ім'я Χαρίναύτης має спільну основу із родовим ім'ям Нікєратів Χαίρημων. Крім того, в епіграфіці згадується форма Χαρίμων (IG VII 3179; IG VII 3175). Пропонується гіпотеза про спорідненість Харінаута й Хайремона. Відповідно, датування гирі Όλβιο. Χαρίναύ(του), ймовірно, – кінець III ст. до н. е.

20. ΑΓΟΡΑΝΟΜ\ΙΣΤΙΚΩΝΤΟ\Ε[...]\ΡΟΦ\ΜΕΝΕΚΡΑΤΟΥ⁸⁴ зазначена в декреті IPE I² 76 колегії Семи близько 217–207 рр. до н. е.

ПА: Ιστικῶν (Μητροδώρου?), головний агораном, рід невідомий⁸⁵. Ім'я дуже рідкісне (див. декрет IPE I² 76). Виконання Істіконом посади члена колегії Семи (п'ятий у списку) підтверджує його статус, необхідний для виконання посади голови колегії агораномів.

Ε[ύστ]ροφ(ος) ?, другий агораном; реконструкція імені має нібито єдиний варіант, раніше в Ольвії та Північному Причорномор'ї не зафіксований (<http://epigraphy.packhum.org>).

Μενεκράτης, третій агораном; характерне ім'я Аристократидів. Доля Аристократидів після конфлікту з Діонісіями орієнтовно 230 рр. до н. е. невідома. Характерне ім'я Аристократидів Δάμ[ατος τοῦ δεῖνος] носив епонім 189 р. до н. е.⁸⁶ Генεαλογічний розрахунок за епонімом 314 р. до н. е. Μενεκράτης Θεοκλέους дає пік активності його, очевидно, нащадка в 194 р. до н. е., що відповідає порядку розташування агораномів. Імовірно, датування клейма (ἀγορανομ)οὔντων Ιστικῶντο(ς), Ε[ύστ]ρόφ(ου)?, Μενεκράτου – кінець III – початок II ст. до н. е.

21. [ΑΓ]ΟΡΑΝΟΜ\ΙΣΤΙΚΩΝΤ[...]\[...]\ΩΓ.Ο[...]\[...]\ΚΡΑ[...]⁸⁷. (Рис. 2, 6). (Αγορανομ)οὔντων [Ισ]τικῶντο[ς], [...]\ΩΓ.Ο[...], [Μενε]κρά[του?].

ПА: як варіант, фрагмент [...]\ΩΓ.Ο[...], слід читати як [Μητροδ]ώρο[υ?]. У такому випадку клеймо містить повне ім'я [Ισ]τικῶντο[ς] [Μητροδ]ώρο[υ?] головного агораномі і члена колегії Семи (див. вище). Далі, ймовірно, йдуть скорочені імена двох членів колегії Εὐστρόφου? та Μενεκράτου. Отже, клеймо розглядається як різновид попереднього.

22. ΑΓΟΡΑ ΝΡΟΦΙ ΣΙΜΟ ΣΙΒ⁸⁸.

ПА: є високий ризик датування клейма ἀγορα(νο)οὔντων Νροφί(λου), Σίμο(υ), Σιβ(...?).

Νρόφι(λος), головний агораном, ідентифікується з епонімом Ольвії 191 р. до н. е. Νρόφιλος τοῦ δεῖνος з роду Анаксименів-Герофілів; датування клейма можна позначити кінцем III – першою чвертю II ст. до н. е.

Σίμος ?, другий агораном, рід невідомий. Виконання посади монетного магістрату підтверджується, мабуть, синхронною монетною легендою ΣΙ⁸⁹.

Σιβ (...?), третій агораном; скорочення ΣΙΒ не доступно для аналізу.

⁸⁴ ΜΑΟ. – С. 35.

⁸⁵ ПрОП. – С. 226–227.

⁸⁶ ПКЭО. – С. 131.

⁸⁷ ΜΑΟ.

⁸⁸ ΜΑΟ.

⁸⁹ ΑМСП. – № 428 (210–200 рр. до н. е.); ΚΑΜΟ. – № 430 (220–210 рр. до н. е.).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Подані нижче результати узагальнення матеріалів слід розглядати як перше наближення; окремі гіпотези, безумовно, можуть бути скориговані.

Як відомо, в Ольвії, на відміну від Херсонеса Таврійського, не проводилося амфорне клейміння, а тільки клейміння мірних посудин⁹⁰. Початок епіграфного клейміння посудин, черепиці та випуску епіграфних гир належить до третьої чверті IV ст. до н. е. Клейма повторюють монетний тип із зображенням Аполлона⁹¹ (рис. 1, 1). До відокремленої групи ранніх, тих що потребують подальшого спеціального вивчення, агораномних клейм Ольвії на сірих глиняних простих посудинах належать ретроградні клейма ΑΓΡΩΝΟΣ, ΑΠΑΤΟΥΡΙΟ і ΕΥΠΟΛΙΟΣ⁹². Просопографічний аналіз цих імен недоступний.

Модель керамічного клейміння елліністичної Ольвії (із зазначенням посади агораном), вірогідно, являє собою процес, що складається з трьох автономних періодів інтенсивного, ймовірно, щорічного, клейміння, що перемежується або епізодичним клеймінням, або повною його відсутністю. Про періодичність виробництва агораномних гир даних немає; клейміння посудин і випуск агораномних гир є, очевидно, двома незалежними процесами.

Перший період інтенсивного клейміння датується кінцем IV – першим десятиріччям III ст. до н. е., синхронний з емісією II–III груп “борисфенів” і відповідає різкому зростанню продуктивних сил⁹³. Для цього періоду характерна група мірних ємностей із додатковим анепіграфним клеймом із восьминомом: Πεδιέως Ζωί(λου) ἀγορα(νόμου/νομοῦντος), також Ἀριστείδ(δου) ἀγοραν(όμου/ομοῦντος), також Νουμηνίου(υ) ἀγοραν(όμου/ομοῦντος) і ἀγοραν(όμου/ομοῦντος) Ἐλικού(ρου) τοῦ Χάρ(μου?). Надійність датування цієї групи клейм визначається однозначно датованими клеймами зі згадкою Педія Зойлова. Існування першого періоду клейміння базується також на переконливій просопографічній інформації: група імен агораномів відповідає хронологічно безперервній низці диферентів № 20, 21, 23, 24, 25 на “борисфенах” II–III груп⁹⁴, також збігається з іменами епонімів та іменами із синхронних магічних списків⁹⁵. До першого періоду клейміння належать і клейма ἀγοραν(ομοῦντων) Ἀγαθάρχο(υ), Εὐβίότου, [...], ἀγορα(νομοῦντων) [Γ]κεσ(ίου), Ἀντι(μῆστωρος), Μενάν(δρου), (Σωκράτης, Πολυ[...], Φι[...]), (ἀγορανομοῦντων)

⁹⁰ Ivantchik A. Agoranomes dans les cités du Pont nord et occidental. – P. 123.

⁹¹ МАО; Федосеев Н. Ф. Три новых клейма на тонкостенных сосудах // СА. – 1991. – № 2. – С. 246.

⁹² Леви Е. И. Ольвийская агора // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху / под ред. В. Ф. Гайдукевича. (МИА. – № 50). – 1956. – С. 35–118; МАО; Монахов С. Ю. О штампах для клеймения херсонесских амфор // СА. – 1981. – № 2. – С. 267; Lang M., Crosby M. Weights, Measures and Tokens. The Athenian Agora. – X. 1964. – Princeton. DM45.

⁹³ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. – 1989. – С. 151.

⁹⁴ МО. – С. 81, табл. 4; ПрОП. – С. 162. Підтверджуються гіпотези П. Й. Каришковського про перерву в карбуванні “борисфенів” I та II груп та про відсутність перерви між II і III групами.

⁹⁵ ПрОП, ПрМНО.

Ἐκατεων(ύμου), Πεδιέως, і, ймовірно, (Πολύχαρμος, Πολυξενίδης) і (Ἀθήναιος, Παν(τακλῆς)?). Слід зауважити, що клеймо Херсонеса ΗΡΕΑΣ на мірній посудині датується 303–290 рр. до н. е.⁹⁶, тобто є синхронним першому періоду ольвійського агораномного клейміння.

Другий період клейміння посудин пов'язаний, у тому числі, з діяльністю ольвійського евергета Протогена і хронологічно збігається із загостренням кризи у 250–240 рр. до н. е. Клейма другого періоду: [ἀγορανομοῦντων?] Δαῖκράτους, Ἀλεξάνδρου, Πρωτογένου, також (ἀγορανομοῦντων Πρωτογέν(ους), Δη[μητ]ρίου, Δημητρίου і ἀγορα(νομοῦντων) Δημη(τρίου), Ἀθηναί(ου), Ποσιδε(ίου), також (Ἀθήναιος, Ληνάιος, Ποσιδεος) і ἀγορα(νομοῦντων) Φίλομη(λεύς), Εὐβίου, Θεσι(?). Гиря ΟΕΥΚΑΠΟΥΣΚΑΕ[...]ΑΝΑ[...], ймовірно, хронологічно близька до останнього клейма. Клейміння мірних посудин, а втім, і астіномне амфорне клейміння Херсонеса, що синхронне з другим періодом ольвійського клейміння, невідоме⁹⁷.

Третій період належить до кінця III – першої чверті II ст. до н. е. і, можливо, зумовлений економічною стабілізацією міста, емісією срібла тощо. Клейма третього періоду: Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσιδεος, також (ἀγορανομ)οῦντων Ἰστικῶντο(ς), Ε[ύστ]ρόφ(ου)?, Μενεκράτου, і, ймовірно, їх різновид (ἀγορανομ)οῦντων Ἰστικῶντ(ος) [Μητρ]οδώ[ρου?], [Εὐστρόφου?, Μενε]κρά[του]?, а також ἀγορα(νομοῦντων) Ἦροφί(λου), Σίμο(υ), Σιβ(...) і гирі Ὀλβίο. Κριτοβοῦ(λου), Ὀλβίο. Χαριναῦ(του). У цьому періоді помітна діяльність роду Нікератів.

Херсонеські клейма на мірних посудинах ΣΚΥΘΑΣ і ΑΣΤΙΝΟΜΟΥΝΤΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ датуються відповідно 205–196 і 195–180 рр. до н. е.⁹⁸, що хронологічно збігається з третім періодом ольвійського клейміння. У поєднанні із синхронним Херсонесу першим періодом ольвійського клейміння це свідчить на користь гіпотези Н. Ф. Федосеева⁹⁹ про існування економічного союзу або близькість історичної долі обох полісів. Очевидно, що подальші розвідки у цьому напрямі дуже перспективні.

Максимальна інтенсивність клейміння відзначена в першому періоді (розподіл вибірки з 24 клейм за періодами: I – 14, II – 6, III – 4). Клейміння посудин і лиття агораномних епіграфних гир в Ольвії пізніше першої чверті II ст. до н. е. не виявлено¹⁰⁰.

⁹⁶ Федосеев Н. Ф. Мерные сосуды Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник. Севастополь. – 2005. – № 14. – С. 338; Stolba V. F. Hellenistic Chersonesos: Towards Establishing a Local Chronology // Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400–100 BC. – Aarhus University Press, 2005. – Р. 169; Николаев Н. И. Ольвийские декреты в честь граждан Херсонеса в контексте локальных хронологий Ольвии, Херсонеса и Понтийского царства // Аристей. – 2017. – XV. – С. 55–76.

⁹⁷ Stolba V. F. Hellenistic Chersonesos... – Р. 169; Николаев Н. И. Ольвийские декреты... – С. 55–76.

⁹⁸ Федосеев Н. Ф. Мерные сосуды Херсонеса Таврического. – С. 337; Stolba V. F. Hellenistic Chersonesos... – Р. 169; Николаев Н. И. Ольвийские... – С. 55–76.

⁹⁹ Федосеев Н. Ф. Три новых клейма на тонкостенных сосудах. – С. 244–247.

¹⁰⁰ Див. на <http://funtofil.livejournal.com/13723.html> світлину безпаспортної гирі, що буцімто походить з Ольвії (?) з дуже рідкісним в античному світі ім'ям Δρεῖ(γαλῶ?) або Δρεῖ(βαλῖς) (IPE I² 80) і шрифтом орієнтовно 150 р. до н. е. – 150 р. н. е.

У кожному з періодів клейміння зафіксовані досить надійно інтерпретовані й датовані пам'ятники і такі, що не піддаються інтерпретації. Більшість пам'яток має просопографічний зв'язок з надійно датованими. Отже, загальна картина агораномного клейміння і випуску агораномних гир видається досить надійною. Альтернативні датування клейм також відповідають хронологічним періодам інтенсивного клейміння. Зараз немає відповіді на питання щодо клейміння у проміжках між трьома зазначеними вище періодами, що засвідчує необхідність подальших досліджень у цьому напрямі. На користь гіпотези про відсутність епізодичного клейміння начебто свідчать факти реставрації мірних посудин. Реставрація також указує на високу вартість мірних посудин.

Хронологічно близькі клейма¹⁰¹ містять від одного до трьох імен, що підтверджує гіпотезу В. В. Крапівіної про незмінну кількість агораномів (три) в елліністичній Ольвії. Крім того, це свідчить на користь відсутності будь-якої регламентації на кількість імен агораномів, що містяться в клеймі і/або гирі. Генеалогічні розрахунки стабільно підтверджують перевищення віку головного агораномна над рядовими членами на 15–20 років, що узгоджується з виявленим раніше фактом для інших спільнот (жерці Евресибія, жерці Леократа тощо). Ця інформація, ймовірно, має узагальнювальний характер і може бути використана для подальшого розвитку просопографічної моделі громади й уточнення датувань списків колегій і спільнот.

Грунтовніше датування клейм і гир виконується в разі збігу додаткових клейм і надчеканок на гирях та клеймах з надчеканками та легендами чи диферентами на монетах (наприклад, гроно винограду, легенда По тощо). Продовження вивчення інформації з додаткових клейм і надчеканок та її інтерпретація є завданням подальших досліджень.

Стійкість клану Нікератів, Діонісіїв та Леократидів-Евресибідів ілюструє агораномне клеймо Ἀρίστων (Νικηράτου), Εὐμένες (Συρίσκου), Ποσίδεος (Ποσιδέου) рубежу III–II ст. до н. е. з іменами відомих історичних осіб. Пропонується гіпотеза про те, що Євмен та Посідей, які згадуються в цьому клеймі, є дедикантами групи відомих посвят у Неаполі Скіфському та посвяти IPE Γ² 168 в Ольвії. Всі ці пам'ятки датуються, ймовірно, першими двома десятиліттями II ст. до н. е., відображаючи ранній ("ольвійський") етап існування Неаполя. Відповідно, Посідей Посідей не міг бути радником царя Скілура, як це традиційно вважається ще з часів В. В. Латишева. Крім того, традиційне уявлення про володаря торговельного флоту, організатора інтенсивної торгівлі з Родосом, переможця піратів, радника Скілура Посідея істотно суперечить сучасним даним археології: динаміка родоського імпорту в Причорномор'я, зокрема Ольвію, характеризується найвищою інтенсивністю в кінці III – першій чверті II ст. до н. е. (ця тема стосується перегляду традиційних, сталих уявлень щодо історичного процесу та потребує розвитку в подальших дослідженнях).

Родова належність агораномів з іменами Ἀπατούριος, Νουμήνιος, Ἀγρων, ΑΡΙΣΤΟ не з'ясована. Найактивнішу участь у магістратурі агораномів брав могутній

¹⁰¹ Пор. клейма ἀγορα(νομοῦντων) [Γ]κεσ(ίου), Ἀντι(μήστωρος), Μενάν(δρου) і Πεδιέως Ζωῖ(λου) ἀγορα(νόμου/νομοῦντος).

рід Діонісіїв (Εὐπόλις, Διονύσιος, Ἀριστείδης, Φιλόμηλος, Ποσίδεος (I, II), Ἀπολλόνιος?). Навпаки, ворожі Діонісіям Арістократида практично не брали участі в магістратурі. Агораномами, котрі входили в єдиний клан із Діонісіями, були Леократіди-Евресибіади-Леопрепіди (Εὐμένες), Нікрати (Κριτόβουλος, Ἀρίστων, Χαριναύτης?), Пантакли-Клеомброти (Ἰκέσιος, Παντακλῆς, Μένανδρος), Агатіни (Ἀντιμήτωρ, Ἀγάθαρχος), Дімокони (?) (Εὐβίотος, Δημοκῶν), також особи з родів Арістокритидів-Сократидів (Σωκράτης, Φύλων, Ἀριστόκριτος?), Протогенів (Πρωτογένης), Дайкратів-Аристодімів (Δαϊκράτης, Ἀριστοδήμος?), Педей (Πεδιέως) та ін.

СКОРОЧЕННЯ

- АМСП – Анохин В. А. Античные монеты Северного Причерноморья. Каталог. – К., 2011.
- ВДИ – Вестник древней истории.
- КАМО – Нечитайло В. В. Каталог античных монет Ольвии VI в. до н. э. – III в. н. э. – К., 2000.
- КАО – Крапивина В. В. Коллегия агораномов в Ольвии // Боспорские исследования. – Симферополь; Керчь, 2004. – Вып. V. – С. 127–141.
- МАО – Рубан В. В. Магістратура агораномів в Ольвії // Археологія. – 1982. – № 39. – С. 30–40.
- МИА – Материалы и исследования по археологии.
- МО – Карышковский П. О. Монеты Ольвии: очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. – К., 1988.
- ПКЭО – Николаев Н. И. Политическая и культовая элита Ольвии IV–I вв. до н. э. – Николаев, 2008.
- ПрОП – Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н. э. – I в. н. э. – К., 2014.
- ПрМНО – Николаев Н. И. Просопография в магических надписях Ольвии // Вопросы эпиграфики. – 2016. – № 10. – С. 217–278.
- СА – Советская археология.
- IG – Inscriptiones Graecae.
- IGDOP – Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d’Olbia du Pont. Hautes Études du Monde Gréco-romain, 22. – Geneva, 1996.
- IPE I² – Latishev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. – Petropolis, 1885–1916.
- IOlb – Надписи Ольвии / под ред. Т. Книпович, Е. Леви. – М.; Л., 1968.
- SEG – Supplementum epigraphicum Graecum. – Leiden, 1923–1971 ; Amsterdam, 1979.

Додатки

Рис. 1. Керамічні клейма та агораномні гирі Ольвії (ч. 1).
Рисунки і світлини В. В. Крапівіної, С. І. Леві, Е. М. Прідіка, В. В. Рубана,
М. Ф. Федосєєва, автора статті

Рис. 2. Керамічні клейма та агораномні гирі Ольвії (ч. 2).
Рисунки і світлини В. В. Крапівіної, В. В. Рубана

УДК 340.123“00-04”

ДУНАЙСЬКІ ЛЕГІОНИ У ПІДТРИМЦІ БЕЗПЕКИ НА ПІВНОЧІ ПОНТУ (I–V ст.)

К. М. Колесников

(Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро)

Досліджено бойовий шлях римських легіонів зі складу армій Дунайських провінцій, які брали участь у підтриманні безпеки північнопричорноморських союзників Імперії. У різний час римські війська дислокувалися в Ольвії, Тірі, Херсонесі та на Боспорі. Вони захищали еллінські поселення від варварської небезпеки, але за потреби розпочинали бойові дії проти тих місцевих правителів, хто ризикував кидати виклик римській владі в регіоні. Встановлено, що справи еллінських полісів Північно-Західного Причорномор'я перебували під контролем адміністрації провінції Мезія (з 86 р. – Нижня Мезія). Справами Боспорського царства опікувалася римська адміністрація провінції Віфінія-Понт. У статті показано, що римські вексилляції, які забезпечували особовим складом північно-причорноморські гарнізони, переважно формувалися з легіонерів та ауксиларіїв армій балканських провінцій. За потреби могли залучатися війська, дислоковані в малоазійських провінціях. Дослідження історії римських легіонів, що надсилали своїх воєнків до складу північнопонтійських вексилляцій, важлива для нас з огляду на те, що згідно з римською адміністративною практикою митно-податкова справа прикордонних територій, де розташовувалися імперські війська, частково або повністю переходила під контроль армійського керівництва.

Ключові слова: Римська імперія; римські провінції: Дакія, Мезія, Паннонія, Скіфія; римські легіони: I Італійський легіон, XI Клавдіїв легіон, V Македонський легіон, II Геркуліїв легіон; Нотиція Дігнітатум.

The battle line of the Roman legions from the Army of the Danube Provinces, which participated in maintaining the security of the North Black Sea Allies of the Empire, was explored. Roman troops deployed in Olbia, Tyra, Chersonesus Tauricus and the Bosphorus at different times. They defended the Hellenic settlements from the barbaric danger, but, if necessary, began fighting against those local rulers who risked challenging the Roman authorities in the region. Found that case the Hellenic policies North-Western Black Sea region under the control of the administration of the province Moesia (from 86 A. D. – Lower Moesia). The affairs of the kingdom of Bosphorus were taken care of by the Roman administration of the province of Bithynia-Pont. The article shows that the Roman vexillations, provided by the personnel of the north-Black Sea garrison, were mainly formed from legionnaires and soldiers of auxiliary troops of the armies of the Balkan provinces. Troops deployed in Asia Minor provinces could be involved, if necessary. Studies of the history of the Roman legions, which sent their soldiers into the North Pontic vexillations, is important for us, given that, according to Roman administrative practice, the customs tax on the border areas where the imperial troops were located, partially or completely passed under the control of the army officers.

Key words: Roman Imperia; Roman province: Dacia, Moesia, Pannonia, Scythia; Roman legions: legio I Italica, legio XI Claudia, legio V Macedonica, legio II Herculia; Notitia Dignitatum.

© К. М. Колесников, 2017

Постановка проблеми. Після завершення низки тривалих громадянських війн і конфліктів на розлогих просторах Римської держави імператор Цезар Август на останню третину I ст. до н. е. отримав армію, що складалася зі з'єднань усіх трьох колишніх тріумвірів та була без перебільшення найбільшою й найкращою армією тодішнього світу. На той час просування Риму в напрямку Північного Причорномор'я тривало й надалі, проте глобальна перевага новонародженої Імперії вже відчувалася в усьому. Елліни "Лівого Понту" (Західне Причорномор'я), що лежав у руїнах унаслідок агресії держави Бурбесті, та мешканці Тіри й Ольвії (Північно-Західне Причорномор'я) сподівалися, що римська зброя спроможна захистити їх від гетодаків на заході та сарматів на сході. Херсонесити сподівалися за підтримки римлян нарешті визначитися зі своєю автономією і позбутися нав'язливої опіки архонтів і царів Боспору. В місті 25/24 р. до н. е. запроваджується нове літочислення як символ початку нової ери "царюючої Діви" – богині-покровительки, місцевої варіації Артеміді. Боспорити розраховували на порозуміння з Імперією та визнання їхніх місцевих династій офіційними очільниками – царями Боспорської держави. Остаточне таке визнання відбулося лише після того, як Боспор пройшов через низку поневірянь, що загрожували йому демонтажем самої державності й перетворенням на імперську провінцію. Після загибелі Нерона Імперія остаточно визнає боспорський престол власністю місцевої династії Тіберіїв Юліїв. Унаслідок описаних процесів упродовж кінця I ст. до н. е. – кінця I ст. н. е. встановлюється римська система контролю над регіоном, за якою Північно-Західне Причорномор'я та Західний Крим опиняються під опікою адміністрації римської провінції (Нижня) Мезія, а Боспор і чорноморське узбережжя Кавказу – провінції Віфінія-Понт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та зарубіжній історіографії дослідженню тематики римських збройних сил Дунайського лімесу присвячено велику кількість публікацій¹. Проте нас не цікавитиме система оборони

¹ Наводжу лише випадковий перелік поодиноких публікацій останніх років: *Авдигев А. Г.* О времени пребывания подразделений V Македонского легиона в Херсонесе // ВДИ. – 1993. – № 2. – С. 112–122; *Вус О. В.* Боевая деятельность легиона Balistarii Seniores в Крыму в IV–V вв. // Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Харьков: ООО "НТМТ", 2015. – С. 74–79; *Дрязгунов К. В.* О некоторых эпизодах деятельности V Македонского легиона [Электронный ресурс] // Военное искусство. – 20 августа 2009 г. – Режим доступа: <http://www.roman-glory.com/dryazgunov-v-makedonskij-legion>; *Канья Р.* Legio (Легион) [Электронный ресурс] / пер. Д. Уварова. – Режим доступа: <http://xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/legion/p1-development.html>; *Колосовская Ю. К.* Рим и мир племен на Дунае I–IV вв. н. э. – М.: Наука, 2000; *Парфенов В. Н.* Домициан и его "генералитет" [Электронный ресурс] // История. Мир прошлого в современном освещении. – СПб.: Издательский дом СПб. гос. ун-та, 2008. – Режим доступа: <http://www.roman-glory.com/parfenov-domician-generalitet#cm09>; *Dando-Collins S.* Legions of Rome: the Definitive History of Every Imperial Roman Legion. – NY; L.: Quercus, 2010; *DuBois M.* Legio. – Ralieggh, N. C.: Luli Enterprises Inc., 2015; *Legio XI Claudia Pia Fidelis* [Электронный ресурс]. – 26 May 2017. – Режим доступа: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-xi-claudia>; *Lendering J.* Legio I Italica [Электронный ресурс]. – 2002. – Режим доступа: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-i-italica/>;

балканського кордону Імперії. Наше завдання – звести до купи лише той обсяг інформації, що охоплює бойовий шлях кількох римських легіонів, котрі в певний час належали до складу військових угруповань кількох дунайських провінцій. Йдеться переважно про ті легіони, котрі надсилали свої когорти до складу експедиційних та гарнізонних військ, що тримали під контролем Північне Причорномор'я. Наприклад, до складу Таврійської вексилляції з центром у Херсонесі. Не всі аспекти даної проблеми вивчені повною мірою, що не дає змоги адекватно оцінити якість військового потенціалу, використаного Римською державою для розв'язання військово-політичних проблем на своїх віддалених підступах. Тодішні її вороги, насамперед сарматські кочовики, а в окремі періоди, Боспорське царство, мали в розпорядженні набагато менший економічний і людський потенціал, ніж уся Імперія. Однак за північно-східними межами їхніх володінь простягалися тисячі квадратних кілометрів євразійських просторів із необмеженими ресурсами, що покладало лише на кілька тисяч солдат Імперії, закинутих на узбережжя безмежного варварського океану, грандіозну відповідальність за долю батьківщини.

Мета статті. Римські легіони були стрижнем усієї військової системи Римської держави, саме вони постачали основний контингент до складу північнопонтійських вексилляцій, що не тільки підтримували владу Імперії, захищаючи увесь цей регіон, але активно перебирали на себе адміністрування низки місцевих податків і зборів. Акумуляовані кошти йшли до провінційних скарбниць і використовувалися на утримання, в тому числі й самих легіонерів². Отже, простежити літопис бойової звитяги дунайських легіонів буде корисним не тільки з позицій військової, але й митно-податкової історії.

Виклад основного матеріалу. Становим хребтом римської армії, що відповідала за безпеку на півночі Понту, були легіони³, дислоковані на дунайських кордонах. У різний час у балканських провінціях Мезія⁴, Паннонія⁵, Дакія⁶ дислокувалися

Levick B. The Government of the Roman Empire: A Sourcebook. – L. ; NY: Routledge, 2000; Zuckermann C. Legio V Macedonia in Egypt // Tyche. – № 3. – 1988. – P. 279–287.

² Колесников К. М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2012. – С. 94–105.

³ Не слід забувати, що слово “легіон” (*legio*) в латинській мові належить до жіночого роду.

⁴ За Доміціана, у 86 р. н. е., розділена на Верхню й Нижню, *Superior et Inferior*, східну, відому ще як Берегова Фракія (*Ripa Thracia*), кордоном між цими провінціями була річка Цибриця (*Cebrys*).

⁵ За Траяна, у 108 р. н. е., розділена на дві частини – Верхню зі столицею в Карнунті та Нижню з центром в Аквінку; за Діоклетіана – на чотири частини: Паннонію Першу, Другу, Паннонію Савія і Паннонію Валерія (*Pannonia Prima, P. Secunda, P. Savia, P. Valeria*).

⁶ За Адріана, у 118–119 pp., розділена на дві частини – Верхню (*Dacia Superior*) і Нижню Дакію (*Dacia Inferior*), що пізніше отримала назву *Dacia Malvensis*. У 124 р. (або близько 158 р.), Верхня Дакія була розділена на дві провінції: *Dacia Apulensis* (Дакія Апуленська) та *Dacia Porolissensis* (Дакія Пороліссінська). Під час Маркоманнських війн військова і судова адміністрації були об'єднані під проводом одного намісника, з двома підпорядкованими йому легатами легіонів у сенаторському ранзі; провінція була названа *Tres Daciae* (Три Дакії) або просто Дакія.

декілька римських легіонів, зокрема Перший Італійський (*legio I Italica*), П'ятий Македонський (*legio V Macedonica*), Одинадцятий Клавдіїв (*legio XI Claudia*) легіони, окремі підрозділи яких забезпечували своїми солдатами гарнізони, виведені в північнопричорноморські поліси. Крім того, для проведення поодиноких точкових операцій залучалися легіони, що не мали постійної "прописки" на Балканах, як, наприклад, VIII Августів легіон, що був основою римської армії вторгнення намісника Мезії Дідія Галла⁷ під час Боспорської війни 45–49 рр. У боротьбі з варварськими племенами маркоманнів, свевів, сарматів, даків, карпів, язигів, квадів та інших супротивників Імперії брали участь також інші легіони, що отаборилися на Верхньому і Середньому Дунаї. Серед них ціла низка прославлених імперських військових частин: Перший і Другий Допоміжні легіони, Третій Галльський, Четвертий Флавіїв, Сьомий Клавдіїв легіони тощо. *Legio I Adjutrix* (I Допоміжний легіон) дислокувався на початку II ст. у Верхній Паннонії, в Брегеціоні, де він замінив відряджений до Азії П'ятнадцятий Аполлонів легіон, а *Legio II Adjutrix* – у Нижній Паннонії, в Акумінку (за злиття Тиси і Дунаю), а дець у середині II ст. перебрався в Аквінк (поблизу сучасного Будапешта). За Нерона Третій Галльський легіон (*legio III Gallica*) було перебазовано в Мезію з Сирії, де все ще залишалися його тилові підрозділи. Взимку 69 р. він зупинив вторгнення 9000 важкоозброєних роксоланських вершників, більшість з яких, переобтяжених здобиччю, було знищено на кризі замерзлої річки. За цю перемогу легат легіону був нагороджений Отоном⁸ тріумфальними відзнаками. Четвертий Флавіїв легіон (*legio IV Flavia*) був переведений у Верхню Мезію не раніше 86 р., після розгрому даками П'ятого Жайворонкового легіону (*legio V Alaudae*). Спочатку він розташовувався в Раціарії (сучасний Арчар), відомий як велика стоянка мезійського флоту, згодом – у Вімінації (сучасний Костолац поблизу міста Пожаревац у Сербії) та Сингідуні (сучасний Белград). Сьомий Клавдіїв легіон (*legio VII Claudia*) ще в 30 р. до н. е. під іменем Сьомого Македонського брав участь у

⁷ Авл Дідій Галл (*Aulus Didius Gallus*) – військовий і політичний діяч ранньої Імперії. Походив із впливового плебейського роду. До 36 р. обіймав посаду проконсула Сицилії. У 39 р. призначається консулом-суфектом. У 39–49 рр. обіймав посаду куратора водопостачання Риму. У 43 р. у ранзі легата брав участь у вторгненні римлян до Британії. За свою звитягу в 44 р. призначається імператорським легатом-пропретором провінції Мезія. Перебуваючи на цій посаді, втрутився у суперечку за трон Боспорського царства: у 45 р. передав владу Котісу, поваливши його брата Мітридата III/VIII та отримав за це від сенату тріумфальні відзнаки. Впродовж 49–52 рр. як проконсул керував провінцією Азією або Африкою. У 52–57 рр. був імператорським легатом-проконсулом Британії. За цей час остаточно підкорив сілурів, потім допоміг цариці брігантів Картімандуї повалити свого чоловіка-співправителя Венуція. У 57 р. повернувся до Риму. Подальша доля невідома.

⁸ Марк Сальвій Отон (*Marcus Salvius Otho*) – римський імператор з 15 січня до 16 квітня 69 р. В молоді роки відзначився розбещеністю й розпустою, належачи до найближчого оточення Нерона. Принцепс відіслав його намісником до Іспанії, а сам "відбив" у нього дружину – красуню Пoppею, згодом уклавши з нею шлюб. Як намісник провінції Отон, на здивування всім, виявив помірність і справедливість. Покінчив самогубством після першої ж поразки в громадянській війні, на думку сучасників, щоб не наражати на небезпеку війська та своїх прихильників.

поході Марка Ліцинія Красса Молодшого на Нижній Дунай проти фракійських племен. На початку I ст. н. е. був задіяний Августом для придушення паннонсько-далматського повстання. Близько 57/58 р. через переведення Четвертого Скіфського легіону на Схід Сьомий Клавдій передислокується в Мезію, де залишається до кінця античності у своїй штаб-квартирі у Вімінації. На Нижньому Дунаї було сформовано вже згаданий Четвертий Скіфський легіон (*legio IV Scythica*), який близько 33/34 р. підтримував безпеку в Мезії разом із П'ятим Македонським, про що свідчить один із афінських написів. У 62 р. ми бачимо цей легіон на війні проти парфян у Сирії, де він і залишився до кінця античності. У 46 р. в Мезію було переведено Восьмий Августів легіон (*legio VIII Augusta*), який узяв участь у війні, що завершилася перетворенням Фракії на римську провінцію. За ці діяння він здобув почесний титул "двічі Августів" (*bis Augusta*). З Мезії він разом із Третім Галльським і Сьомим Клавдієвим легіонами був відряджений до Італії на підтримку Отона, після чого в свою стару провінцію так і не повертався. П'ятнадцятий Аполлонів легіон (*legio XV Apollinaris*) був створений Августом у 6 р. н. е. для війни в Паннонії, де він і розташовувався табором разом із Восьмим Августовим і Дев'ятим Іспанським легіонами. Його табір розміщувався або в Емоні (сучасна Любляна), або в Карнунті (50-тисячне римське місто на перетині Бурштинового шляху з Дунаєм на півшляху між сучасним Віднем і Братиславою, центр Верхньої Паннонії). Після 63 р. брав участь у багатьох війнах на Сході, зокрема відзначився під час придушення Юдейського повстання у ході захоплення Йотопати, Гамали та Єрусалима. Разом із Титом Флавієм⁹ повернувся у свою наново перебудовану резиденцію в Карнунті, проте вже від Парфянської війни Траяна постійно перебував на Сході.

Зупинімося детальніше на історії тих легіонів, що, як зафіксовано в письмових та епіграфічних джерелах, відряджали своїх військовослужбовців на захист Північного Причорномор'я.

Одинадцятий Клавдій легіон (*legio XI Claudia*) був набраний Цезарем у Цизальпінській Галлії у 58 р. до н. е. для боротьби з вельветами. Першою битвою, де легіон був задіяний, була битва на Сабісі (сучасна р. Самбре у Фландрії), наприкінці літа 57 р. до н. е. У цій битві військам Цезаря протистояли нервії, сили яких утрічі перевищували римські. Битва закінчилася блискучою перемогою римської зброї. У 52 р. до н. е. XI легіон бився проти Верцингеторікса, зокрема був залучений до облоги Алезії (сучасний Алез-Сент-Рен у Франції). Легіон брав участь у громадянській війні, що спалахнула в січні 49 р. до н. е., на боці Цезаря проти його колеги-тріумвіра та суперника Гнея Помпея Великого. Зокрема, брав участь у вторгненні в Італію та розташовувався в цей час в Апулії. У складі цезаріанських військ легіон відзначився в битвах при Діррахії (сучасний Дуррес в Албанії) навесні 48 р. до н. е. та при Фарсалі (сучасна Фарсала в Греції) 9 серпня 48 р. до н. е. У 45 р. до н. е. Цезар розпустив легіон та розселив ветеранів у Бовіані (*Bovianum*, сучасне

⁹ Тит Флавій Веспасіан (*Titus Flavius Vespasianus, Imperator Titus Caesar Vespasianus Augustus*) – римський імператор у 71–81 рр., старший син, сподвижник та наступник засновника I династії Флавіїв Веспасіана, покоритель Єрусалима та досить успішний правитель.

Бояно в Центральній Італії). У 42 р. до н. е. Октавіан відновлює цю славу частину для участі в новій громадянській війні на боці другого тріумвірату супроти вбивць Цезаря – Брута і Кассія. Легіонери Одинадцятого б'ються під Філіппами, а потім повертаються до Італії та придушують повстання в Перуджі. Можливо, вони також були використані в кампанії Октавіана проти сина загиблого Гнея Помпея Великого – Секста, який окупував Сицилію й поставив під загрозу морські шляхи постачання продовольства до Риму. Секста Помпея, який називав бога морів Посейдона-Нептуна своїм божественним батьком, розбив Агріппа¹⁰. Можливо, нептунівські тризуби з'явилися на емблемах Одинадцятого легіону саме завдяки участі в цій перемозі (рис. 1).

Рис. 1. Щит Одинадцятого Клавдієвого легіону ранньоімперського часу; реконструкція С. Дандо-Коллінза (Dando-Collins S. Op.cit., p. 153)

Після перемоги в морській битві при мисі Акцій (31 р. до н. е.) Октавіан здобув не просто перевагу над своїм суперником-тріумвіром Марком Антонієм, але перетворився на верховного володаря всього Середземноморського світу, що дало йому змогу через кілька років назватися Августом – “Священним”. У цій битві легіонери Одинадцятого виявили відвагу і хоробрість, що згодом постійно підкреслювалося в їхніх присвятах, написах та епітафіях. Ветерани XI легіону облаштувалися в Атесті (сучасній Есті¹¹), а сам легіон у 30 р. до н. е. був перекинутий на Балкани. Місце його первинної дислокації невідоме, але внаслідок перестановки римських сил після катастрофи в Тевтобурзькому лісі, у вересні 9 р. н. е., легіон стає табором у Бурні (*Burnum*, сучасне Кістан’є у Хорватії) разом із VII легіоном, а його частини розпорюються по всій цій країні. Окремі підрозділи стояли в Гардуні (*Gardun*)¹², солдати Одинадцятого легіону використовувалися і в інших місцях, зокрема в Салоні¹³ –

¹⁰ Марк Віпсаній Агріппа (*Marcus Vipsanius Agrippa*, бл. 63–12 рр. до н. е.) – відомий полководець та політик, друг, соратник і зять Августа, консул 37, 28, 27 років до н. е.; переможець багатьох битв, зокрема при Акціях, фактичний співправитель Імперії.

¹¹ Есте (*Este*) – місто і комуна в Італії, розташовані в провінції Падуя, області Венеція, біля підніжжя Еуганейських пагорбів; місто було засноване давніми венетами, які називали його іменем річки Адіджі, латиною *Athesis*.

¹² Гардун – сучасне поселення в Хорватії на вершині пагорба за 1 км на південь від Тріля (*Trilj*), де в 1997 р. виявлено залишки римської фортеці *Tilurium*, що охороняла вхід у долину Цетіни (*Cetina*) з півдня та підходить до столиці провінції Салони.

¹³ Салона (*Salona*, *Σάλωνα*) – античне іллірійське місто поряд із сучасними містами Соліна та Спліт, засноване в I тис. до н. е., столиця римської провінції Далмація, місце народження Діоклетіана. Останній подарував Салоні почесний титул імператорської фамілії “Валерія” та збудував поряд із ним власний палац. Саме цей палац став ядром сучасного міста Спліта. 614 р. Салона дуже постраждала внаслідок аваро-слов’янської навали; повернути ці землі римляни спромоглися лише в 639 р.

столиці провінції Далмація – мостили нові дороги та загалом розбудовували інфраструктуру, що сприяло економічному поступу. Легіон залишався в провінції і під час Паннонської війни¹⁴, і впродовж солдатського бунту 14 р. н. е., аж до часів правління Клавдія.

Намісник Далмації Скрибоніан¹⁵ 42 р. підняв бунт проти імператора Клавдія, який щойно зайняв престол. Виступ був швидко і жорстоко придушений силами VII та XI легіонів¹⁶, за що обидва здобули когномен *Claudia* (“Клавдіїв”) і титул *Pia Fidelis* (“Вірний та Відданий”). Згодом когномен і титул злилися, утворивши почесне прізвисько *Claudia Pia Fidelis*.

У новому циклі громадянських війн, що спалахнули після самогубства Нерона влітку 68 р., солдати Одинадцятого легіону, який усе ще залишався на далматійському узбережжі, виступили на боці Отона¹⁷. У 69 р. частина його сил відряджається до Італії, проте запізнюється й не бере участі в битві при Бедріаці. Новий імператор-переможець Вітеллій радісно повертає легіонерів до місць постійної дислокації їхніх підрозділів¹⁸. Повернувшись на Балкани, вони відразу підтримали нового супротивника Вітеллія – Веспасіана й були використані в битві біля Кремони в жовтні 69 р., цього разу опинившись серед переможців¹⁹.

¹⁴ Паннонські війни – римські кампанії із завоювання південної Паннонії та значної частини Іллірії 14–9 рр. до н. е.

¹⁵ Луцій Аррунцій Фурій Камілл Скрибоніан (*Lucius Arruntius Camillus Scribonianus*), 2 р. до н. е. – 42 р. н. е. – римський політичний і військовий діяч; консул 32 р. (разом із Гнеєм Доміцієм Агенобарбом), з 40 р. – легат-пропретор Далмації; у 42 р. за намовою Луція Аннія Вініціана підняв повстання під гаслом відновлення Республіки, проте через кілька днів війська відмовили в покорі, що поклало край його намірам; невдовзі покінчив життя самогубством або ж був убитий.

¹⁶ VII та XI легіони були серед тих сил, що підпорядковувалися очільнику повстання Скрибоніану як наміснику Далмації. Проте через чотири – п’ять днів солдати цих легіонів убили всіх офіцерів, хто підтримував Скрибоніана, чим і припинили повстання.

¹⁷ Коли офіційно обраний сенатом старий і поважний імператор Гальба був лінчований преторіанцями прямо на Форумі, кожен легіон мусив обирати між двома претендентами – сенатором Отоном і намісником Нижньої Германії Вітеллієм. Разом із Сьомим і Чотирнадцятим Одинадцятий легіон став на бік Отона.

¹⁸ Існує думка, відповідно до якої легіон у повному складі все ж взяв участь у битві під Бедріаком. Хоча, знову ж таки, одне з головних наших джерел щодо історії цих подій – Тацит – нічого про це не повідомляє (*Канья Р. Legio (Легіон) [Электронный ресурс] / пер. Д. Уварова. – Режим доступа: <http://xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/legion/p1-development.html> // Legio, V).*

¹⁹ С. Дандо-Коллінз дещо інакше описує ці події. На його думку, XI легіон, хоча й присягнув Веспасіану, вирушити вдруге у похід не поспішав, бо вагався. Тільки після того, як армія Марка Антонія Пріма (*Marcus Antonius Primus*, римський полководець, один із головних промоторів та безпосередній учасник подій “року чотирьох імператорів”, прибічник Отона і Веспасіана, командувач мезійських легіонів) розгромила вітелліанські війська під Бедріаком та Кремоною, Одинадцятий Клавдіїв вирушив у похід на Рим, що закінчився

У 70 р. після придушення в складі військ Петілія Церіала²⁰ повстання батавів під проводом Юлія Цивіліса, XI легіон розташувався у Віндоніссі (*Vindonissa*, сучасний Віндіш у Швейцарії) на Верхньому Рейні, у провінції Верхня Германія, зайнявши стару базу Двадцять першого Хижого легіону (*XXI Rapax*). У Далмації XI Клавдіїв був заміщений Четвертим Флавієвим Щасливим легіоном (*IV Flavia Felix*). Крім основної бази, легіонери Одинадцятого утримували низку дрібних постів уздовж дороги в напрямку Альп, солдати також активно залучалися до будівельних робіт у сучасному Баден-Бадені. Одинадцятий Клавдіїв неодноразово використовувався для боротьби з хаттами на східному березі Рейну: легіонери брали участь у війнах 73/74 та 83 рр. під проводом Доміціана. В часи мирного перепочинку вони мали розміщуватися в Могонціаці (*Mogontiacum*, сучасний Майнц), у таборі Першого Допоміжного (*I Adiutrix*) та Чотирнадцятого Здвоєного (*XIV Gemina*) легіонів. До часів Траяна легіон все ще залишався у Германії. Вірогідно, в зв'язку з Дакійськими війнами легіону було наказано перейти Дунай. Переведення у Брігеціо²¹, в Нижній Паннонії, відбулося в 101 р.; там легіон залишався під час Першої Дакійської війни. Одинадцятий Клавдіїв узяв участь також у Другій війні з даками, впродовж якої розміщувався в Еску²² (рис. 2) та

загибеллю Вітеллія та офіційним обранням Веспасіана в грудні того ж року (*Dando-Collins S. Legions of Rome... – P. 153*).

²⁰ Квінт Петілій Церіал Цезій Руф (*Quintus Petilius Cerialis Caesius Rufus*) – римський воєначальник та державний діяч; з 57 р. служив легатом IX Іспанського легіону в Британії; в 69 р. під час громадянської війни – начальник кінноти Веспасіана, з донькою якого ще раніше був одружений; у 70 р. провів важку переможну кампанію проти визвольного руху батавів Цивіліса й галлів Юлія Класика, Юлія Тутора та Юлія Сабіна; в 71–74 рр. у ранзі пропретора очолював Британію; консул-суффект 74 р. разом із Веспасіаном (заміщав його сина Тита, який воював в Іудеї); консул 83 р. разом із Доміціаном.

²¹ Брігеціо (*Brigetio*), зараз – Комаром в Угорщині, Szöny-Комаром. У давнину місцевість належала стародавньому племені азалі, іллірійського походження, але з певними кельтськими домішками; назва місцевості походить від кельтського **brig-*, у сенсі “фортеця”. У I–IV ст. Брігеціо – легіонний табір, канаба та муніципій на правому березі Дунаю в системі Паннонського лімесу. Археологічні розкопки виявили залишки водогону завдовжки 17,5 км, брами воєнного табору, житлових будинків та некрополя. За деякими даними (CIL, 3, 4658), XI Клавдіїв легіон стояв тут упродовж 95/7–106 рр. (див.: *Brigetio* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://it.wikipedia.org/wiki/Brigetio>).

²² Еск (*Oescus*) – стародавнє місто на березі Дунаю, на північний захід від сучасного болгарського Плевена, поряд із с. Гіген; за Птолемеєм, – трибальське місто, сама назва – дако-мезійський топонім; за римлян – важливе поселення, в період розквіту якого населення досягало 100 тис. осіб, та військовий центр мезійської провінції, що захищав на дунайському лімесі шлях на Філіппополь. Упродовж 10–101 рр. у поселенні постійно перебував табір V Македонського легіону, від якого донині збереглися залишки захисних мурів, військовий некрополь з монументами та епіграфічними написами померлих солдат і ветеранів. У 102 р. Траян надав Еску статус заснованої ним колонії. Будівництво римських споруд ветеранами V Македонського та I Італійського датуються 106–109 рр. 167 р. Еск був підвищений до рівня колоніального міста, привілеї якого надавали повний обсяг римських прав, місто отримало нову назву Колонія Ульпія Есценсія (*Colonia Ulpia Oescensium*), громадянами якого були переважно колишні легіонери (рис. 2). У 190–191 рр. у місті було збудовано

Дуросторі²³ (сучасна Сілістра в Болгарії, неподалік дельти Дунаю); сліди свого перебування XI легіон залишив також у Карнунті та в Аквінку. 114 р. Дуростор перетворився

Рис. 2. Руїни Колонії Ульпії Ескус на Дунаї (Colonia Ulpia Oescus), Північна Болгарія, село Гігена

відкрив Константинів міст – найбільший і найвідоміший римський кам'яний міст через Дунай, який еднав Еск та Суцидаву на півночі, довжиною 2,5 км (1,3 км над річкою) та 5,7 м завширшки. Це був найбільший річковий міст в античності. Використовувався він лише 27 років і був зруйнований унаслідок варварської навали 355 р. У 411 р. готи зруйнували Екс, 444 р. вони здійснили спробу повторно заселити місто під новим ім'ям – Гуніон (*Hunior*). Юстиніан відновив міські фортифікаційні споруди, прагнучи реставрації Еска як потужної фортеці в системі дунайської оборони, але всі зусилля були зупинені на межі 585–586 рр. через вторгнення аварів.

²³ Дуростор (латинська назва *Durostorum* має кельтське або фракійське походження – “міцна, велика [фортеця]”) – римський військовий табір, канаба, а близько 169 р. – муніципій (*municipium Aurelium Durostorum*); згадується зі 106 р., коли неподалік від гетського поселення імператором Траяном зводиться укріплений табір, у який з Паннонії переводиться XI Клавдій легіон. Разом із Трезмісом у дельті Дунаю, Сексагінтою Прістою та Новами розташовувався на Дунайській дорозі, що йшла правим берегом Дунаю в Сірмій. У Дуросторі був поворот на Понтійську дорогу, що вела до Маркіанополя та Одессоса. Дуростор був важливим елементом римської оборонної системи на Дунаї. Показником наявності добре розвинутої торговельно-економічної інфраструктури в другій половині II – першій половині III ст. стало розташування в місті так званої Іллірійської митниці.

У III ст. фортеця й місто піддавалися частим атакам готів, карпів, сарматів, які прагнули вдертися до Мезії та Фракії. За Авреліана (270–275), внаслідок евакуації провінції Дакия, Дуростор знову став прикордонним містом. А втім, у місті продовжувалося будівництво громадських споруд, храмів, терм і водогонів, на площах і вулицях установлювалися мармурові статуї та барельєфи. Вірогідна площа римського міста досягала 60 га. Коли в 303 р. місто відвідав Діоклетіан, воно вже було адміністративним центром провінції Мала Скіфія. В цьому ж році було відремонтовано міські мури.

Дуростор став одним із центрів поширення християнства. Дванадцять святих здобули вінці мучеництва в Дуросторі. Найвідомішим із них був святий Дасій (*Dasius*) – ветеран Одинадцятого Клавдієвого; він народився в Малій Азії, жив у Дуросторі та був обезголовлений через відмову взяти участь у частуванні культу імператора 20 листопада 302 (або 303) року. Вже в 388 р. Дуростор був обраний як центр місцевого єпископату; першим єпископом став Авксентій, учень Вульфилі, первохрестителя та єпископа готів. У 390 р. в Дуросторі народився знаменитий римський полководець Флавій Аецій (*Flavius Aetius*), якого деякі називали “останнім римлянином” (*Dumanov, Boyan; Lees, Christopher* (proofread.). *Dorostolum / Dristra* [Електронний ресурс] // *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος*. – Режим доступу: URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10674>>; http://www.ehw.gr/blacksea/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaid=10674&boithimata_State=&kefalaia_State=#noteendNote_1/1-3).

на місце його постійної дислокації на наступні чотири століття; саме в цьому місці близько 155 р. його розташовує Пугівник Антоніна. Призовниками легіону все частіше ставали молоді люди з сусідньої Фракії. Головним завданням цього військового підрозділу було підтримання порядку в гирлі Дунаю. Легіонні вексилляції періодично відряджалися до грецьких колоній у Таврії, котрі перебували під протекторатом Риму. Це завдання легіонери Одинадцятого виконували разом із бійцями інших мезійських легіонів. Як зазначалося, вексилляції XI Клавдієвого, V Македонського та I Італійського в цей час по черзі несли відповідальність за кримські аванпости. Так само традиційно легіонери Одинадцятого залучалися до невійськових завдань у регіоні. Зокрема, разом із солдатами П'ятого Македонського вони збудували форт у Драшні (*Draschna*) в долині Бузеу (*Buzau*, права притока Сирету, нині на території Румунії, в античності – *Hierasus [Ararus]*) на південно-східних схилах Карпат. Також легіонери виконували цілу низку адміністративних доручень, що надходили з Том (*Tomis*)²⁴ – провінційної столиці римської Мезії.

За імператора Адріана та Антоніна Пія бійці Одинадцятого Клавдієвого відряджалися для виконання бойових завдань від Мезії до Палестини. Так, 132–136 рр. легіон або його окремі когорти взяли участь у придушенні месіанського повстання бар-Кохби²⁵, яке перетворилося на одну з найважчих воєн, що довелося

²⁴ Томи (*Τόμοι, Tomi, Tomis*) – античне місто Західного Причорномор'я (терени Малої Скіфії, згодом – Добруджі), місце заслання знаменитого римського поета Овідія (8–17/18 рр.); нині – румунська Констанца. Місто засноване греками-іонійцями, вихідцями з Мілету, в VII ст. до н. е.; постійно перебувало під загрозою тиску з боку оточуючих варварів – скіфів, кельтів, даків, мезів, гетів тощо; на певний час Томи стали об'єктом суперечки між Візантією і Каллатісом. Місто було членом Понтійського Пентаполя (“П’ятиграддя”) – союзу грецьких міст “Лівого” (Західного) Понту: Аполлонії (сучасний Созополь), Каллатісу (Мангалія), Месембрії (Несебр), Одессосу (Варна) та власне самих Том. Упродовж кампанії 72 р. до н. е. місто було захоплене Луцієм Ліцинієм Лукуллом; в 60–48 рр. перебувало під контролем гето-дакського царя Бурбесті; в 29 р. до н. е. увесь регіон був включений до складу Імперії Марком Ліцинієм Крассом. Із виділенням провінції Нижня Мезія Томи стають її головним містом, і так тривало до реформ Діоклетіана, внаслідок яких було виділено окрему провінцію Малу Скіфію. Томи перебували в складі Імперії до навали слов'ян та аварів VII ст. У складі Візантії місто було перейменовано на честь Констанції, зведеної сестри Константина Великого; втім, уперше в джерелах назва *Κωνσταντία (Constantia)* згадується лише в 950 р.

²⁵ Шимон бар-Кохба – керівник антиримського єврейського повстання 132–136 рр., який упродовж 3,5 років очолював власну державу як *Nasi* (князь, принц).

Єврейський мудрець рабі Аківа припускав можливість, що Шимон міг би бути оголошеним Мешіахом – месією юдеїв, трактуючи його прізвище “*bar Kokhba*” з арамейської, як “син зірки” з вірша Зірка пророцтва (Числа 24:17). Його учень Йосі бен Халафта не поділяв такої оцінки, назвавши Шимона в “Седер Олам” (гл. 30) “*bar Koziba*”, що на івриті означає “син брехні”. Документи, знайдені в XX ст. в Печері Листів, дали кілька первинних варіантів імені повстанського ватажка: Шимон бар Косівах (*Simeon bar Kosevah*, іврит: הבסוכ רב יעמש), Бар Косіва (*Bar Koseva*,) אבסוכ נהב אבא בן כוסבא *Ben Koseva*, итичдівс ежом я’мі еЦ. בר כוזבה) про його батька або про місцевість, з якої він походив (*Simon bar Kokhba* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Simon_bar_Kokhba).

У науковій літературі конкурують два альтернативних погляди на це повстання: 1) повстанський рух охопив більшу частину населення і території Ізраїлю з Єрусалимом включно; 2) це був виступ вузького прошарку населення на обмежених теренах, Єрусалим

вести Імперії. Участь у ній XI легіону підтверджується написом із фортеці Бейтар²⁶, що на південь від Єрусалиму, в якій назва Одинадцятого Клавдієвого

Рис. 3. Римські легіонери II ст. у сегментних обладунках, озброєні важкими пілумами

стоїть поруч із назвою П'ятого Македонського легіону. Легіонери були задіяні у фінальній фазі наступальної операції Юлія Севера²⁷ проти юдейських повстанців у 135 р. Загалом, легіон брав участь у небагатьох військових кампаніях за межами провінції своєї постійної дислокації (рис. 3).

Новий виток громадянських війн легіон зустрів на боці проголошеного імператором у квітні 193 р. Септимія Севера. Одинадцятий не долучився до походу на Рим, оскільки Дуростор був далеко від центру Імперії. Новий імператор відрядив його в межах нової кампанії проти свого східного суперника Песценнія Нігера²⁸. Солдати XI Клавдієвого та І Італійського легіонів тримали в облозі Візантій, рушили Кілікійськими воротами, взяли участь у битві біля Ісси. Схоже, що вони також були задіяні в парфянській кампанії Севера, кульмінацією якої стало захоплення столиці Парфянської держави – Ктезіфону в 198 р.

залишився глухим до повстання. Більшість авторів вважають повстання бар-Кохби фінальною фазою “доби Другого Храму”.

²⁶ Бейтар (грец.: Βιθθήρα, Βηθθήρα, Βηθήρ, іврит: בֵּיתָר) – стародавнє терасове сільськогосподарське селище в гірській місцевості на межі Юдеї та Самарії; фортеця Бетар (Bethar fortress, Betar castellum) була останнім оплотом бар-Кохби, захопленим римськими військами Адріана в 135 р. Руїни фортеці розміщуються поряд із сучасним єврейським містом Бейтар-Іліт на вершині крутого пагорба на північний захід від палестинського селища Баттір, у Юдейських горах на південний захід від Єрусалиму. Залишки фортеці відомі як Хірбат-аль-Яхуд (Khirbet-al-Yahud), у перекладі з арабської – “ruin of the Jews”, “юдейські руїни” або “загибель євреїв”. Талмуд трактує назву міста як Бейт Тора – “дім Тори” ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://cyclowiki.org/wiki/Бейтар_\(місто\)](http://cyclowiki.org/wiki/Бейтар_(місто))).

²⁷ Секст Юлій Север (Sextus Julius Severus) – римський військовий і політичний діяч; походив з римської колонії в Далмації; у 117 р. – претор, 118–119 рр. – командувач XIV Зведеного легіону; у 120–126 рр. – імператорський легат-пропретор провінції Верхня Дакія; у 127 р. – консул-суффект; у 128–131 рр. – намісник Нижньої Мезії; у 131–132 рр. – намісник Британії. 132 або 133 р. був відкликаний із Британії в званні *legatus pro praetore* для придушення повстання бар-Кохби. Впродовж кількох років тактика витискування й знищення дрібних підрозділів ворога дала свої плоди: бунтарі були або знищені, або загнані у захоплену в 135 р. фортецю Бетар. За висловом Діона Кассія, в сутичках і битвах полягло 850 тис. юдеїв, а скільки загинуло від голоду, хвороб і пожеж “тих не порахувати, так що майже вся Юдея перетворена на пустелю”. Сенат надав Юлію Северу тріумфальний виїзд “*ob res in Judea prospere gestas*”.

²⁸ Гай Песценній походив з італійського вершницького роду, займав посади воєнного трибуна, претора, за військові успіхи отримав ранг сенатора, був консулом; у 193 р. як

Під час кризи III ст. легіон підтримав законного імператора Галлієна (260–268) супроти його суперника Постума, котрий очолив “Галльську імперію”. За це отримав у нагороду титул *P V F V – Pia V Fidelis V* (“уп’яте Вірний і Відданий”), а невдовзі – *P VI F VI (Pia VI Fidelis VI*, “ушосте Вірний і Відданий”). Існували військові частини, які нагороджувалися цим титулом по сім разів, але не Одинадцятий Клавдіїв. Чому його “лояльність та вірність” обмежилися тільки шістьма разами, нам не відомо. Також ми не знаємо, які імператори та за які звитяги надавали XI легіону цей почесний титул удруге, втретє та вчетверте. Разом із бійцями чотирьох інших легіонів у 273 р. легіонери XI Клавдієвого будували дороги на Близькому Сході, що віддзеркалилося в написах з Каср аль-Азрак (*Qasr al-Azraq*)²⁹ в Йорданії. У 295 р. та 298 р. вексилляції Одинадцятого Клавдієвого фіксуються в Єгипті та Мавретанії відповідно. У 302 р. легіон все ще займав традиційну базу в Дуросторі, з чим легенда пов’язує мучеництво двох легіонерів – Юлія (*Julius*) та згодом Гезихія (*Hesychius*), яких командування піддало смертельним катуванням за вірність християнській вірі.

Рис. 4. Руїни Трансмаріски. (http://poseti.guide-bulgaria.com/a/370/fortress_transmariska.htm)

Ім’я XI легіону виکارбувано на монетах Септимія Севера та Галлієна. На початку V ст. Нотиція Дігнітатум фіксує перебування ядра старого Одинадцятого легіону Клавдія в тому-таки Дуросторі, а окремих його підрозділів – у Трансмарісці³⁰ (рис. 4), що в провінції Мезія II. Так, префект XI легіону, що підпорядковувався дуксу Другої Мезії (*dux Moesiae secundae*), мав штаб-квартиру в Дуросторі³¹, префект п’ятої вищої піхотної когорти берегового (прикордонного) XI легіону Клавдія –

легат Сирії Гай Песценній Нігер Юст (*Gaius Pescennius Niger Iustus*) проголосив себе імператором; у 194 р. загинув у боротьбі з іншим претендентом на престол Септимієм Севером.

²⁹ З арабської *قصر الأزرق* “Блакитна фортеця” – велика римська фортеця в сучасній східній Йорданії; один з пустельних замків, розташований на околиці сучасного Азраку (*Azraq*), приблизно в 100 км на схід від столиці Йорданії Аммана.

³⁰ Трансмаріска (*Transmarisca*) – римська фортеця, побудована наприкінці III ст. імператором Діоклетіаном після однієї зі своїх перемог над ворожими племенами Півночі; тут розміщувалася частина XI легіону Клавдія. Трансмаріска мала площу близько 65 тис. м² та периметр довжиною близько 1000 м. У ході археологічних розкопок було знайдено частину північної стіни замку з двома прямокутними вежами та частину південної стіни. Руїни фортеці зараз розташовані в межах сучасного болгарського міста Тутракан (рис. 4). Фортеця існувала до початку VII ст.; пізніше каміння північно-західної стіни було використано місцевим населенням для спорудження нової системи середньовічної фортифікації Тутракану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bulgariancastles.com/bg/node/2219>.

³¹ *Praefectus legionis undecimae Claudiaie – Durostoro* (ND, Or., XL).

у Трансмарищі³², префект п'ятої нижчої піхотної когорти берегового (прикордонного) XI легіону Клавдія квартирував так само у Трансмарищі³³. У складі армії Західної імперії в підпорядкуванні ясновельможного мужа, магістра піхоти (*vir illustres magister peditum*) залишився якийсь підрозділ *Ундециманів* (*Undecimani*) – “Одинадцятих” (ND, Осс., V). Також на Заході, в Іспанії, під началом випробуваного мужа, коміта (*vir spectabiles comes*) також розміщувався підрозділ *Ундециманів*³⁴ (ND, Осс., VII). Обидва збройні формування, напевне, мали статус по́чтових (комітатських) легіонів. У складі Східної армії Імперії в підпорядкуванні ясновельможного мужа, дійсного військового магістра (*vir illustres magister militum praesentalis*), серед шести палацових (палатінських) легіонів перебували *Ундецимани*, тобто Одинадцятий легіон³⁵ (ND, Ор., VI). Усі ці частини, судячи з їхніх власних назв, вийшли зі складу старого XI Клавдієвого легіону.

Як зазначалося, за даними *Notitia Dignitatum*, XI Клавдіїв легіон у IV ст. входив до складу частин берегової оборони на Дунайському кордоні. Його штаб і 10 піхотних когорт дислокувалися в Дуросторі (*Durostoro*, сучасна Сілістра у Болгарії) і Трансмарищі (*Transmariscae*, сучасний Тутрокан у Болгарії) у провінції Мезія Друга (*Moesiae II*) (ND, Ор., XL, 33–35). Бойову діяльність XI Клавдієвого і I Італійського легіонів забезпечувала флотилія річкових кораблів, база якої розміщувалась у Сексгінті Прісті (*Sexaginta Prista*, сучасне Русе в Болгарії) (ND, Ор., XL, 32, 36).

Подальша доля Одинадцятого Клавдієвого невідома. Можна твердити, що в своєму класичному вигляді він припинив існування саме на початку V ст. Щодо емблеми легіону, то одні фахівці припускають, що нею було обрано зображення бика (тільця), пов'язуючи це із заснуванням легіону Цезарем, проте таких оригінальних зображень знайдено не було. Замість того існують свідчення, що солдати могли носити зображення тризуба Нептуна та блискавок, що символізували це морське божество³⁶. Тому емблемою легіону, на думку інших дослідників, був Нептун³⁷ (рис. 5). Знаком зодіаку XI легіону були близнюки, тому їх зображення багатьма розглядалися як альтернативна емблема. Йшлося не про абстрактних близнюків (*gemini*), а про засновників Риму братів-близнюків Ромула і Рема разом із римською вовчицею³⁸.

³² *Praefectus ripae legionis undecimae Claudiaie cohortis quintae pedaturae superioris – Transmariscae* (ND, Ор., XL).

³³ *Praefectus ripae legionis undecimae Claudiaie cohortis quintae pedaturae inferioris – Transmariscae* (ND, Ор., XL).

³⁴ *Intra Hispanias cum uiro spectabili comite – Undecimani* (“в Іспанії з випробуваним мужем, комітом – Одинадцяті”) (ND, Осс., VII).

³⁵ *Insignia viri illustris magistri militum praesentalis: ...Legiones palatinae sex: Matiarum seniores, Daci, Scythae, Primani, Undecimani, Lanciarii iuniores...* (“Відзнаки мужа ясновельможного військового магістра у присутності: ...Палатінських легіонів шість: Матіарії старші, Даки, Скіфи, Перші, Одинадцяті, Ланціарії молодші...”) (ND, Ор., VI).

³⁶ *Dando-Collins S. Legions of Rome...* – P. 153–154.

³⁷ *Ле Бок Я. Римская армия эпохи Ранней Империи* / пер. с франц. М. Н. Челинцевой. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 377.

³⁸ *Legio XI Claudia Pia Fidelis*. – 26 May 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-xi-claudia>

Рис. 5. Штандарт XI Клавдієвого легіону; сучасна реконструкція (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Signum_LEG_XI_CLAUDIA.gif)

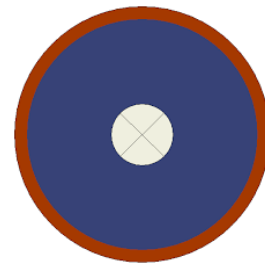

Рис. 6. Емблема комітатського легіону мобільної армії Заходу Ундециманів (Одинадцятих); сучасна реконструкція

Згідно з Т. Моммзенем, на верхній частині фундаменту з Трезмісу³⁹ зображено значки *legio XI Claudia*, датовані часами після Діоклетіана: вони дуже нагадують ті, які Список почесних посад указує для *Undecimani*. Якщо таке зіставлення правильне, це, по-перше, буде ще одним доказом, що дає змогу вважати зображені в Нотиції значки емблемами легіонерів⁴⁰, по-друге, дасть змогу переконатися, що

³⁹ Трезміс (*Troesmis*) – античне місто, розташоване на пагорбах Добруджі між Чорним морем і дельтою Дунаю, неподалік від Трофея Траяна в Адамкліссі; виникло як фортеця гето-фракійців; згодом – римське місто провінції Нижня Мезія, після адміністративної реформи Діоклетіана зарахована до провінції Мала Скіфія, що стала частиною діоцезу Фракія. 106 р. Траян наказав перенести в Трезміс табір V Македонського легіону, який захищав кордон на Дунаї, що сприяло романізації регіону. Поблизу легіонної цитаделі виросло поселення (*canabae legionis*), що в II ст. отримало власний муніципальний устрій – міську раду і магістратів; поселення розпоряджалося широкою мережею водогонів. Після передислокації V Македонського в Потаїссу (167–170), Трезміс набув статусу муніципія, й там з'явилися жерці провінційних культів (*sacerdotes provinciae*). За Діоклетіана туди був переведений II Геркуліїв легіон, і місто здобуло нову назву – Гераклія. Згідно з археологічними розкопками площа сягала 2,8 га. Нині – на теренах комуни Туркойя (*Turcoaia*) у повіті Тулча (*Tulcea*), Румунія (рис. 7).

Рис. 7. Руїни Трезмісу

⁴⁰ Канья Р. Legio, VI.

традиційна емблематика старих легіонів у пізньоантичний час змінилася разом зі зміною штатної структури легіонів та із загальним реформуванням збройних сил Імперії. Слід зазначити, що, згідно з Нотицією, Ундецимани, які стояли під проводом коміта Іспанії (*Comes Hispanias*), мали за емблему – обведений червоним колом чорно-синій ⁴¹ круглий щит, у центрі якого розташовувався малий жовто-білий круг, двічі перехрещений по діагоналі (ND, Осс., VII) (рис. 6). Таку саму емблему мали підпорядковані магістру піхоти Ундецимани – один із 32 легіонів комітатенсів армії Західної імперії (ND, Осс., V) (рис. 8). Натомість палатінський легіон Ундециманів під проводом дійсного військового магістра Східної імперії мав таку ж емблему, як і *Примани* (*Primani*) – ще один палатінський легіон, що свого часу був виділений зі складу старого *legio I Italica* (ND, Ор., VI), а саме: складне зображення кількох концентричних червоних і жовтих кіл із червоним центром та жовто-синім колом навкруги (рис. 9).

Рис. 8. Емблема легіону Ундециманів (Одинадцятих) – одного з тридцяти двох західних комітатських легіонів, підпорядкованих ясновельможному мужу магістру піхоти (ND, Осс. VI). Така ж емблема, за Нотицією Дігнітатум, була закріплена за Ундециманами (Одинадцятими), підпорядкованими коміту Іспанії (ND, Осс. V, VII)

Рис. 9. Емблема двох палатінських легіонів Сходу – Приманів та Ундециманів (Першого Італійського та Одинадцятого) за Нотицією Дігнітатум; середньовічний малюнок (ND, Ор. VI)

П'ятий Македонський легіон, на думку деяких авторів, був створений Брутом ⁴². Легіон узяв участь у провальній для республіканців битві під Філіппами у

⁴¹ Можливо, точніше колір слід визначити як індіго. Загалом індіго з червоним ободом – це найпоширеніше поєднання кольорів у Нотиції (*The Undecimani (West)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lukeuedasarson.com/NDundecimaniWest.html>).

⁴² Марк Юній Брут Цепіон (*Marcus Junius Brutus Caepio*) – римський політичний і військовий діяч зі стародавнього плебейського роду Юніїв, відомий насамперед як підступний убивця Цезаря, через що його ім'я в західній культурі, поряд із біблійним Іудою, стало символом зради. Далеким предком Марка Юнія був Луцій Юній Брут, який у 509 р. до н. е. очолював повстання проти останнього римського царя Тарквінія Гордого та вважався засновником Республіки. Із самого початку кар'єри Марка оцінювали як блискучого оратора, свого часу він отримав навіть почесний титул *princeps iuventutis* – “ватажок молоді”. У громадянській

Македонії (місто на Егнатієвій дорозі, *Via Egnatia*, поблизу Егейського узбережжя), звідки й походить його назва – *Macedonicae*⁴³. Усім воїнам Брута, хто вижив у битві, цезаріанці дарували прощення й зарахування в свою армію, окрім старших офіцерів і безпосередніх учасників убивства Цезаря. Октавіан відіслав легіон у Мезію, де той разом із Четвертим Скіфським проклав стратегічну дорогу в 33/34 р. н. е. та десять років по тому взяв участь у військових операціях, унаслідок яких Фракію було перетворено на римську провінцію.

Згідно з альтернативною позицією П'ятий Македонський був створений Октавіаном у період другого тріумвірату, не пізніше 42 р. до н. е.⁴⁴ Так, за наказом впливового тріумвіра близько 43 р. до н. е. консул Гай Вібій Панса Цетроніан⁴⁵ сформував нову військову частину під назвою П'ятий Міський легіон (*legio V Urbana*), перше десятиліття історії якого невідоме⁴⁶. Деякі фахівці припускають, що перші новобранці в новий легіон вербувалися в Іспанії⁴⁷. Легіонери V Міського брали участь у битві при мисі Акцій як члени абордажних команд на кораблях Октавіана. Після перемоги з 30 р. до н. е. до 6 р. н. е. легіон служив у буремній Македонії, за що, можливо, й отримав своє нове почесне найменування – за ті самі битви з варварами, за які здобув свій когномен Четвертий Скіфський легіон. Тому існує припущення, що саме цей V легіон якийсь короткий час називався П'ятим Скіфським (*legio V Scythica*) за аналогією зі згаданим Четвертим Скіфським (*legio IV Scythica*), оскільки вони разом активно билися зі “скіфами”, проте беззаперечними доказами цієї теорії ми не володіємо⁴⁸.

війні 49–45 рр. до н. е. Марк Юній був прибічником республіканців і Помпея, проте після поразки останнього в битві під Фарсаллю перейшов на бік Цезаря, зайнявши чільне місце в його оточенні. Незважаючи на кар'єрні перспективи (він мав стати консулом 41 р.) та близькі стосунки з римським диктатором (пліткували, ніби він був позашлюбним сином Цезаря), Брут став одним із організаторів та виконавців убивства Гая Юлія, що сталося 15 березня 44 р. до н. е. Брут, зазнавши поразки в битві під Філіппами у 42 р. до н. е., покінчив життя самогубством.

⁴³ Канья Р., Legio, VI.

⁴⁴ Dando-Collins S. Legions of Rome... – P. 126–127.

⁴⁵ Гай Вібій Панса Цетроніан (*Gaius Vibius Pansa Caetronianus*) – римський політик та воєначальник, народний трибун 51 р. до н. е., у громадянській війні підтримав Цезаря, 46 р. до н. е. отримав в управління Цизальпінську Галлію, консул 43 р. до н. е. У боротьбі Марка Антонія та Октавіана підтримав останнього. Загинув у битві біля Галльського форуму (*Forum Gallorum*), коли 14 квітня 43 р. до н. е. очолений ним Марсів легіон потрапив у засідку в одній із альпійських ущелин.

⁴⁶ Існує думка про ймовірність ототожнення майбутнього П'ятого Македонського легіону або з *legio V Urbana*, або з *legio V Gallica* ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-v-macedonica>).

⁴⁷ Dando-Collins S. Legions of Rome... – P. 126.

⁴⁸ Деякі фахівці висувають припущення, що П'ятий легіон разом із Четвертим Скіфським протистояли “скіфам” – союзу прийшлих сарматських племен із нижньодніпровськими та нижньодунайськими скіфами, котрі після встановлення контролю над Ольвією Понтійською, прагнули, перетнувши Дунай, поширити свій вплив далі на південь. Легіонери П'ятого і Четвертого

Після перемоги біля мису Акцій ветерани П'ятого легіону були поселені у Венето (*Veneto*, області Венеції). Наступному поколінню ветеранів місця в Італії вже не знайшлося: в 15 або 14 р. до н. е. їх відправили до Фінікії на поселення в повторно заснований Берит (*Berytus*), сучасний Бейрут. Вони мали поділити це місто з ветеранами VIII Августового легіону. (За іншими версіями, заснування цієї колонії відбулося на 15 років пізніше).

20 р. до н. е. легіон, вірогідно, був залучений до кампанії майбутнього імператора Тиберія проти Парфянського царства. Він діяв разом із III Галльським, VI Залізним, X Бурхливим (Проточним)⁴⁹, XII Блискавичним. Парфяни були вражені римським натиском і погодилися віддати легіонних орлів, яких вони здобули після поразки Красса під Каррами в 53 р. до н. е.

У 6 р. н. е. П'ятий Македонський був переведений у Мезію, де розташовувався в Еску до 61 р., охороняючи кордон на Нижньому Дунаї від даків⁵⁰. Інтенсивні бойові дії легіон розгорнув за імператора Клавдія, коли в 45 р. той вирішив анексувати Фракію, перетворивши її на римську провінцію.

Поповнивши свої ряди новими рекрутами з числа мезійських уродженців, 62 р. легіон перебрався до Понту, звідки він мав просуватися на Схід для участі в черговій вірменській кампанії супроти парфян (Тас., *Ann.*, XV, 6). Від гирла Дунаю легіонери були доставлені Чорним морем до Понту суднами римського Понтійського флоту. Римські вексилляції Малої Азії, в тому числі й солдати П'ятого Македонського, були підпорядковані новому наміснику Каппадокії й другому (після Корбулона⁵¹) головнокомандувачу вірменської операції Цезеннію Пету⁵², який

завдали їм нищівної поразки. Ймовірним кандидатом на військовий провід у цій переможній кампанії стає Марк Ліциній Красс (онук тріумвіра), який під час війни 29–27 рр. до н. е. вбив ворожого ватажка в єдиноборстві ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-v-macedonica>).

⁴⁹ Прізвисько цього Десятого легіону – *Fretensis* – означає “той, що належить до проток”, інколи розуміється в сенсі “бурхливий, неспокійний”; воно пов'язане з місцем первинної дислокації військової частини: цей легіон протистояв у Сицилійській війні Сексту Помпею й тривалий час розташовувався на узбережжі *Fretum Siculum* – Сицилійської протоки (*Канья Р.*, *Legio, V*; *The Oxford Latin Dictionary*. – Oxford : At the Clarendon Press, 1968. – Р. 734–735).

⁵⁰ А. Г. Авдієв, посилаючись на Х. ван де Веєрда та Є. Ріттерлінга, стверджує, що V Македонський легіон було введено на територію Мезії між 23 і 33/34 рр. Нижня дата (23 р.) встановлюється на підставі повідомлення Тацита (Тас. *Ann.*, IV, 5) про перебазування в Мезію двох легіонів. Верхня – “низкою непрямих даних” (*Авдієв А. Г.* О времени пребывания подразделений V Македонского легиона в Херсонесе // ВДИ. – 1993. – № 2. – С. 113–114).

⁵¹ Гней Доміцій Корбулон (*Gnaeus Domitius Corbulo*) – консул 39 р., командувач римської армії Нижньої Германії, очолював будівництво знаменитого каналу між Рейном і Маасом, так званого каналу Корбулона (нині – між Лейденом і Форбургом); очільник імперських військ під час Східної кампанії Нерона. Після відчутних успіхів командувача у війні з парфянами Нерон, занепокоєний зростанням популярності Корбулона у військах, почав схилити його до самогубства. 67 р. Корбулона було викликано в Грецію, де перебував принцепс. Зійшовши на берег, полководець дізнався про підступний наказ імператора його

самовпевнено розпочав військові дії силами лише двох легіонів (*IV Scythica et XII Fulminata*) та вексилляції *legio V Macedonica*, за що й поплатився. Пет роздробив свої сили та послабив легіони, надавши відпуски всім, хто за ними звертався. Одна когорта була відряджена для охорони дружини і маленького сина Пета. А ядро П'ятого Македонського разом із частиною найкращих воїнів з інших частин, перед тим підготовлених римським командуванням, були чомусь залишені на зиму в Понті. Захопивши декілька найближчих фортець, Пет через наступ суворих холодів змушений був зимувати в Рандеї на річці Арсаній, притоці Євфрату. Тільки тепер парфяни рішучо виступили в похід. Вони вирішили відбити вірменську столицю Тигранокерт, узявши її в облогу. Навесні 62 р. було обложено римський табір у Рандеї (Тас. *Ann.*, XV, 10). Цезенній Пет, не дочекавшись чотирьох легіонів сирійського легата Корбулона, навесні 63 р. капітулював перед армією парфянського царя Вологеза I⁵³.

Ганебний Рандейський мир, за яким римляни змушені були піти, залишаючи всі захоплені укріплення, продовольство і зброю, укладав уже намісник Сирії Корбулон. Солдати нібито були змушені пройти під ярмом, що вважалося символом приниження. А одного дня розбита армія подолала аж 62 км, залишаючи за собою своїх поранених і хворих, щоб виконати одну з умов щодо термінів повернення, оскільки під час майбутніх переговорів парфянських послів з Нероном у Вірменії не мало бути римських військ.

Після того основні сили V Македонського разом із III Галльським, VI Залізним та X Бурхливим (Проточним) легіонами, а також частинами XV Аполлонового та XXII Дейотарового легіонів і допоміжними підрозділами з Єгипту та Іллірії, увійшли до складу військ сирійського намісника. Вони готувалися до переходу через Євфрат і бойових дій на парфянській території під безпосеред-

вбити. Маючи широку популярність та надійні загартовані в боях легіони, але не бажаючи безладів і громадянської війни в Імперії, Корбулон учинив самогубство: за легендою, вихопивши меч та пробивши собі груди, він вигукнув – “*Ἀξιοις!*” – “Гідний!”.

⁵² Луцій Юній Цезенній Пет (*Lucius Iunius Caesennius Paetus*) – римський політик і військовий діяч другої половини I ст. Ординарний консул 61 р. Був одружений з Флавією Сабіні, племінницею Веспасіана. У 62 р. пропреторський легат Каппадакії для ведення бойових дій у Вірменії. Був розбитий військами Вологеза I і втік, покинувши легіони (Тас. *Ann.*, XV, 6–17; 24–26; Dio Cass., LXII, 21–22; Suet. Nero, XXXIX, 1). 70–73 рр. Намісник Сирії (Jos. Fl. Bell. Jud., VII, 3, 4).

⁵³ Вологез I (Балаш, або Валахш) – цар Парфії з династії Аршакидів, 51–78 рр.; активно воював з римлянами; суттєво зміцнив іранський вплив на Близькому Сході, посадивши свого брата на вірменський престол, утім утратив Гірканію; під час його правління за сприянням гірканців відбувалися жажливі аланські набіги через Залізні ворота на Кавказі; підтримував караванну торгівлю через Вологезокерту – нове місто на Євфраті, що сприяло повільному занепаду колишньої столиці – елліністичної Селевкії; зміцнював зороастризм та іранські культурні елементи на противагу еллінізму; сприяв кодифікації Авести, на його монетах уперше з'являються зображення храму вогню; замінив грецький алфавіт пехлеві письмом на основі арамейського алфавіту.

нім командуванням Аннія Вініціана⁵⁴. Просуваючись Вірменією тим самим шляхом, що Лукулл і Пет, Корбулон руйнував цитаделі й сіяв страх усією країною, що підштовхнуло римських супротивників висунути пропозиції миру. Агресивна війна й подальші дипломатичні маневри Імперії виявилися досить вдалим: брат Вологе-за I Тіридат I (62–88), цар Великої Вірменії з парфянської династії Аршакидів, був визнаний спадковим царем Вірменії як васал Риму, на знак чого мав прийняти тіа-ру з рук Нерона (Тас., Ann., XV, 15).

У 66–67 рр. ми бачимо V Македонський під командуванням майбутнього імператора Веспасіана серед військ, котрі було кинуто на придушення юдейського повстання. Син Веспасіана Тит отримав від батька наказ вивести його разом із X легіоном на поле битви. Легіон послідовно штурмував Гадару, Йотопату, Тарихію, Гамалу і протягом трьох років вів безперервні бойові дії проти юдеїв. Упродовж 69 р. легіон підвищував свою боєздатність стоячи табором в Еммаусі в Іудеї. У 70 р. під проводом Тита він завершив Юдейську війну взяттям Єрусалиму. В цій кампанії легіонери V Македонського відіграли важливу роль: саме вони захопили башту Антонія, чим забезпечили взяття міста. До нас дійшла пізніша епітафія одного з його центуріонів, який отримав за цей штурм почесні військові відзнаки. Після перемоги легіон рушив слідом за Титом у Єгипет і на Євфрат, можливо, залишивши окрему вексилляцію в своєму старому таборі в Еммаусі. Звідти в 71 р. легіон повернувся в Мезію, до Еску, де знову поринув у серію боїв проти даків за Доміціана та за Траяна.

У середині 80-х рр. імператор Доміціан реорганізував кордон на Рейні й Дунаї. Мезію розділено на дві провінції – Верхню й Нижню (*Superior et Inferior*). П'ятий Македонський було зараховано до *Moesia Inferior* разом із Першим Італійським та Одинадцятим Клавдієвим легіонами. Ця реорганізація стала неминучою після дакійського вторгнення 86 р., коли були розбиті всі легіони, що захищали Мезію. У 88 р. велике армійське угруповання у складі дев'яти легіонів, серед яких був і П'ятий Македонський, на чолі з Теттієм⁵⁵ увійшло до Дакії й розбило царя

⁵⁴ Луцій Анній Вініціан (*Lucius Annius Vinicianus*) – син впливового римського політика, лідера двох заколотів – проти Калігули та Клавдія (41–42 рр.); служив під проводом Доміція Корбулона у Вірменії, був одружений із його донькою; загинув разом зі своїм тестем через підозри Нерона.

⁵⁵ Луцій Теттій Юліан (*Lucius Tettius Iulianus*) – римський державний і військовий діяч. Службу розпочав за Нерона; у 68–69 рр. командував VII Клавдієвим легіоном у провінції Мезії; брав участь у поході в пониззя Тірасу (Дністер); 69 р. відбив напад роксоланів. За Оттона, 69 р., разом із трьома легатами всіх трьох легіонів, що входили до тодішнього гарнізону Мезії, отримав консулярські відзнаки за розгром сарматського вторгнення (Тас., Hist., I, 79.1–5). Активної участі в громадянській війні не брав, проте своєчасно зробив правильний вибір на користь Веспасіана (Тас. Hist., IV, 39.1; 40.2). У 70 р. став претором і сенатором; 81–82 рр. командував III Августовим легіоном у Нумідії та був намісником провінції Африка в ранзі легата-пропретора (*legatus Augusti pro praetore*); у 83 р. став консулом-суффектом; 88 р. був призначений легатом-пропретором Нижньої Мезії. Того ж року завдав царю даків Децебалу поразки в першій битві біля Тапи (*Парфенов В. Н.* Домициан и

Децебала⁵⁶ поблизу Тапів. На жаль, повстання Сатурніна⁵⁷, намісника Верхньої Германії, у 89 р. не дало змогу переможно завершити цю кампанію.

Близько 98 р. одним із офіцерів П'ятого Македонського був майбутній імператор Адріан. Пізніше легіон узяв участь у Траянових війнах проти даків (101–106 рр.) і невдовзі був передислокований на північний схід, ближче до дельти Дунаю: 107 р. легіон став табором у Трезмісі (сучасна Ігліта, Румунія) й узяв під контроль частину кордону вздовж Дунаю від Капідави⁵⁸ (нині на теренах громади Топалу, округ Кюстенджа, Румунія) до Новіодуна⁵⁹ (сучасна Ісакча в Румунії), вклю-

его “генералитет” [Электронный ресурс] // История. Мир прошлого в современном освещении. – СПб.: Издательский дом СПб. гос. ун-та, 2008. – Режим доступа: <http://www.roman-glory.com/parfenov-domician-generalitet#cm09>, прим. 8).

⁵⁶ Децебал (*Decebalus*) – володар даків у 86–106 рр. На території сучасної Румунії створив потужну державу, що тривалий час уперто протистояла Римові. Імперія спромоглася ліквідувати дакійську загрозу лише ціною неймовірного напруження сил у результаті двох Дакійських війн імператора Траяна, наслідком чого стало створення нової задунайської провінції.

⁵⁷ Луцій Антоній Сатурнін (*Lucius Antonius Saturninus*) – римський військовий і державний діяч, узурпатор. За Веспасіана здобув ранг сенатора; 82 р. був консулом-суффектом, потім – намісником Нижньої Германії. У січні 89 р. в Могонціаці (сучасний Майнц) проголосив себе імператором за підтримки двох легіонів – XIV Зведеного та XXI Стрімкого (*legio XIV Gemina et legio XXI Rapax*). Германські племена, що зголосилися підтримати повстанців, не спромоглися переправитися через Рейн у зв'язку з раннім потеплінням і повінню. Повстання було придушене через 42 дні намісником Нижньої Германії Авлом Буцієм Лаппієм Максимом. Голову Сатурніна було виставлено на Форумі. Всі легіони, що не підтримали узурпацію, отримали почесне найменування *Pia Fidelis*, а бунтівливі легіони з тих часів стояли в двох окремих таборах (*Dio Cass., LXVII, 11*).

⁵⁸ Капідава (*Calidava/Calidava, Cappidava/Capidapa*) – важливе гето-дакійське поселення на правому березі Дунаю, що контролювало судноплавство рікою; після римського завоювання – цивільний та військовий центр у провінції Нижня Мезія між Аксіуполем (*Axiopolis*) і Карсієм (*Carsium*). У римському замку (*castra, castrum*) Капідави дислокувалися підрозділи XI Клавдієвого, I Італійського, II Геркулієвого легіонів та I Германської й I Убійської когорт (*Cohors I Germanorum et Cohors I Ubiorum*).

⁵⁹ Новіодун (*Noviodunum* – назва, вірогідно, кельтська, означає “новий град, нову фортецю”) – римський форт і порт у сучасній Добруджі, на правому березі Нижнього Дунаю. Цей центр, розташований у стратегічно важливому місці на одній із головних доріг через Дунай, розвивався завдяки дунайському флоту. Після анексії Фракії в 46 р. увійшов до римської провінції Мезія, ставши відтоді, а особливо від часів Доміціана і Траяна та після підкорення Дакії, важливим портом Мезійського флоту (*Classis Flavia Moesica*). До часів правління Марка Аврелія тут дислокувалися підрозділи V Македонського, а потім вексиллярції I Італійського легіонів, від часів Діоклетіана – I Юпітерового легіону (*legio I Iovia*). Новіодун було зруйновано в другій половині III ст. внаслідок вторгнення готів і герулів; був відновлений упродовж царювання Константина Великого, десть після 324 р. Відтоді фортеця-порт опинилася під проводом дукса Скіфії (*dux Scythiae*). У 369 р. на протилежному березі Дунаю відбулася велика битва між імператором Валентом та Атанаріхом і його

чаючи невеличкі укріплення по-сусідству – Барбоші та Орловку. Тут 118 р. він зіткнувся з роксоланами – войовничими сарматськими племенами, від яких потрібно було захищати Імперію. Впродовж царювання Траяна легіонний підрозділ відряджено на Схід, де він брав участь у катастрофічній Парфянській кампанії (115–117). Друга східна експедиція відбулася, коли бійці V Македонського були відправлені в Юдею на придушення месіанського повстання Шимона бар-Кохби (132–136) – однієї з найважчих війн, які довелося вести Римові. Так, упродовж весни 135 р. легіон або його підрозділ було відправлено з Мезії до Палестини, щоб встигнути до останньої фази придушення Другого юдейського повстання. Легіонери V Македонського взяли участь в успішній облозі Бейтару, останньої штаб-квартири лідера юдейського опору, навесні та влітку того ж року. Після того, як бар-Кохба був ліквідований і повстання придушене, солдати V Македонського повернулися на свою базу в Мезії.

Цього часу певна кількість солдат легіону служила в штаб-квартирі намісника Нижньої Мезії в Томах. Інших солдатів разом із легіонерами XI Клавдієвого було залучено до будівництва фортів у Драшні (*Draschna*) на південному сході Карпат у долині Бузеу⁶⁰. Ще одним завданням легіону стало підтримання окупації Криму, грецькі міста якого перебували під захистом римських частин. Підрозділи всіх мезійських легіонів позмінно брали участь у підтримці безпеки таврійських аванпостів: чисельні написи засвідчили перебування на півострові в цей час солдат V Македонського, I Італійського та XI Клавдієвого легіонів.

У 161–166 рр. імператор Луцій Вер⁶¹ залучив V Македонський до участі в черговій парфянській кампанії, після чого легіон знову повернувся в Карпато-Дунайський регіон. Відповідно до напису Т. Валерія Марціана⁶², ветерана V Македонського (CIL, III, 7505), у цей час легіон перебував під командуванням М. Клавдія Фронтон⁶³, який,

тервінгами. Між 434 і 441 рр. місто і його річкова база були окуповані гунами, але потім повернулися до складу Імперії.

⁶⁰ DuBois. M. Legio. – Ralieg, N. C. : Luli Enterprises Inc., 2015. – P. 404.

⁶¹ Луцій Цейоній Коммод Вер (*Lucius Ceionius Commodus Verus*) – римський імператор у 161–169 рр. з династії Антонінів, співправитель Марка Аврелія, свого брата за усиновленням (обидва усиновлені Антоніном Пієм). У 162–166 рр. Вер командував імперськими силами на Сході у війні з Парфією. Під час війни він активно розважався, як до того звик у Римі, але боягузтва чи зневаги до своїх воїнів не виявляв. Після завершення війни Марк Аврелій та Луцій Вер провели гучний тріумф. Як і батько, Луцій не відрізнявся міцним здоров'ям і помер, не доживши до 40 років, від апоплексичного удару або від епідемії чуми чи віспи. За поданням Марка, сенат зарахував Вера до богів (“Божественний Вер”).

⁶² Т. Валерій Марціан (*T[itus] Valerius Marcianus*) народився в канабі легіону в Трезмісі, 145 р. був рекрутований, брав участь у Парфянських і Маркоманських війнах, звільнений із армії в 170 р., коли легіон уже дислокувався на півночі Дунаю. Марціан, дослужившись до рангу принципала з обов'язками консулярного бенефіціарія, повернувся в Трезміс (CIL, III, 7505).

⁶³ Марк Клавдій Фронтон (*Marcus Claudius Fronto*) – римський сенатор і військовий II ст. Клавдій походив із родини, що належала до гілки Фронтонів із Азії. За часів імператора Антоніна Пія був квестором, еділом і претором. У Парфянській війні Луція Вера Фрон-

своєю чергою, підпорядковувався Сексту Кальпурнію Агріколі⁶⁴. Повернувшись у Дакію, легіон стояв табором у Потаїсці⁶⁵ (сучасна Турда в Румунії), на гористій півночі, де перебував упродовж більшої частини III ст. Протягом кількох років легіон збудував на височині навколо поселення свій постійний табір. Він став структуротвірним елементом у системі оборони Пороліссської Дакії⁶⁶ й координував прикордонні зони укріплень півночі і південного сходу провінції. На даному етапі імператор Марк Авре-

тон був командиром римських преторських когорт. У 165 р. разом з іншими сенаторами він отримав завдання набрати легіони II і III *Italica* в Італії. 22 жовтня 166 р. під час тріумфу над парфянами Фронтон отримує військові відзнаки (*dona militaria*). У наступному році обіймає посаду відповідального за громадські роботи в Римі (*curator operum locorumque publicorum*). Того ж року стає консулом-суффектом. Під час Маркоманнських війн, у 168 р., супроводжував Луція Вера як коміт на Дунаї (*comes*), став губернатором римської провінції Верхня Мезія. У тому ж році отримує командування над основними військами Дакії Апульської (*Dacia Apulensis*). 169 р. після смерті Луція Вера Фронтон передає управління Верхньою Мізією та очолює римські війська всієї Дакії. У тому ж або наступному році він був командувачем об'єднаними силами Дакії і Верхньої Мезії. 170 р. Фронтон був убитий у бою з германцями та язигами. Отримав статую на Форумі Траяна.

⁶⁴ Залежно від того, які посади обіймали Фронтон та Агрікола, можна вибудувати різні гіпотези щодо місця перебування П'ятого Македонського в другій половині 160-х рр. Якщо Агрікола був намісником Нижньої Мезії, то легіон повернувся зі Східного походу на місце своєї попередньої стоянки в Трезмісі. Якщо вважати Агріколу першим намісником дакійської провінції в консульському ранзі в 166–168 рр., то легіон був відразу відправлений у Поролісску Дакію. Якщо Агрікола виконував функції Августового коміта (*comes Aug / Augg*), то по завершенні Парфянської війни, через важкий стан на маркоманнському фронті, військові частини, що поверталися зі Сходу, комплектували діючу армію, а не розквартировувалися повністю у свої провінції. До складу військового корпусу, відряженого в Італію в 165 р., входив і V Македонський легіон. Вірогідно, він також брав участь у експедиції 168 р., спрямованій у Північні Альпи, коли всіма військами командував Секст Кальпурній Агрікола. М. Клавдій Фронтон, легат Трьох Дакій, після лютого 168 р. командував армією Карпато-Дунайських провінцій, до складу якої на той час уже належав V Македонський. У зв'язку із зазначенням легіон міг розташовуватися в Потаїсці раніше 168 р. (Дрязгунов К. В. О некоторых эпизодах деятельности V Македонского легиона [Электронный ресурс] // Военное искусство. – 20 августа 2009 г. – Режим доступа: <http://www.roman-glory.com/dryazgunov-v-makedonskij-legion>).

⁶⁵ Потаїсса (*Potaissa, Patavissa*) – стародавнє дакійське поселення Патавісса поблизу Турдинського проходу, яке зайняв V Македонський легіон, організувавши на його місці римський каструм Потаїсса (*castrum Potaissa*), залишки якого збереглися до наших днів. Навколо стін каструму впродовж десятиліть виросло римське місто, основним заняттям мешканців котрого була розвідка і розробка кар'єрів, залишки яких було добре видно ще в середині XIX ст. Близько 256 р. під натиском сарматів і готів місто занепадає: дако-римське населення залишає його стіни й розселяється трансільванськими пагорбами. В середні віки на місці зруйнованих укріплень заново виникло місто Турда, яке до середини XIX ст. переважно було заселене мадярами та німцями. Нині в Турді є музей на місці римського військового табору, присвячений V Македонському легіону та побуту легіонерів.

⁶⁶ Дакія Пороліссська, або Пороліссінська (*Dacia Porolissensis*), – область на північному заході верхньодакійської провінції з центром у Поролісці (*Porolissum*).

лій реорганізував північний кордон, оскільки племена маркоманнів, сарматів і квадів перейшли до наступу. У результаті реорганізації два дакійські легіони були підпорядковані наміснику Трьох Дакій консульського рангу, якому підпорядковувалися відповідно легати і апульського, і потаїського легіонів. Після загибелі в битві М. Клавдія Фронтоніа Дакію відвідав імператор Марк Аврелій, щоб підтримати провінціалів через “подвійну загрозу” (CIL, III, 7969). Під час імператорського візиту на посаду намісника вступив у ранзі консульського легату Секст Корнелій Клеменс⁶⁷, якому був присвячений напис військовослужбовця XIII Здвоєного легіону Авідія Валенса, знайдений у Цезарейській Мавретанії (CIL, VIII, 9365 = 20.944). Починаючи від моменту розміщення V Македонського легіону в Пороліській Дакії й до смерті Марка Аврелія, його вексилляції брали участь у боях на кордонах провінції. Загалом імператор провів на Середньому Дунаї у постійних бойових діях майже десять років свого правління⁶⁸.

Головним завданням V Македонського легіону у період Маркоманнських війн після його переведення за Південні Карпати стала охорона північно-західного сектора дакійського кодону⁶⁹, а також, імовірно, дунайського кордону Нижньої і Верхньої Паннонії до Карнунта. У Карнунті було знайдено черепицю з клеймом легіону, датовану тим часом. Імовірно, легіон відряджав свої вексилляції в деякі прикордонні пункти від Потаїси до Аквінку, хоча його основним завданням була охорона Пороліської Дакії. Згідно з присвятою Нептуну Августу, в якій згадується центуріон V Македонського легіону Ептідій Модест та вторгнення костобоків (Dobo, 696), у період 168–170 рр. вексилляція цього дакійського легіону могла бути відряджена в Нижню Мезію, звідки походить цей напис, і використовувалася в операціях на Дунаї та Понті. На той час в Нижній Мезії, в Трофеї Траяна, діяла вексилляція I Італійського та V Македонського легіонів⁷⁰. Наприкінці 170-х рр. ситуація на кордонах дакійських провінцій загострилася. У 180 р. підрозділ V Македонського на півночі Дакії міг брати участь у конфлікті з бурами до їх замирення (Dio Cass., LXXII, 3.1). За Коммода зіткнення з вільними даками продовжувалися, адже набіги на дакійські провінції відбувалися з півночі та сходу.

Упродовж царювання Коммода два майбутніх імператори, Песценній Нігер і Клодій Альбін, що командували V Македонським і XIII Здвоєним, знову перемогли сарматів (Dio Cass., LXXII, 8.1). Можливо, за Коммода Нігер певний час міг бути намісником Дакії, а Альбін у 182–183 рр. або 185–186 рр. – легатом V Македонського легіону. Окрім воєнних дій на кордонах Дакії, війська займалися придушенням виступів провінціалів (SHA, VII, 13. 5–6). Так, 185 або 187 рр. легіон бився з армією найманців, найнятих робітниками золотодобувних шахт, що збунтувалися. За

⁶⁷ Секст Корнелій Клемент (*Sextus Cornelius Clemens*) – римський політичний діяч другої половини II ст., походив із Цезареї у провінції Мавретанія; між 161 і 169 рр. обіймав посаду консула-суффекта; у 171/172 р. перебував на посаді намісника Дакії.

⁶⁸ Колосовская Ю. К. Рим и мир племен на Дунае I–IV вв. н. э. – М. : Наука, 2000. – С. 241.

⁶⁹ Parker H. M. D. The Roman Legions. – NY, 1958. – P. 167.

⁷⁰ Колосовская Ю. К. Рим и мир племен... – С. 115.

придушення бунту V Македонський отримав від Коммода титул *Pia Constans* (“Благочестивий і постійний”) або *Pia Fidelis* (“Благочестивий і відданий”) ⁷¹.

193 р. правитель Верхньої Паннонії Септимій Север вирушив на Рим, щоб покарати Дідія Юліана ⁷², який став імператором після того як преторіанці лінчували всіма шанованого старого імператора Публія Гельвія Пертінакса через його принциповість і надмірну, на думку солдат гвардії, суворість. Гета, брат Септимія Севера і правитель Дакії Пороліссінської, підняв П’ятий Македонський на підтримку нового претендента. Змішана вексилляція V Македонського і XIII Здвоєного супроводжувала Септимія Севера до Риму й витримала всі перипетії його боротьби з Песценнієм Нігером, а пізніше з парфянами (SHA, IX, 5.5–6; Tertul., Ad Scap., 4.3). На чолі вексилляції дакійських легіонів стояв колишній легат XIII Здвоєного Тиберій Манілій Фуск ⁷³ (CIL, III, 1172). У 194 або 195 рр. легатом П’ятого Македонського був призначений Тиберій Клавдій Клавдіан (*Tiberius Claudius Claudianus*) (CIL, III, 905). 196 р. Клавдіан очолив контингент зі складу північно-дунайської армії, відряджений Септимієм Севером в Галлію проти Д. Клодія Альбіна. Цікаво, що думали солдати легіону про нову громадянську війну, особливо коли їм довелося битися з черговим претендентом на імператорський пурпур Альбіном, своїм колишнім офіцером? Загалом, починаючи з правління Севера, дунайська армія розглядалася не лише як міцний заслін проти варварських вторгнень, а також як опора імператора в політиці, яку той проводить. Вексилляція кожного легіону у цьому контингенті вірогідно нараховувала 2000 бійців. Після перемоги біля Лугдуни на початку 197 р. вексилляції повернулися в дакійські провінції, але вже під командуванням або латіклавного трибуна одного з легіонів, або невідомого нам легата XIII легіону, оскільки Клавдіан був призначений намісником Нижньої Паннонії.

За правління Каракалли тиск племен на Дакію був посилений, бої з варварами точилися в центральних районах дакійських провінцій. Для протистояння ворожому натиску залучалися не тільки місцеві війська, але й легіони сусідніх провінцій. Зі-

⁷¹ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-v-macedonica>

⁷² Марк Дідій Сальвій Юліан Север (*Marcus Didius Salvius Iulianus Severus*) – походив зі знатної родини, виховувався в домі матері Марка Аврелія, служив претором, легатом легіону; консул 175 р., був намісником провінцій Іллірик, Нижня Германія, проконсулом Віфінії і Понту, Африки; римський імператор 28 березня – 1 червня 193 р., який здобув престол буквально внаслідок аукціону, влаштованому розбещеним натовпом солдатні. Коли війська Севера підійшли до Риму, Сенат позбавив Дідія Юліана престолу та засудив до смерті.

⁷³ Тиберій Манілій Фуск (*Tiberius Manilius Fuscus*) – римський державний діяч кінця II – початку III ст.; походив з Італії або із західних провінцій Імперії, де був поширений преномен Тиберій і номен Манілій; був одружений з Флавією Поллітою. У 191–193 рр. Фуск став легатом XIII Здвоєного легіону в Дакії, у 194 р. – першим намісником новозаснованої провінції Фінікійська Сирія, в 196 р. – консул-суффект. 203 р. призначається на посаду магістра квіндецемвірів священнодій (*quindecimviri sacris faciundis*), а наступного року організовує Терентинські ігри; 209/210 або 212/213 рр. Фуск перебував на посаді проконсула провінції Азії. У 225 р. стає консулом; його колегою був Сервій Кальпурній Доміцій Декстер.

ткнення відбувалися на Муреші, лівій притоці Тиси, на східному кордоні Дакії бої йшли з готами (SHA, XIII, 10. 6). У цей час V Македонський легіон отримав від імператора почесний епітет *Antoniniana* – Антонінів (CIL, III, 902), що свідчило як про данину традиціям або пропагандистські цілі правлячого режиму, так і про суттєві бойові заслуги перед провінцією і Римом. Останні представники династії Северів не залишили дунайські війська без своєї уваги: V Македонський отримує епітет *Severiana* – Северів.

У 236–237 рр. за Максиміна Фракійця⁷⁴ на півночі Дунаю, у регіоні Паннонії і Дакії, римські війська відбивали атаки сарматів і вільних даків (Herodian, VII, 2. 9; 8. 4; SHA, XIX, 13. 3). Крім двох паннонських легіонів та II Італійського, у цих конфліктах могли брати участь обидва легіони Дакії. Відомо декілька написів (CIL, III, 3844, 14354; V. 808, 850, 897, 951, 1110, 1882, 2158, 6423, 6512, 7366, 8237), що свідчать про вояків V Македонського легіону за межами Дакії, у Північній Італії (Аквілея, Дертона, Тіцин). Й це не тільки ветерани, але й вершники, центуріони, принципали та інші військовослужбовці. Все пояснюється участю легіону в поході Максиміна Фракійця в Італію на придушення повстання. В 238 р. намісник Дакії Юлій Луцініан⁷⁵ керував армійським корпусом, сформованим із вексилляцій дакійських легіонів, що навесні цього ж року розорив район Аквілеї.

За Гордіана III дакійські провінції пережили потужні атаки карпів – агресивних племен з карпатських схилів (242 р.). Епітет *Gordiana*, наданий імператором військовим частинам Дакії, свідчить, що загроза карпських вторгнень була тимчасово усунена за допомогою армії карпато-дунайських провінцій: у 244–245 рр. V Македонський і XIII Здвоєний розгромили карпів, про що можуть свідчити написи з північного кордону Пороліської Дакії. Написи в каstrумі II когорти Британців у Кещеї підтверджують присутність там бенефіціаріїв V Македонського та

⁷⁴ Гай Юлій Вер Максимін Фракієць (*Gaius Iulius Verus Maximinus Thrax*) – імператор 235–238 рр., перший “солдатський імператор”, перший варвар на римському престолі, перший імператор, хто піднявся до цього становища із самих низів; батько був готом, мати – аланкою; юнаком був пастухом та ватажком молоді, що захищала свої селища від розбійників; відзначався величезним ростом (2,5 м) та неймовірною фізичною силою. Очолив державу після вбивства Александра Севера, до якого, за розповідями недобррозичливців, приклав власну руку. Ставши імператором, Максимін завжди діяв хитро й рішучо, керував своїми воїнами у міру своєї доблесті, але й вселяв у них любов шляхом роздавання нагород. Вів успішні, проте неймовірно жорстокі війни проти германців на Рейні та Дунаї; планував підкорити всю Германію аж до віддалених північних морів. Жорстокість його методів і фінансові зловживання його чиновників викликали проти нього повстання спочатку в Африці (Гордіан I і Гордіан II), потім в Італії та Римі (Бальбін і Пупієн). Максимін рушив з військом на Італію, але під час облоги Аквілеї, що затягнулася, був убитий легіонерами разом зі своїм сином і співправителем, теж Максиміном.

⁷⁵ Можливо, Юлій Валент Луцініан (*Iulius Valens Lucinianus*) – римський сенатор; узурпатор, підтриманий сенатом та частиною населення, який претендував на трон у 250 р. за правління імператора Деція Траяна одночасно з Пріском (*Titus Iulius (Lucius) Priscus*) – намісником Фракії та Македонії; невдовзі був убитий своїми ж солдатами. Фахівці припускають, що Валент Старший, згаданий в “Історії Августів”, і є Юлій Валент.

XIII Здвоєного легіонів (CIL, III, 823, 827). Вони були відряджені зі своїх частин із завданням охорони нещодавно приєднаних до провінції теренів (239). У цих написах титулатура легіонів містить епітет “Гордіанів”, що стверджує про швидке усунення карпської загрози.

За Гордіана III була сформована вершницька вексилляція з легіонів Дакії, що перебувала під началом трибуна (CIL, XI, 1836); тоді ж або за правління Філіпа Араба з частин дакійських легіонів формується ще одна вексилляція, що перебувала під командуванням дукса (CIL, VI, 1645). Призначення й цілі цих вексилляцій нам не відомі.

Декілька монументів і написів (наприклад, напис 259 р.) підтверджують перебування легіону в Потаїссі впродовж більшої частини III ст. Так, у Потаїссі префект V Македонського легіону Донат⁷⁶ у 256–258 рр. спорудив храм *Deus Azizis Bonus Puer Conservator* (“богу Азізу доброму чистому захисникові”) за благополуччя імператорської родини (CIL, III, 875). Слід пам’ятати, що посада префекта легіону з’явилася в результаті тогочасних військових реформ, що перекрили доступ у армію представникам сенаторської верстви; легіонних легатів заступили префекти; у цей час також зникає посада латіклавного трибуна.

Імператор Валеріан (253–260) надав П’ятому Македонському легіонові титул *Pia III Fidelis III* (“тричі Благочестивий і Вірний”), а це означає, що титул *Pia II Fidelis II* уже був наданий, але ми не знаємо коли. За правління Валеріанового сина Галлієна (253–268) маємо підтвердження нагородження легіону почесним титулом *Pia VII Fidelis VII*. Отже, П’ятий Македонський уже встигнув набути почесні титули IV, V et VI. Це було цілком реально з огляду на підтримку легіоном у 260 р. в Мезії Галлієна супроти узурпаторів Інгенуя⁷⁷ та Регаліана⁷⁸ й перемогу над

⁷⁶ Можливо, йдеться про Гая Юнія Доната (*Gaius Iunius Donatus*) – римського політичного діяча середини III ст., який походив з аристократичної родини провінції Африка, до 257 р. обіймав посаду консула-суффекта, 257 р. був призначений префектом Риму. У рескрипті імператорів Валеріана, Галлієна і Валеріана II, датованому 259 р., названий “наш друг”. 260 р. зайняв посаду ординарного консула.

⁷⁷ Інгенуй (*Ingenius*) – римський імператор-узурпатор, близько 258 чи 260 р., на момент узурпації, ймовірно, очолював якісь приданайські провінції (обидві Паннонії?) та був підтриманий мезійськими легіонами. При Інгенуєві перебував неповнолітній син і співправитель Галлієна Цезар Валеріан II (*Publius Licinius Cornelius Valerianus*), який 257 р. помер за нез’ясованих обставин. Для усунення наслідків узурпації Галлієн терміново залишив рейнський кордон, стягнувши для придушення виступу щойно створений кінний корпус під командуванням Авреола та вексилляції сімнадцяти легіонів. Війська Інгенуя були розбиті Авреолом у битві при Мурсі в Паннонії. Він намагався втекти, але був убитий своїми ж солдатами, за іншими версіями – втонув у річці або покінчив самогубством. Галлієн по-благливу поставився до солдат, що підтримали узурпатора, але піддав репресіям цивільне населення регіону.

⁷⁸ Регаліан (*P. C. [Cornelius?] Regalianus*) – сенатор, у 260 р. – імператор-узурпатор та очільник повстання проти Галлієна в Паннонії і Мезії; мав у розпорядженні сили як мінімум двох легіонів Верхньої Паннонії (X і XIV Здвоєними), XIII Здвоєний із Дакії та XI Клавдієвий із Нижньої Мезії. Регаліан певний час вдало стримував натиск сарматів, роксоланів, маркоманнів і квадів, проте невдовзі був убитий власними прибічниками.

аламанами; також вексилляція легіону була використана в Галлії проти Вікторина⁷⁹ в 269–271 рр. Про високу довіру до дакійських військ свідчить факт перебування вексилляції V Македонського і XIII Зведеного в складі гарнізону Риму під проводом префекта преторію Л. Петронія Тавра Волузiana⁸⁰ (CIL, XI, 1836). Про участь дакійських легіонів в акціях Галлієна свідчать і дані нумізматики. Монетний тип на честь П'ятого Македонського легіону з легендою, що містить епітет *VII P VII F*, може свідчити про вірність імператору потаїського легіону. За Галлієна підрозділи V Македонського розміщувалися у Верхній Паннонії під командуванням препозита Флавія Апера, що засвідчено в написі, знайденому біля мітреуму Петовія і в Емоні. Переведення частин легіонів із Дакії в Паннонію відбулося, ймовірно, в зв'язку зі згаданими узурпаціями, коли імператор в екстремній ситуації був змушений маніпулювати частинами легіонів інших провінцій (SHA, XXV, 9, 1). П'ять написів із Петовія, що є присвятами Мітрі (An. Ep., 1936. 53–57), називають імена і посади принципалів з Дакії – актаріїв, лібраріїв, тессераріїв та кустода⁸¹ воєнного спорядження. Наявність у цих написах епітета тільки у формі *Galleniana* дає змогу датувати написи 28 серпня 260 р.

Шістдесяті роки III ст. стали вирішальними в історії римської провінції. Римська військова присутність зберігалася, про що непрямо може свідчити відправка вексилляції V Македонського легіону в Галлію для боротьби з узурпацією Постума. Ім'я легіону трапляється на ауреусах емісії Вікторина в Галлії, що розцінюється як перехід частини на бік узурпатора – другого галльського імператора. Упродовж 271–272 та 274–275 рр. за Авреліана, коли Дакія була залишена фактично на милість варварським племенам, V Македонський повернувся в Нижню Мезію, до своєї колишньої резиденції в Еску, який уже втретє став штаб-квартирою легіону, що підтверджується путівником Антоніна та епіграфічними пам'ятками. У післяавреліанівський час із Еску легіон знову відряджав свої вексилляції за Дунай.

Кінні підрозділи легіону, що свого часу залучалися Галлієном до мобільного кавалерійського з'єднання, були остаточно виведені зі складу легіону за Діоклетіана

⁷⁹ Марк Півоній Вікторин (*Marcus Piavonius Victorinus*) – третій імператор так званої Галльської імперії, 269–271 рр.; як імператора його визнали провінції Галлія і Британія, однак Іспанія не підкорилася. Столиця і головний монетний двір Вікторина розміщувалися в Колонії Агриппіні (Кельн), можливо, карбування монет також велося в Августі Треверів (Трир).

⁸⁰ Луцій Петроній Тавр Волузian (*Lucius Petronius Taurus Volusianus*) – римський державний діяч середини III ст., належав до верстви вершників. Родина Волузiana походила з Етрурії та була пов'язана з могутніми сенаторськими родами етруського походження. Служив приміпілом XXX Переможного Ульпієвого легіону, що дислокувався в Кастрі Ветері в Нижній Германії, де звернув на себе увагу імператора Галлієна. Між 253 та 260 рр. Волузian командував загоном кінних охоронців імператора, був трибуном III когорти вігілів, XI міської когорти, III когорти преторіанців, I когорти преторіанців; у 259 р. увійшов до складу корпусу протекторів й був призначений префектом вігілів. У 260 р. став префектом преторію; 261 р. обійняв посаду ординарного консула разом з імператором Галлієном; у 267 р. Галлієн призначив Волузiana префектом Риму. Подальша доля Волузiana невідома, можливо, він загинув у 268 р. після вбивства Галлієна.

⁸¹ Йдеться про посади принципалів (“унтер-офіцерів”) римської армії, що були стенографами; фінансовими рахівниками та зберігачами актових книг; переписувачами; відповідальними за військові паролі; кураторами ремісників, що мали лагодити спорядження та зброю.

(284–305). У 293 р. кінна вексилляція V Македонського була відряджена в Єгипет, до Мемфісу, але спочатку відіграла свою роль у війні проти сасанідських персів. 296 р. армія Цезаря Галерія була розгромлена в Месопотамії, але наступного року знову вдерлася в південну Месопотамію та Вірменію. Після укладання миру солдати кавалерійської вексилляції V Македонського нарешті дісталися Єгипту, де вони залишалися до початку V ст. Остання згадка цього підрозділу надходить із Сирії після 400 р. (рис. 10).

Рис. 10. Солдат V Македонського легіону, IV–V ст.; сучасна реконструкція

Рис. 11. Солдат V Македонського легіону, V ст.; сучасна реконструкція (Римская пехота. Период упадка Империи, 236–565 гг. // Новый солдат. – № 1. – С. 28)

Ядро легіону залишалося в Мезії, про що діходять свідчення ще від початку V ст.: Список почесних посад (*Notitia Dignitatum*) в складі прикордонних військ Дунайського лімесу серед інших військових контингентів, що підпорядковувалися дуксу Прибережної Дакії, фіксував чотири окремі підрозділи – частини П'ятого Македонського в Еску (*Oesco*), Цебрі (*Cebro*), Варініані (*Variniana*), Суцидаві (*Sucidaua*), підпорядковані префектам легіону⁸² (рис. 11). Серед кількох легіонів і чисельних допоміжних частин, підпорядкованих військовому коміту Єгипетського лімесу, значився ще один загін V Македонського – із Мемфісу⁸³. Ще одна частина колись великого П'ятого Македонського набула статусу по́чтового (комітатського) легіону та опинилася в складі однієї з регіональних мобільних армій Східної імперії під командуванням військового магістра Сходу⁸⁴. Точна дата розформування П'ятого Македонського невідома, ще в VI ст. легіон існував. Вірогідно, всі складові частини старого легіону – вексилляція вершників та піхотні підрозділи – влилися до складу візантійської армії.

⁸² *Sub dispositione viri spectabilis ducis Daciae ripensis: ...Item legions: Praefectus legionis quintae Macedonicae, Variniana; Praefectus legionis quintae Macedonicae, Cebro; Praefectus legionis quintae Macedonicae, Oesco; ... Praefectus legionis quintae Macedonicae, Sucidaua* (“у розпорядженні випробуваного мужа, дукса Дакії прибережної: ...також легіонів: префект легіону п'ятого Македонського, Варініана; префект легіону п'ятого Македонського, Цебр; префект легіону п'ятого Македонського, Еск”) (ND, Or., XLII).

⁸³ *Sub dispositione viri spectabilis comitis rei militaris per Aegyptum: Legio quinta Macadonica, Memfi...* (“у розпорядженні випробуваного мужа, військового коміта Єгипту: п'ятий Македонський легіон, Мемфіс...”) (ND, Or., XXVIII).

⁸⁴ *Insignia viri illustris magistri militum per Orientem. Legiones comitatenses: ...Quinta Macedonica* (“відзнаки ясновельможного мужа, військового магістра Сходу. Легіони комітатенсів: ...П'ятий Македонський”) (ND, Or., XVII).

Рис. 12. Щит П'ятого Македонського легіону ранньоімперського часу; реконструкція С. Дандо-Коллінза (Dando-Collins S. Op.cit., p. 127)

Символом (емблемою) легіону був бик/тілець (рис. 12), проте використовувався й орел. Звичайно, всі легіони мали власні орлині штандарти, але V Македонський, як здається багатьом фахівцям, мав особливий зв'язок з улюбленим птахом Юпітера. Наявні іконографічні джерела свідчать, що зображення орла як знака легіону відрізнялося від тих римських орлів, що використовувалися іншими легіонами⁸⁵. Крім того, дослідники помітили, що в I–II ст. однаково часто трапляються зображення орла й тільця, за імператора Галлієна – орла, за галльського імператора Вікторина – тільця⁸⁶. У пізньоантичний час емблематика П'ятого Македонського зазнає суттєвих змін. Так, знайдені у Єгипті артефакти зі зразками різьби по дереву та слоновій кістці V–VI ст. містять зображення солдат з емблемою на щитах, що дуже схожа на поміщену в Нотиції емблему V Македонського легіону⁸⁷ (рис. 13, 14).

Рис. 13. Важка піхота, єгипетська різьба по слоновій кістці, VI ст. На щитах солдатів показана емблема V Македонського легіону (Римская пехота. Период упадка Империи, 236–565 гг. // Военно-исторический Альманах “Новый солдат”. – № 1. – С. 37)

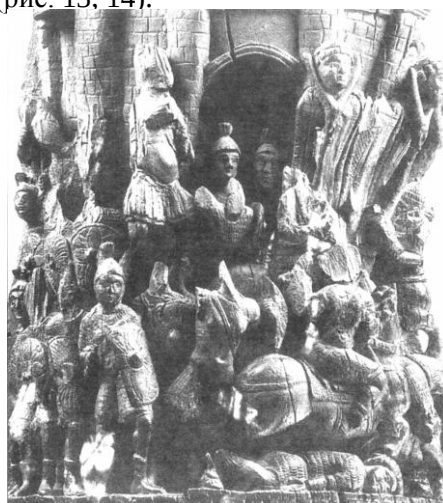

Рис. 14. Допомога обложеної фортеці, різьба по дереву, Єгипет, V ст.

Зображено важку піхоту (на щитах деяких солдатів емблема, схожа на емблему V Македонського легіону), що проривається до міської брами на виручку гарнізону (Римская пехота. Период упадка Империи, 236–565 гг. // Военно-исторический альманах “Новый солдат”. – № 1. – С. 33)

⁸⁵ Dando-Collins S. Legions of Rome... – P. 77; Канья Р. Legio, V; Zuckermann C. Legio V Macedonia in Egypt // Tyche. – № 3 (1988). – P. 279–287.

⁸⁶ Ле Бок Я. Римская армия эпохи Ранней Империи. – С. 376–377.

⁸⁷ Римская пехота. Период упадка Империи, 236–565 гг. // Военно-исторический альманах “Новый солдат”. – № 1. – С. 33, 37.

Нагадаємо, що саме в єгипетському Мемфісі стояли когорти V Македонського. Як бачимо, ані бик, ані орел у символіці вже не використовувалися. Новий легіонний символ – це був синій круг у жовто-золотому обводі з комбінацією з кількох додаткових півкіл та еліптичних виступів, виконаних у червоно-пурпурній гаммі на білому тлі, обрамленому червоним колом (ND, Or., VII) (рис. 15, 16).

Рис. 15. Емблема V Македонського легіону з Нотиції Дігнітатум; середньовічний малюнок

Рис. 16. Емблема V Македонського легіону з Нотиції Дігнітатум; сучасна реконструкція

Перший Італійський легіон створено 20 вересня 66 р. для участі в грандіозному завойовницькому проекті імператора Нерона, що називав його “фалангою Александра Великого” (Dio Cass., LV, 23). Принцепс запланував проведення двох одночасних військових операцій: вторгнення з Єгипту в Ефіопію та скорення Парфії, що в разі успіху змінило б хід історії. Парфянський похід був замислений ще Юлієм Цезарем напередодні своєї загибелі як відплата парф'янам за поразки Красса й Антонія. Він готувався особливо ретельно, оскільки римські легіони мали б повторити шлях переможних армій Александра Македонського. Вперше за сто останніх років легіон набирався в Італії. До рекрутів ставилися суворі вимоги, зокрема вони мали бути на зріст не нижче 6 римських футів (1 римський фут / *pes* = 296 мм, 6 песів = 1776 мм). Легіон оснащувався на манер македонської фаланги⁸⁸. Удар по Парфії мав бути комбінованим: уже традиційний для римських армій маршрут вторгнення через Сирію в Месопотамію, коли війська долали рівнинні й пустельні простори, підставляючись під атаки відмінної парфянської кінноти, мав доповнюватися нападом через Кавказ у напрямку Каспію. Плацдармом для захоплення останнього мав стати Боспор, переведений на зовнішнє управління в очікуванні перетворення на провінцію. Проте реалізація цієї грандіозної завойовницької стратегії зірвалася через фінансову кризу та, головне, єврейське повстання і початок Юдейської війни.

Серед фахівців побутує також альтернативний погляд на причини та цілі нової, так і нереалізованої, східної стратегії Нерона. Йдеться про те, що підготовка до кавказької експедиції мала винятково пропагандистський характер. Відвертий “злив” інформації про нову війну був розрахований, по-перше, на відволікання уваги римського суспільства від прорахунків внутрішньої політики уряду Нерона: насамперед колосальні фінансові витрати, пов'язані з розбудовою Риму після його трагічно знаменитої пожежі 64 р., а також величезні витрати на “артистичне турне” Нерона Елладу – за-

⁸⁸ Dando-Collins S. *Legions of Rome...* – P. 77–78.

ходи, що остаточно розладнали державні фінанси. По-друге, гучний розголос планів нової парфянської війни мав зробити царський двір Парфії більш зговорливим і прихильним до римських інтересів і мирних пропозицій. У результаті кількох військових кампаній Гн. Доміція Корбулона у Вірменії (захоплення обох її столиць – Артаксати і Тигранокерти у 58 і 59 рр.) і тривалих мирних переговорів ставленик парфян, брат парфянського царя Тіридат, погодився перейти під покровительство римлян, прийнявши в Римі в 66 р. вірменську корону з рук Нерона. Таким чином, вірменсько-парфянське питання було вирішено мирним шляхом дуже вдало для Риму⁸⁹.

Набір до легіону розпочато у вересні 66 або 67 рр. Вірогідно, узимку 66/67 рр. новобранці проходили бойову підготовку, після чого навесні 67 р. були відряджені на Схід, проте восени того ж року вони змушені були повернутися і дець на весну 68 р. вже прибули до Галлії. Отже, початок громадянської війни Перший Італійський зустрів або у місцях формування, або у морі по дорозі на Схід. Опинившись у Галлії, в Лугдуні (сучасний Ліон), І Італійський отримав завдання щодо підтримання порядку після повстання Віндекса⁹⁰.

Рис. 17. Руїни табору
І Італійського легіону в Новах

Після смерті принцепса в 69 р. легіон підтримав претензії на імператорський престол Вітеллія й хоробро бився на його боці 14 квітня в першій битві біля Бедріаки (Кремоні). В наступній кампанії, в другій битві біля Бедріаки, 24 жовтня він був переможений разом із Двадцять першим Стрімким (Хижим) легіоном (*legio XXI Rapax*). Наприкінці громадянської війни Перший Італійський було відряджено новим принцепсом Веспасіаном у Мезію, де легіон залишався й надалі

впродовж чотирьох століть. Прямих свідчень щодо першого місця дислокації небагато: імовірно, Перший Італійський замінив VIII Августів у його таборі в Новах⁹¹ (рис. 17). Узимку 69/70 рр. сармати, котрі мешкали на північ від Дунаю,

⁸⁹ Див.: Ковалев С. И. История Рима / под общ. ред. проф. Э. Д. Фролова. – СПб.: Полигон, 2003. – (Классическая мысль). – С. 618–620.

⁹⁰ Гай Юлій Віндекс (*Gaius Julius Vindex*) – римський полководець, за походженням галл – нащадок давнього аквітанського царського роду; намісник Лугдунської Галлії (середня частина Транзальпінської Галлії з центром у м. Лугдуні). У березні 68 р. підняв повстання під гаслом відновлення Республіки. До повсталих легіонів приєдналися галльські племена, незадоволені зростанням податків. Усвідомлюючи своє хитке становище, Віндекс домовився з правителем Тарраконської Іспанії Сервієм Сульпіцієм Гальбою, визнавши його імператором. У травні 68 р. Віндекс був розбитий легіонами Верхньої Германії під проводом Луція Вергінія Руфа. Проте останній не наважився зупиняти армію Гальби, що рушила до Італії. Відтоді дні Нерона добігали кінця, розпочався “рік чотирьох імператорів”.

⁹¹ Нови (*Novae, Nouae*) – римський легіонний форт та пов’язане з ним місто в Нижній Мезії, згодом у Мезії Другій. Форт забезпечував оборону Мезійського лімесу вздовж Дунаю, за 4 км на схід від сучасного міста Свіштов на півночі Болгарії. Площа фортеці сягала 17,99 гектара. Вона розташовувалася на схилі з найнижчою точкою на березі річки і най-

з огляду на послаблення Імперії через громадянську війну, вдерлися в Мезію. Намісник Фонтей Агріппа⁹² зазнав поразки й загинув у бою; можна припустити, що Перший Італійський легіон був серед розбитих римських частин. Упродовж 70 р. новий намісник Рубрій Галл спромігся відновити status quo. Відновивши свої

вищою точкою у південній частині ділянки, що визначило необхідність зведення терасових конструкцій у межах оборонних стін.

Каструм Нов було засновано у місці, де Дунай найбільше відхиляється на південь, близько 45 р. Восьмим Августовим легіоном, що брав тоді участь у придушенні Фракійського повстання. За Веспасіана 70 р. відбулася заміна розквартированого в Новах VIII Августового на I Італійський легіон, що залишився в Новах до 430-х рр. Після розділу провінції на дві частини Нови разом із Дуростором стали однією з двох легіонних баз Нижньої Мезії. За Дакійських війн Траяна старі дерев'яно-цегляні укріплення Нов було замінено новими кам'яними. З'являються монументальні будівлі принципії, базиліки, нове приміщення госпіталю (*valetudinarium*), споруджене на місці колишніх Флавієвих терм. У середині – другій половині II ст. на території канаби було збудовано чудову віллу, що могла бути резиденцією легата.

У 250 р. Нови були атаковані готами під проводом Кніви. У другій половині III ст. Нови стають об'єктом регулярних руйнівних нападів варварів. З IV ст. і надалі, коли I Італійський легіон був розділений на окремі загони, що займали маленькі форти і опорні пункти, цивільні будівлі вже становили більшу частину внутрішніх споруд Нов. Канаба і легіонна база стають єдиним пізньоримським міським комплексом. Нові вулиці вимощувалися тротуарною плиткою з вторинного каменю, часто з написами. На місці колишнього госпіталю зводиться вілла, що припиняє своє існування у зв'язку з готським вторгненням 376–378 рр. Нові мешканці поселення були дуже бідні, використовували прості конструкції з висушеної цегли. Після гунської навали 441 р. Нови були покинуті легіоном. Наприкінці V–VI ст. Нови стали резиденцією єпископа. Собор та сусідні будинки були побудовані на захід від колишнього штабу легіону. Останній період процвітання Нов припадав на час правління Юстиніана (527–565), коли оборонні стіни були перебудовані й підсилені, але напади слов'ян та аварів, зрештою, поклали край існуванню давнього міста. У IX–XI ст. у західній частині міста існували церква і кладовище.

Упродовж доби принципату цивільна канаба розташовувалась навколо легіонної бази, головним чином на захід і південний захід від форту, займаючи площу 70–80 га. У пізньоімперський час місто охоплювало 18 га колишнього легіонного табору, 20–30 га колишньої канаби й, можливо, ще 10 га східного городища. Інше сільське поселення (*vicus*) локалізується на відстані 2 км східніше табору, в місцевості під назвою Гострі Могили. Польові дослідження підтвердили, що поселення часів принципату охоплює площу близько 15 га. У пізньоримському періоді тут були локалізовані скляні майстерні. На дорогах, що виходили з легіонної бази, було виявлено кілька кладовищ (на захід, схід і південь). Близько 2 км на південь від фортеці розкопаний храм *Liber Pater*, а за межами східних оборонних стін – храм східних богів.

⁹² Гай Фонтей Агріппа (*Gaius Fonteius Agrippa*) – римський державний і військовий діяч; походив з плебейського роду Фонтеїв, син претора 17 р.; у 58 р. консул-суфект (разом із Марком Валерієм Мессалою Корвіном); у 66–68 рр. куратор водопостачання Риму; 68 р. призначається проконсулом провінції Азія; у 69 р. під час боротьби за імператорський престол підтримував Веспасіана, який призначив Фонтя легатом-пропретором провінції Мезія. Там він змушений був вести важкі оборонні бої з роксоланами, під час яких у 70 р. Гай Фонтей загинув.

Рис. 18. Плитка з печаткою І Італійського легіону

сили, легіон узяв участь у Дакійській війні Доміціана, зокрема у поході в Дакію й у битві біля Тап 88 р. Після розділу Мезії на дві провінції база легіону в Новах відійшла до Нижньої Мезії. Легіон відряджав свої вексилляції в різні частини Імперії для виконання різноманітних завдань. Окремі легіонери виконували спеціальні завдання намісника провінції та служили на невеликих аванпостах у західній частині Нижньої Мезії, а також залучалися до будівельних робіт (рис. 18). Ветерани Першого Італійського були серед перших поселенців нової колонії в Скупі (*Scupi*, *Scuiris*, *Flavia Aelia Scupi* або *Flavia Scupinorum*, сучасне Скоп'є), заснованій Доміціаном. У 98 р. старий деревоземляний табір у Новах було замінено потужними кам'яними будівлями. За Траяна в Еску і Келеях засновуються нові колонії ветеранів Першого Італійського.

Рис. 19. Римський легіонер часів Дакійських війн Траяна в пластинчастому (сегментному) захисному обладунку (*lorica segmentata*) та шкіряному армійському плащі; сучасна реконструкція. Привертає до себе увагу важкий шолом, посилений зверху хрестоподібними ребрами, та запозичена від гладіаторів ламінарна "маніка" (*manicae*) на правій руці для захисту "робочої" руки від жакливих ударів гетодакійської зброї – фалькат (*falx*), або ромфей (*rhomphaea*), що нагадували якесь мачете на довгому древку (*Д'Амато Р. Воин Рима. Эволюция вооружения и доспехов 112 г. до н. э. – 192 г. н. э. / пер. с англ. А. Колина. – М.: Эксмо, 2012. – 344 с.: ил. – С. 183*)

Декілька написів засвідчують перебування І Італійського легіону в Криму, у Херсонесі Таврійському. Можливо, солдати легіону були причетні до страти засланого в Тавриду римського єпископа Климента I⁹³.

Легіон ніс службу в Дакії впродовж дакійських війн Траяна 101–106 рр. Під час кампанії солдати відповідали за безпеку переправи через Дунай, окремі загони вступали в безпосередні бойові зіткнення з ворогом. За героїзм і мужність, виявлені на війні, легіонери нагороджувалися особистими відзнаками, про що нам повідомляють декілька тогочасних написів⁹⁴ (рис. 19). Вексилляція Першого Італійського (можливо, й легіон у повному складі) брала участь у невдалому парфянському поході Траяна 115–117 рр., повернувшись після поразки до своєї резиденції у Новах. За Адріана легіонери, як повідомляє напис із Дельф 125 р., стежили за будівництвом якоїсь споруди в цьому місті. Вексилляція легіону брала участь у придушенні повстання бар-Кохби. За Антоніна Пія між 139 і 142 роками підрозділ легіону займався будівництвом валу Антоніна між сучасними Единбургом і Глазго, застосувавши свої будівельні навички, здобуті під час

⁹³ Канья Р. Legio, V; Lendering J. Legio I Italica [Електронний ресурс]. – 2002. – Режим доступу: <http://www.livius.org/articles/legion/legio-i-italica>

⁹⁴ Lendering J. Legio I Italica.

зміцнення дунайського лімесу. Можливо, що водночас інша вексилляція була відряджена в Північну Африку для придушення виступу маврів. За Марка Аврелія

Рис. 20. Саркофаг Портоначчіо, Італія, кінець II ст. Вірогідно, походить з поховання римського полководця Авла Юлія Помпілія Пізона та віддзеркалює події недавніх Маркоманнських війн, під час яких Пізон командував I Італійським та IV Флавієвим легіонами. За деякими даними, полководець отримав від імператора Марка Аврелія доручення розпочати створення нової провінції на теренах сучасної Чехії, але зі смертю Марка Аврелія ці плани було відкинуто

смерті Марка Аврелія його син і спадкоємець Коммод уклав вигідний мирний договір, завдяки чому варвари не наважувалися порушувати спокій придунайських об-

один із підрозділів легіону було відправлено на війну проти маркоманнів у 167–175 рр. Ймовірно, на честь Першого Італійського Марк Аврелій назвав два новосформованих легіони – *legio II et legio III Italica*. Майже десять років безперервної боротьби з дунайськими варварами наблизили римлян до створення нової провінції за Дунаєм. Імператор доручив цю справу молодому сенаторові Авлу Помпілію Пізону⁹⁵, очільнику Першого Італійського, Четвертого Флавієвого Щасливого легіону та всіх приданих допоміжних формувань (рис. 20). Щоправда, помилкова звістка про смерть принцепса, що 175 р. спровокувала повстання Авідія Кассія⁹⁶ в Єгипті, проголошеного імператором, поклала край цьому амбітному проекту. Марк Аврелій вирішив тимчасово зупинити бойові дії на Дунаї та відвідати Схід, куди були спрямовані його легіони. Північна (“маркоманнська”) війна спалахнула вдруге в 178–180 рр., і римляни знову взяли гору. Попри брак прямих свідчень, можна сміливо твердити, що Перший Італійський відіграв велику роль у цих подіях. 180 р. після

⁹⁵ Авл Юлій Помпілій Пізон (*Aulus Julius Pompius Piso*) – римський військовий і державний діяч; військову кар’єру розпочав як трибун *legio XIII Gemina et legio XIV Apollinaris*, цивільну як міський (римський) квестор, згодом став народним трибуном та, не пізніше 169 р., – претором; служив легатом *legio XIII Gemina et legio IV Flavia*, коли останній дислокувався в Сингідуні, у Нижній Мезії; трохи пізніше 170 р. був главою військово-цивільної адміністрації окупованих сарматських теренів на лівому березі Дунаю; у 176–179 рр. обійняв посаду легата *legio III Augusta*, на підставі чого очолював зону військового контролю в Африці, де залишався до свого консулату 180 р. (*Levick B. The Government of the Roman Empire: A Sourcebook*. – L.; NY: Routledge, 2000. – P. 41).

⁹⁶ Гай Авідій Кассій (*Gaius Avidius Cassius*) – римський полководець, переможець парфянського царя Вологеза III (164 р.), походив зі знатного сирійського роду, узурпатор. Після проголошення імператором не мав великої популярності, здобув підтримку лише небагатьох міст Сходу. Згодом був убитий своїми ж солдатами; його відрубану голову встигли надіслати Марку Аврелію, коли той ще перебував у Іллірії, тільки готуючись до виступу проти узурпатора.

ластей упродовж тривалого часу⁹⁷. До речі, під час маркоманських війн одним із офіцерів Першого Італійського легіону був Клодій Альбін⁹⁸, майбутній імператор.

Крім участі у далеких військових експедиціях і близьких кампаніях, Перший Італійський легіон продовжував виконувати своє основне завдання – охорону кордонів уздовж Дунаю. Після 167/168 рр. його окремі підрозділи перебували в нижньомезійській фортеці Капідава. Укріплення захищало важливу переправу через Дунай і раніше було зайняте допоміжною Першою Германською когортою римських громадян (*Cohors I Germanorum civium Romanorum*). На території розташованої північніше фортеці Діногетія (8 км на схід від сучасного румунського Галацу), де стояли підрозділи Дунайської флотилії, знайдені цеглини легіонного храму, на яких були зображення кораблів. Цей факт підтверджує думку, що Перший Італійський легіон мав у розпорядженні власні судна для патрулювання берега Дунаю, а також для виконання інших завдань. За правління династії Северів солдати легіону розгорнули широку будівельну діяльність у своїй уже традиційній резиденції в Новах. Цілком імовірно, що якась частина особового складу легіону певний час упродовж I–II ст. займала табір у Трезмісі⁹⁹. II–III ст. vexillarii I Італійського та XI Клавдієвого було розміщено в міс-

Рис. 21. Денарій Септимія Севера, виданий 193 р. на відзнаку I Італійського легіону, що підтримував командира паннонських легіонів у його боротьбі за імператорський пурпур

ті Монтаненсій (*Castra ad Montanensium, Municipio Montanensium*, сучасна Монтана у Болгарії на березі ріки Огоста)¹⁰⁰ для захисту місцевих копалень, а також для ловлі ведмедів і зубрів для циркових ігор.

193 р. після проголошення паннонського намісника Септимія Севера Імператором Перший Італійський на чолі зі своїм лега-

том Марієм Максимом¹⁰¹ присягнув йому на вірність (рис. 21). Легіон узяв участь у поході проти суперника Севера в східних провінціях Песценнія Нігера; пізніше

⁹⁷ Lendering J. Legio I Italica.

⁹⁸ Децим Клодій Септимій Альбін (*Decimus Clodius Septimius Albinus*) – римський полководець, намісник Британії у 192 р.; за світле волосся отримав ім'я *Albinus* ("Білий"). На початку громадянської війни, що спалахнула після заколоту проти Коммода і вбивства преторіанцями наступного імператора Пертінакса, британськими та іспанськими легіонами був проголошений імператором. Уклав союз із Септимієм Севером, отримавши від нього титул Цезар. Після розриву восени 196 р. проголосив себе Августом. У лютому 197 р. у важкій битві під Лугдуном був розбитий військами Севера й покінчив самогубством.

⁹⁹ Канья Р. Legio, V.

¹⁰⁰ Спочатку табором у Монтані стояла Сугамбрійська когорта (*cohors Sugamborum*), у першій половині II – середині III ст. – vexillarii I Італійського та XI Клавдієвого легіонів, у першій половині III ст. – Нумер римських громадян (*numerus civium Romanorum*), а близько середини III ст. – Третя Збірна когорта (*cohors III Collecta*) (Див.: Община Монтана. Республіка България. История [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.montana.bg>).

¹⁰¹ Луцій Марій Максим Перпетв Авреліан (*Lucius Marius Maximus Perpetuus Aurelianus*) – римський військовий і державний діяч, історик; за Марка Аврелія був воєн-

легіонери I Італійського відзначилися також у битві під Лугдуном проти другого суперника Севера Клодія Альбіна. Солдати I Італійського й XI Клавдієвого брали в облогу Візантію, штурмували Кілікійські ворота, воювали в Іссі; також, можливо, були залучені до кампанії Севера проти Парфянської імперії, що завершилася захопленням і розоренням її столиці Ктезифону (198 р.). У 205 р. легіон отримав почесний епітет “Антонінів” (*Antoniniana*) (CIL, 3, 12394). Під час правління Каракалли південний кордон провінції Дакія був відсунутий на п’ятдесят кілометрів на схід. Римляни збудували нову мережу оборонних споруд (*limes Transalutanus*), що проходила поблизу Нов. Безсумнівно, що воїни I Італійського були залучені до будівництва цих укріплень. За Александра Севера підрозділ отримав урочисте ім’я “Северів” (*Severiana*) (CIL, 3, 7591), а його велика вексилляція дислокується в місті Салона на далматському узбережжі, але сам легіон і надалі розміщувався в Новах.

Між 238 і 244 рр. I Італійський отримав почесну назву “Гордіанів” (*Gordiana*) на честь імператора Гордіана III ¹⁰². Така честь пов’язана з тією роллю, яку відіграв легіон у подіях так званих Готських війн. Під час нетривалого правління Бальбіна ¹⁰³ і Пупієна ¹⁰⁴ готи вдерлися в Нижню Мезію та піддали руйнуванню місто Істр, а карпи, плем’я дакійського походження, переправилися через Дунай дещо західніше. Намісник провінції Туллій Менофіл ¹⁰⁵ уклав із готами мирну угоду,

ним трибуном XXII Первородного та III Італійського легіонів; опікувався станом італійських доріг, обіймав посади міського квестора, народного трибуна; за Коммода увійшов до складу сенату у преторському ранзі. Між 193–196 рр. був командиром зведеної армії з Мезії у Візантії, 197 р. – у Лугдуні; брав участь у битві під Лугдуном проти Клодія Альбіна. Марій Максим призначався легатом-пропретором Бельгії (до 199 р.), обирався консулом-суффектом (199 або 200 рр.), перебував на посаді легата-пропретора Нижньої Германії, намісника Келесирії (205–208 рр.), проконсула Африки (213–214 рр.) та Азії (215–216 рр.), префекта Риму (218–219 рр.), ординарного консула (223 р.).

¹⁰² Марк Антоній Гордіан (*Marcus Antonius Gordianus*) – римський імператор у 238–244 рр., онук Гордіана I та, вірогідно, племінник Гордіана II. Після вбивства Максиміана Фракійця та нетривалого правління сенатських ставлеників Бальбіна і Пупієна преторська гвардія проголосила юного Гордіана одноосібним правителем. У 242–244 рр. він вів війну проти держави Сасанідів, під час якої загинув у Месопотамії. Після смерті був обожнений.

¹⁰³ Децим Целій Кальвін Бальбін (*Decius Caelius Calvinus Balbinus*) – римський імператор з 22 квітня до 29 липня 238 р.; виходець із древнього роду Бальбів, витончений аристократ, поет і ритор; досвідчений адміністратор; шанувальник жінок, вина, гастрономії та моди; здобув повагу серед сенаторів і народу порядністю, добротою і справедливістю; один із лідерів римського повстання проти узурпації влади Максиміаном I; загинув унаслідок бунту незадоволеної солдатні.

¹⁰⁴ Марк Клодій Пупієн Максим (*Marcus Clodius Pupienus Maximus*) – римський імператор з 22 квітня до 29 липня 238 р.; виходець із незнатного роду, зробив блискучу воєнну кар’єру; суворий адміністратор і талановитий правитель; один із лідерів римського повстання проти узурпації влади Максиміаном I; загинув унаслідок бунту невдоволеної солдатні.

¹⁰⁵ М. Туллій Менофіл (*Marcus Tullius Menophilus*) – римський сенатор та військовий діяч, походив із грекомовного сходу Імперії; на початку 238 р. став консулом-суффектом, згодом увійшов до Ради 20 мужів, що була сформована сенатом під час римського повстання проти узурпації Максиміана Фракійця; разом із Рутілієм Пудентом Кріспіном (*Rutilius*

запропонувавши сплату щорічної данини в обмін на захоплених римських легіонерів. Проте, посиливши своє військо, він відмовився від подібного договору з карпами (Herodian 8.2). У 239 р. у верхньомезійському місті Вімінації були випущені монети, на яких карбувалися написи, що оголошували нову еру в історії провінції – епоху всебічної реорганізації всієї області, включаючи модернізацію прикордонної оборонної лінії. Коли 241 р. Туллій Менофіл був знятий з посади намісника, відновилися напади прикордонних племен, які почали вважати себе вільними від укладених з Менофілом угод. Префект преторію Тимесифей¹⁰⁶ розбив усіх ворогів, змусивши

Рис. 22. Антонініан Галлієна зі згадкою I Італійського легіону

Рис. 23. Штандарт I Італійського легіону (шість разів “Вірний” та “Благочестивий”), спрощена реконструкція за монетою Галлієна (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Legio_I_Italica.gif)

їх повернутися за Дунай, і вперше набрав у римську армію готів. Близько 250 р. Нови були обложені готами, причому частина укріплень було зруйновано. Коли імператор Галлієн зіткнувся з низкою повстань по всій Імперії, I Італійський легіон зберіг йому вірність, за що отримав чергове почесне найменування “Відданий та Вірний” (*Pia Fidelis*), яке карбувалося на монетах цього володаря (рис. 22). Взагалі Шостий Італійський шість разів нагороджувався почесною відзнакою *Pia Fidelis* (рис. 23). У 273 р. його легіонери (разом із бійцями чотирьох інших легіонів) були залучені до дорожнього будівництва в Йорданії, що відобразилося в написах з Каср аль-Азраку (*Qasr al-Azraq*).

Наприкінці III ст. Перший Італійський згадується як *legio Moesiaca* – “Мезійський легіон” (CIL, 6, 2757). У цей час основну масу рекрутів набирали переважно у Фракії, адже фракійці славилися як безстрашні вояки. Близько 297 р. римська армія, до складу якої входила і вексилляція I Італійського, придушила повстання в Єгипті, а потім була перекинута в Аравію

Pudens Crispinus) керував обороною Аквілеї проти Максиміна I; як колишній консул здобув призначення легатом Нижньої Мезії (238–241 pp.); за Гордіана III був відсторонений від посади, страчений за наказом префекта преторію Тимесифея.

¹⁰⁶ Гай Фурій Сабін Аквіла Тимесифей (*Gaius Furius Sabinius Aquila Timesitheus*) – римський державний діяч середини III ст.; можливо, походив з Анатолії та належав до верстви вершників; пройшов увесь *cursus honorum*, набираючи авторитет, за Геліогабала й Александра Севера; досягнув піка кар’єри за Гордіана III на посаді префекта преторію; фактично став регентом при імператорі, одруживши його зі своєю донькою.

Кам'янисту¹⁰⁷ й залучена до будівництва 550 км дороги, що єднала фортеці Босру, Басіаніду, Амату і Думату¹⁰⁸. Близько 300 р. вексилляція I Італійського та II Геркулесового легіонів під керівництвом Валерія Максиміна залишила напис на честь імператорів-тетрархів у Херсонесі Таврійському (АЕ, 1994, 1539). За Діоклетіана одна з вексилляцій легіону набула статусу псевдокомітату (псевдо-поштового легіону), за правління Константина I іншу потужну вексилляцію I Італійського було переведено в ранг палатінського легіону. Близько 316/317 р. табір Першого Італійського легіону в Новах було частково зруйновано, а його територія заселена цивільними людьми.

Рис. 24. Емблема псевдокомітатського Першого Італійського легіону, відповідно до Нотиції Дігнітатум (ND, Or. VI)

Згідно з Нотицією, близько 400 р. частини I Італійського перебували під командуванням дукса Мезії Другої (*dux Moesiae secundae*). Префект легіону і префект узбережжя (кордону) перебували з П'ятою вищою піхотною когортою (*cohors quintae pedaturae superioris*) в Новах, а другий префект узбережжя з П'ятою нижчою піхотною когортою (*cohors quintae pedaturae inferioris*) – за 100 км нижче за течією Дунаю в Сексагінті Прісті¹⁰⁹ (нині Р'усе – п'яте за величиною місто Болгарії) (ND, Or., LX). Друга частина легіону, що здобула статус псевдо-поштової, перебувала в складі мобільної армії Сходу, підпорядковуючись військовому магістру Сходу (*vir illustres magister militum per Orientem*) як *Prima Italica* – “Перша Італійська” (ND, Or., VII) (рис. 24).

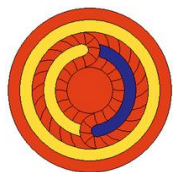

Рис. 25. Емблема двох палатінських легіонів Сходу – Приманів та Ундециманів (Першого Італійського та Одинадцятого) з Нотиції Дігнітатум; сучасна реконструкція

Третя частина колись єдиного легіону – *Primani* – палацовий (палатінський) легіон “Примани” – опинилася в складі однієї з двох центральних мобільних армій під командуванням дійсного військового магістра (*vir illustres magister militum praes-entalis*) (ND, Or., VI). Емблема цього легіону виявилася ідентичною символіці легіону Ундециманів (рис. 25). У 471 р. незабаром після того, як легіон залишив свою базу, Нови стали штаб-квартирою Теодоріка, християнського короля остроготів, яких було вигнано з теренів сучасної України гунами. В правління Юстиніана кріпосні стіни Нов були відремонтовані, але невідомо, чи перебував там I Італійський легіон, чи ні.

¹⁰⁷ Аравія, або Аравія Петрейська (*Arabia Petraea*) – прикордонна провінція Імперії, створена на початку II ст. внаслідок анексії Траяном Набатеїського царства.

¹⁰⁸ Keith Young G. Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy, 31 BC – 305 AD. – Routledge, 2001. – P. 123–124.

¹⁰⁹ Сексагінта Пріста (*Sexagintaprista*) – фортеця і порт (здатний прийняти близько 60 кораблів), збудовані за Веспасіана на правому березі Дунаю на головному шляху із Сінгидуна (Белграда) до дельти Дунаю і Чорного моря; у 250 р. готи зруйнували фортецю, але наприкінці III ст. римляни її відновили.

Символами (емблемами) Першого Італійського легіону були кабан, рідше бик (тілець), знаком зодіаку – козеріг¹¹⁰. Я. Ле Бокс стверджував, що в I – середині III ст. найпоширенішими емблемами цього легіону були веpr (рис. 26) і тілець, проте за ранньої Імперії траплялися емблеми з морським биком (*bos marinus*), що можуть бути трактовані як зображення козерога¹¹¹. Втім, у пізньоантичну добу можна спостерігати якісні зміни в емблематиці легіону. У Списку почесних посад серед зображень інсигній військового магістра Сходу (*magister militum per Orientem*) міститься емблема I Італійського (*Prima Italica*), що являє собою круглий щит синього кольору, у центрі – менший жовто-золотий круг, від якого вниз відходить жовто-золотий вузький сегмент: новий гербовий щит легіону, чимось схожий на жовто-синє зображення замкової щілини (ND, Or., VII) (рис. 27).

Рис. 26. Щит Першого Італійського легіону ранньоімперського часу; реконструкція С. Дандо-Коллінза (Dando-Collins S. Op.cit., p. 78)

Рис. 27. Емблема комітатського Першого Італійського легіону; сучасна реконструкція

Рис. 28. Легіонер-геркуліанець у кольчужному обладунку (*lorica hamata*); сучасна реконструкція

Створення Другого Геркулієвого легіону (*legio II Herculia*) стало наслідком цілеспрямованої політики Діоклетіана із відновлення та зміцнення обороноздатності Імперії. Близько 297 р.¹¹² під час єгипетського повстання та перської війни було сформовано¹¹³ декілька легіонів, серед них Другий Геркулієв (рис. 28), із традиційною структурою та чисельністю – 10 когорт, приблизно 6000 особового складу. Серед цих легіонів *legio I Iovia* et *legio II Herculia*, дислоковані в Подунав'ї, на-

¹¹⁰ Dando-Collins S. *Legions of Rome...* – P 77; Lendering J. *Legio I Italica*.

¹¹¹ Ле Бокс Я. Римская армия эпохи Ранней Империи. – С. 376–377.

¹¹² Деякі автори зазначають, що II Геркулієв легіон існував уже в 284–285 р. (див.: https://www.wikiplanet.click/enciclopedia/de/Legio_II_Herculia)

¹¹³ Якщо вірити Веґецію, то легіони не створювалися з нуля, а реорганізовувалися на основі раніше існуючих частин: два іллірійські легіони Маттіобарбулів за “їхні заслуги і звитягу” було перейменовано на Іовіан і Геркуліан” (Veg., I, 17).

були певного присмаку елітарності, на що мали вказувати навіть їхні імена. Режим тетрархії, що встановився після 293 р., не передбачав рівності між співправителями. Першою фігурою серед верховних володарів у системі “чотирьохвладдя” був головний Август – Діоклетіан, який нерідко офіційно іменував себе Іовієм (*Jovius*), асоціюючи з верховним богом, головою римського пантеону – Юпітером. Другою фігурою тетрархії був друг і заступник Діоклетіана, амбітний офіцер і політик, Максиміан, якому роль співправителя (у 285 р. з титулом Цезаря, а з 286 р. – Августа) запропонував сам імператор. У цей час Максиміан і отримав прізвисько Геркулій (*Herculius*), що було прямим натяком на земного сина Юпітера, героя й напівбога Геркулеса, одного з двох смертних, кого боги взяли до себе на Олімп. За задумом Діоклетіана, Імперія віднині очолювалася двома династіями – домом Іовіїв та домом Геркуліїв, представники яких мали добиратися за їхніми особистими і професійними якостями, а не через кровно-родинні зв’язки. Перший легіон Юпітера (Іовія) отримав свою назву саме на честь небесного покровителя Діоклетіана, другий із новостворених легіонів – Другий легіон Геркулеса (Геркулія) – завдячував своїм іменем небесному захисникові Максиміана – Геркулесу¹¹⁴.

Історія виникнення цих двох легіонів більш-менш прояснюється у світлі вже згаданого повідомлення Веґеція. Античний автор свідчить, що колись в Іллірику

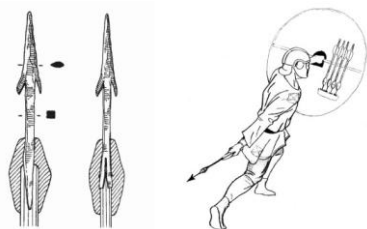

Рис. 29. Плімбата (маттіобарбула) в розрізі та одна з реконструкцій способів її кидання

базувалося два звичайних легіони важких піхотинців, озброєних, між іншим, оригінальними дротиками зі свинцевими шарами – маттіобарбулами (*mattio-barbulus* – зубці). За цією зброєю вони так і називалися, оскільки “майстерно і з великою силою користувалися” нею (рис. 29). Тривалий час легіони маттіобарбулів з успіхом воювали проти ворогів Імперії, за що “Діоклетіан і Максиміан, ставши імператорами, вирішили за їхні заслуги й звитягу назвати ці легіони один – Юпітеровим (Іовієвим), другий – Геркулесовим і надати їм перевагу над усіма іншими легіонами”. Унікальність тактики цих легіонів, на думку Веґеція, полягала в тому, що “вони носили у своїх щитах по п’ять маттіобарбул, і якщо ці воїни вчасно кидали їх, то можна було сказати, що щитоносці (важкоозброєні) виконували функції стрільців: вони ранили ворогів і їхніх коней, перш ніж справа доходила до рукопашного бою, й навіть раніше, ніж вони підійдуть на відстань польоту дротика

¹¹⁴ До цих двох нових легіонів Іовіан і Геркуліан (*Ioviani*, “Юпітерові”, та *Herculiani*, “Геркулесові”) слід додати й інші елітні легіони IV ст. – Соленсів і Мартенсів (*Solenses*, “Сонячні”, та *Martenses*, “Марсові”), названі на честь богів-покровителів Констанція і Галерія, що стали Цезарями при Августах Діоклетіані і Максиміані. Також елітним легіоном традиційної структури стали Ланціарії (*Lanciarii*, “Пікінери”) – вірогідно, відбірні преторіанці та легіонери, озброєні *lancea* – легкими списами, або піками (Томлін Р. Мобильная армия // Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории / пер. с англ. С. Лопуховой, А. Хромовой. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – С. 251).

або стріли”¹¹⁵ (Veg., I, 17). Відсутність в античних джерелах інших згадок про маттіобарбули дає змогу припустити, що ці легіони якщо й мали якусь свою історію до Діоклетіана, то вона була нетривалою (рис. 30).

Рис. 30. Солдат II Геркулієвого легіону в лускоподібному обладунку (*lorica squamata*) та окремі елементи його спорядження, III ст.; сучасна реконструкція. На щиті зображено емблему легіону – чорний орел на червоному тлі, вписаному в жовто-біле коло. Геркуліани, бійці одного з елітарних нових легіонів, зазвичай діяли разом з Іовіанами (*Legio I Jovia*), які теж мали на щиті таку саму емблему, але виконану в іншій палітрі. (Римская пехота. Период упадка Империи, 236–565 гг. // Военно-исторический альманах “Новый солдат”. – № 1. – С. 4). Бійці цього легіону на межі III–IV ст. разом із військовими I Італійського формували склад Таврійської вексилляції

Для зміцнення дунайських гарнізонів Другий Геркуліїв легіон був розташований неподалік від гирла Дунаю у новоствореній провінції Скіфія, в Новіодуні. Згодом він помінявся дислокацією з Першим Іовієвим, зайнявши його табір у Трезмісі. Там його легіонери залишили стели на честь Мітри, датовані IV ст. У 296–298 рр. вексилляції легіону взяли участь у поході Цезаря Галерія проти Сасанідської Персії. Дві когорти легіону опинилися в Мавретанії Цезарейській, в Сітіфі (*Sitifis* – сучасний Сетиф у Алжирі), де також було споруджено пам’ятник Мітрі, котрий важко піддається хронологічній локації. Вірогідно, в Північну Африку були відряджені VII та X когорти, які в 298–299 рр. під командуванням Августа Максиміана придушили повстання місцевих племен. Близько 300 р. вексилляція II Геркулієвого та I Італійського під командуванням Валерія Максиміана (у ранзі *praepositus vexillationis*) захищали грецькі поселення Криму від готів і сарматів, про що свідчить напис на честь імператорів-тетрархів з Херсонесу Таврійського (АЕ, 1994, 1539). За неперевіреними твердженнями, легіонери II Геркулієвого гарантували безпеку кордонів Херсонесу і Боспору впродовж 284–350 рр.¹¹⁶ У 305 р. легіону було надано почесний епітет *Fidelis* (“Відданий”).

На межі IV–V ст. залишки II Геркулієвого на Нижньому Дунаї вже мали статус “берегового” (прикордонного) легіону (*legio riparienses*). Згідно зі Списком почесних посад (*Notitia Dignitatum*), підрозділи цього легіону перебували серед інших загонів ріпенсів під командування випробуваного мужа дукса Скіфії (*vir spectabiles dux Scythiae*). Так, префект Другого Геркулієвого стаціонував у Трезмісі, префект

¹¹⁵ Виходить, унікальність маттіобарбул полягала в тому, що їхня вражаюча дія за відстанню перевищувала ефективність звичайних дротиків і навіть стріл.

¹¹⁶ Див.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wikiplanet.click/enciclopedia/de/Legio_II_Herculia

п'ятої нижчої піхотної когорти – в Аксіуполі ¹¹⁷, префект п'ятої нижчої піхотної когорти – в Іпрозмісі (*Iprosmis*) ¹¹⁸, ще один підрозділ разом із військовим флотом (“...та Другий Геркуліів м'язистий Скіфський і флот”) – в Інплатейпегіях (*Inplateypegii*) (ND, Or., XXXIX). Поряд із підрозділами II Геркулієвого під командуванням того ж дукса Скіфії стояли й когорти I Іовієвого – в Новіодуні та Акцисі ¹¹⁹.

Охорона узбережжя здійснювалася II Геркулієвим у парі з I Італійським. Як зазначалося, підрозділи і штаб I Італійського легіону перебували в Новах (*Novae*, сучасне Свіштов у Болгарії) і Сексагінті Прісті (*Sexaginta Prista*, сучасне Русе в Болгарії), II Геркулієвого легіону – в Трозмісі (*Troesmis*, сучасна Тульча в Румунії) і Аксіуполі (*Axiupoli*, сучасна Червонавода в Румунії) (ND, Or., XL, 30–32, XXXIX, 29–31). Обидві частини мали особливу організаційну структуру: їхньою спеціалізацією була саме берегова оборона, отже, стає зрозумілим перебування в їхньому штаті бойових і військово-транспортних кораблів. Кожним легіоном у IV–V ст. командував легіонний префект (*praefectus legionis*), а на чолі підрозділів, які займали виділені їм ділянки кордону, стояли префекти узбережжя (*praefectus ripae*). Префектові легіону підпорядковувалися 10 піхотних когорт. Когорти взаємодіяли з чотирнадцятьма допоміжними загонами вершників (*cunei equitum*), розкиданими від Суцидави (*Sucidava*) до Аппіарії (*Appiaria*), а також із флотилією легких річкових кораблів (*musculorum Scythiorum et classis*), база якої розміщувалася в Платейпегіях (ND, Or., XL, 11–17, XXXIX, 12–18, 35). Фактично легіони берегової оборони (*legiones riparienses*) були оперативними з'єднаннями різноманітних сил, призначених для виконання комплексних бойових завдань у прибережній зоні.

З огляду на площу фортець, де розташовувалися підрозділи II Геркулієвого (Трезміс – 2,8 га, Аксіуполь – 0,6 га), висувається припущення, що цей дунайський легіон ріпенсів (прикордонників, котрі охороняли берег) у IV–V ст. мав скорочений штат, який навряд чи перевищував 2000 бійців.

Зі складу старого II Геркулієвого легіону вийшли також збройні частини, включені до складу кількох мобільних польових армій Західної та Східної Імперії.

¹¹⁷ Аксіуполь (*Axiupolis*) – важливий форпост у системі нижньодунайського лімесу, Нижня Мезія (*Moesia Inferior*). Був розташований на правому березі Нижнього Дунаю перед його поворотом на північ, завдяки чому контролював розвилку стратегічного шляху, що вів уздовж правого берегу ріки від Суцидави на північний схід до Капідави та на схід до Том, на узбережжі Чорного моря. Площа Аксіуполя не перевищувала 0,6 га. Нині – Чернавода в Добруджі, Румунія.

¹¹⁸ У текст Нотиції, можливо, закралася помилка, оскільки згадуються дві п'яті нижчі когорти. Імовіріше, в Аксіуполі стояла п'ята нижча (*inferius*), а в Іпрозмісі – п'ята вища (*superius*) когорти. Хоча в жодному з коментарів ми не знайшли підтвердження цього нашого припущення.

¹¹⁹ *Praefectus legionis secundae Herculiae, Trosmis. Praefectus ripae legionis secundae Herculiae cohortis quintae pedaturae inferioris, Axiupoli. Praefectus ripae legionis secundae Herculiae cohortis quintae pedaturae inferioris, Iprosmis. Praefectus legionis primae Ioviae, Nouioduno. Praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortis quintae pedaturae superioris, Nouioduno. Praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortis quintae pedaturae inferioris, Accisso. Praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortis ... et secundae Herculiae musculorum Scythicorum et classis, Inplateypegiis* (ND, Or., XXXIX).

Ці гвардійські військові формування згадані в Нотиції: Геркуліани старші (*Herculiani seniores*) Італії – один із дванадцяти палатінських легіонів (разом із Іовіанами старшими) під керівництвом ясновельможного мужа дійсного магістра піхоти (*vir illustres magister peditum praesentalis*) та Геркуліани молодші (*Herculiani juniores*) Сходу – один із шести палатінських легіонів (разом із Іовіанами молодшими) під керівництвом ясновельможного мужа дійсного військового магістра (*vir illustres magister militum praesentalis*) (ND, Occ., V; Or., V).

Рис. 31. Емблема (інсигнії) польового легіону Геркуліан старших (*Herculiani seniores*), за Нотицією Дігнітатум (ND, Occ. V; Or. VI) – чорний орел на червоному тлі. Легіон Геркуліан старших вийшов із II Геркулієвого легіону та дислокувався в Італії. *Herculiani Seniores* Італії, так само як і *Herculiani Juniores* Сходу, зберегли емблематику легіону, з якого вийшли (з тією відмінністю, що Геркуліани молодші мали на щиті червоно-золотого орла на синьо-чорному тлі)

Рис. 32. Емблема легіону Геркуліан старших – чорний орел на червоному тлі; сучасна реконструкція

Деякі джерела, виходячи з відсутності аутентичних легіонних клейм та інших іконографічних відомостей із місць розташування підрозділів Другого Геркулієвого, стверджують, що емблема легіону невідома. Проте, як і у випадку з XI Клавдієвим, символи якого на фундаменті однієї з будівель Трезмісу збігаються із зображенням інсигнії легіону зі сторінок Нотиції, можна припустити, що польові легіони Геркуліан зі складу мобільних армій Заходу і Сходу зберегли основні геральдичні риси емблематики *legio II Herculia*.

Згідно із Нотицією, Геркуліани старші, приписані до дислокованої в Італії нобільної армії магістра піхоти, мали за емблему чорного орла¹²⁰ на червоному тлі, обрамленому подвійною смугою жовтого і білого кольорів (рис. 31, 32), а Геркуліани молодші зі складу центральної мобільної армії військового магістра Східної імперії –

¹²⁰ Р. Канья чомусь вважає, що *Herculiani Seniores* мали на емблемі птаха зеленого кольору (Канья Р. Legio, VI). Слід мати на увазі, що в окремих середньовічних списках Нотиції можна побачити зображення геркуліанського орла золотого кольору (рис. 38), що з огляду на вицвітання фарби міг би бути сприйнятий за зеленого птаха.

Рис. 38. Емблеми чотирьох палатінських легіонів, що вийшли зі складу I легіону Іовіан та II легіону Геркуліан. Привертає увагу, що на цій середньовічній мініатюрі орел Геркуліан старших має золотий колір

золотого орла на темно-синьому тлі ¹²¹, обрамленого подвійною смугою білого і червоного кольорів (рис. 33, 34). Цікаво, що Іовіани старші, підпорядковані магістру піхоти Заходу, мали за емблему червоно-золотого орла на чорно-синьому тлі ¹²², охопленому по колу подвійною смугою червоного та жовтого кольорів, а Іовіани молодші з армії магістра Східної імперії – чорного орла на золотому тлі (рис. 35, 36, 37). Як бачимо, на межі IV–V ст. “братні” легіони Іовіан (молодших/старших) та Геркуліан (молодших/старших) мали майже дзеркально відображувані емблеми.

Рис. 35. Емблема легіону Іовіан молодших за Нотицією Дігнітатум (ND, Осс. V; Ор. V) – чорний (синій?) орел на золотому тлі

Рис. 36. Емблема легіону Іовіан старших – червоний орел на синьому тлі; сучасна реконструкція

Рис. 37. Емблема легіону Іовіан старших за Нотицією Дігнітатум (ND, Осс. V; Ор. V) – червоний орел на синьому тлі

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Поза сумнівом, бойовий шлях римських легіонів, що в різний час надавали свої контингенти для формування північнопонтійських вексилляцій, має велике значення не тільки для історії Імперії, але й для історії Причорномор’я. Розуміння того, в яких провінціях і країнах служили легіонери до чи після їхнього перебування на півдні сучасної України, дає дослідникам величезний матеріал для проведення компаративних студій. Наприклад, маючи небагато археологічних знахідок зразків римського озброєння південноукраїнського походження, ми сміливо можемо залучати синхронний матеріал із Єгипту, Сирії, Балкан, Італії, тобто з тих країн, де несли свою ратну службу воїни Імперії. Крім того, знайомство з бойовою діяльністю балканських легіонів та їх вексилляцій дає змогу зробити висновок, що операції на Дунайському лімесі та на Півночі Понту, зокрема в Тавриці і на Боспорі, укладаються в єдину стратегічну систему оборони Імперії. Протягом перших двох століть історії Імперії ця оборона ніколи не мала пасивного характеру: легіонери й ауксиларії разом зі своїми еллінськими союзниками впевнено й послідовно тиснули на ближню периферію варварського світу (Барбарікуму), подекуди переходячи до широкомасштабних наступів, як у Дакії за Траяна або в Тавро-Скіфії за Савромата II. Проте майже як за законами фізики – сила дії дорівнює силі протидії, поступово варварські напади посилювалися. Під час Північної війни (так звані Маркоманнські війни) Марку Аврелію з величезним напруженням наявних сил і залу-

¹²¹ Колір тла може бути інтерпретованим як індиго або блакитний.

¹²² Тло може бути інтерпретоване як синє (або індиго, або блакитне), птах – червоний.

ченням усіх доступних ресурсів удалося тимчасово стримати на Дунаї варварські орди язигів, маркоманнів, квадів та інших. Але вже за Авреліана римським військам довелося покинути задунайські провінції Дакії, за Галлієна римські війська евакуювалися з Криму, у цей саме час через Готські війни на межі виживання опинився колись могутній Боспор. До того ж упродовж останньої чверті III ст. кризу було подолано: реформи Діоклетіана відкрили нову епоху в історії Імперії – добу доміную, на Боспорі відновлено міць династії Тиберіїв Юліїв, що повернулася до дружніх стосунків із Римом. На зламі III–IV ст. в Таврику, зокрема в Херсонесі, знову було введено римську вексилляцію – цього разу з легіонерів І Італійського та II Геркулієвого легіонів. Імперія впевнено відновлювала свою присутність на півночі Понту, традиційно спираючись на дунайські легіони.

ПРИЙНЯТІ СКОРОЧЕННЯ

CIL	Corpus Inscriptorum Latinarum // Manfred Clauss, Anne Kolb, Wolfgang A. Slaby // Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby / EDCS [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://db.edcs.eu/epigr (Corpus Inscriptionum Latinarum 3, 7591)
Dio Cass. Herodian	Кассій Діон Коккеян. Римська історія Геродіан. Римська історія (Herodian. Roman history [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.livius.org/sources/content/herodian-s-roman-history)
Jos. Fl. Bell. Jud. ND	Йосип Флавій. Юдейська війна Notitia dignitatum (Relacion de Dignatarios) / Traducida por Antonio Diego Duarte Sanchez. – Murcia (España). – 128 p.
SHA	Життєписи Августів
Suet.	Светоній, Гай Транквілл. Життя дванадцяти цезарів
Tac. Ann.	Публій Корнелій Тацит. Анналі
Tac. Hist.	Публій Корнелій Тацит. Історія
Tertul., Ad Scap.	Тертуліан
ВДИ	Вестник древней истории

UDC 930:338.47(438)“19”

**OPLATY SPŁAWNEGO W KRÓLESTWIE POLSKIM
ERY PASKIEWICZOWSKIEJ****M. Rutkowski****(Wyższa Szkoła Informatyki i Ekonomii TWP w Olsztynie, Olsztyn, Polska)**

Oplaty za spław rzeczny stanowiły jedno z bardziej znaczących źródeł dochodów finansowych generowanych z prowadzenia transportu w Królestwie Polskim okresu paskiewiczowskiego. Dotyczyło to zarówno poboru myta uiszczanego za przepłynięcie Wisły w Warszawie, jak i np. w Zawichoście, Płocku czy Włocławku. W grę wchodziły też oczywiście i pobory opłaty spławnej na innych rzekach Królestwa, jak np. na Narwi w Ostrołęce. Analiza dostępnego materiału pozwala na wskazanie na faktyczny brak wprowadzenia jednolitego systemu opłat spławnego, znacznie różniących się co do zasady w poszczególnych lokalizacjach ich poboru, jak i zmieniających się wraz z upływem lat. Powyższe nie dawało możliwości wystawienia pozytywnej rekomendacji dla oceny sprawności całego systemu poboru myta spławnego w Królestwie Polskim umownego okresu międzypowstaniowego.

Słowa kluczowe: opłata za spław na rzekach; Królestwo Polskie; okres paskiewiczowski.

Оплата за сплав ріками була значним джерелом фінансових надходжень з управління транспортом у Царстві Польському періоду Паскевича. Рівною мірою це стосувалося й стягнення мита за переправу через Віслу у Варшаві, як і, наприклад, у Завихості, Плоцьку чи Влоцлавку. Сюди також, очевидно, належало стягнення спławної оплати на інших ріках Царства (на р. Нарев в Остроленці). Аналіз доступного матеріалу доводить відсутність єдиної системи спławних оплат, що значно відрізнялися за місцем їх стягнення та змінювалися з плином часу. Зазначене не дає змоги позитивно оцінити ефективність всієї системи справляння спławного мита в Царстві Польському в період між повстаннями.

Ключові слова: оплата за сплав на ріках; Царство Польське; період Паскевича.

River basin floating fees were considered among more significant sources of financial income generated by the transport activities in the Kingdom of Poland during so-called Paskevych period. That included both the toll collection paid for Vistula river crossing in Warsaw and, for example, in localities like: Zawichost, Plock or Wloclawek. Apparently, there were also practiced some sorts of levies of float tariffs, in force on other rivers of the Kingdom, for instance on the Narew river in Ostroleka. Analysis of the available source material allows us to point out the actual failure of introducing a uniform Polish system of navigable levies, as they were significantly differing in principle from location to location and with the passage of time. Thus, such conclusion would not give us the possibility of issuing a positive recommendation for the very assessment of

© M. Rutkowski, 2017

efficiency of entire system of river floating levy collection in Kingdom of Poland during the whole of inter-uprising period.

Key words: river floating fees; Kingdom of Poland; Paskevych period.

1. Oplata od towarów spławianych do Warszawy według ustawy z 13/25 marca 1833 roku

Kwestia opłat spławnego nabrała kluczowego znaczenia w początkach okresu popowstaniowego dla finansów miasta stołecznego Warszawy. W ponad piętnaście miesięcy po upadku Powstania Listopadowego, tj. 28 listopada/10 grudnia 1832 roku, car Mikołaj I wydał bowiem decyzję o zwiększeniu stołecznej opłaty rogatek, przeznaczonej tak na sprostanie podwyższonym ciężarom fiskalnym nałożonym – przez tegoż samego monarchę zresztą – na miasto Warszawę, oraz celem zebrania środków na zapewnienie stałej komunikacji (tj. według projektu z roku 1829 – budowę mostu stałego) pomiędzy obydwoma brzegami Wisły¹. Jak się jednak okazało, opłata ta nie spełniała w zakresie wielkości realnych wpływów oczekiwań rządowych².

W tej sytuacji, podjęto dalsze starania celem zwiększenia wpływów skarbowych Warszawy. W początkach roku 1833 Rada Administracyjna zwróciła uwagę na fakt, iż *“słuszność sama wymaga aby przedmioty na konsumpcję Miasta [Warszawy] Wisłą spławiane ulegały opłacie zbliżonej do tej, jaka od przywożonych na osi jest pobierana”*³. Mikołaj I zaś przychylił się w pełni do tegoż wniosku Rady, wydając w dniu 13/25 marca 1833 w Petersburgu specjalnie postanowienie o opłacie spławnego w Warszawie. Na jego mocy, od dnia ogłoszenia powyższej ustawy, rozpoczęto pobieranie na rzecz Kasy Ekonomicznej Miasta Stołecznego Warszawy opłat od wszelkiego rodzaju towarów przywożonych do stolicy Wisłą w celach konsumpcyjnych (myta spławnego). Do postanowienia dołączono odpowiednią taryfę⁴. Jednocześnie cesarz przerzucał na Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego zakres odpowiedzialności za sposób poboru wskazywanych opłat, oraz za zakres kontroli tegoż poboru. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych została też przez Mikołaja I obciążona koniecznością szczegółowego opracowania *“etatu”* organizacyjnego mającej dopiero powstać nowej instytucji nadzorczo-poborczej. Mikołaj wskazywał dodatkowo na możliwości przekazania całego poboru opłat od towarów spławianych Wisłą do Warszawy w ręce prywatnego dzierżawcy⁵. Art. 3-ci postanowienia cesarskiego z 25 marca 1833 roku nakazywał finalnie ogłoszenie jego treści w Dzienniku Praw Królestwa Polskiego⁶.

¹ Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego (dalej – DUWM). – 1833. – S. 870.

² Ibid. Informacja zawarta w preambule do postanowienia Mikołaja I z 13/25 marca 1833 roku, w sprawie pobierania opłat od produktów spławianych Wisłą do Warszawy.

³ DUWM. – 1833. – S. 870.

⁴ Ibid. – S. 870–871. – Art. 1 postanowienia Mikołaja I z 13/25 marca 1833 roku, w sprawie pobierania opłat od produktów spławianych Wisłą do Warszawy.

⁵ DUWM. – 1833. – S. 871. – Art. 2 postanowienia Mikołaja I z 13/25 marca 1833 roku, w sprawie pobierania opłat od produktów spławianych Wisłą do Warszawy.

⁶ DUWM. – 1833. – S. 871. – Art. 3 postanowienia Mikołaja I z 13/25 marca 1833 roku, w sprawie pobierania opłat od produktów spławianych Wisłą do Warszawy.

Po otrzymaniu tekstu postanowienia dotyczącego opłaty na rzecz stołecznej kasy ekonomicznej od wszelkich produktów i towarów spławianych Wisłą do Warszawy celem sprzedaży i konsumpcji, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego w dniu 20 czerwca 1833 roku przekazała go w formie reskryptu do urzędu municypalnego miasta Warszawy. Następnie pismo to (wraz z treścią ustawy) opublikowano w formie obwieszczenia z dnia 28 czerwca 1833 roku, zamieszczonego w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego i innych dziennikach wojewódzkich⁷.

Jak wynikało z – będącej częścią ustawy z 13/25 marca 1833 roku *“taryfy spławnego od produktów i towarów wodą na konsumpcję Miasta Warszawy spławianych”*, opłaty pobierano przede wszystkim od statków zawijających do warszawskich/praskich brzegów. Przedstawiały się te myta następująco (tabela 1).

Tabela 1

**Wykaz opłat spławnego od statków spławnych w Warszawie,
zgodnie z ustawą z 13/25 marca 1833 roku⁸**

Rodzaj środka spławu	Wielkość opłaty w złotych
Szkuta <i>“jakim bądź ładunkiem ładowna”</i>	100
Dubasa lub berlinka – jak wyżej	70
Galera Ulanowskiego – jak wyżej	70
Galera Krakowskiego tzw. <i>“dziewiątak”</i>	50
Galera Krakowskiego tzw. <i>“siódma”</i>	40
Galera Krakowskiego tzw. <i>“piątak”</i>	36
Krypa większa, o pojemności do 150 korców	12
Krypa mniejsza, o pojemności do 80 korców	8
Krypa mała, o pojemności do 50 korców	5
<i>“Betleka”</i> o pojemności do 150 korców	12

Zgodnie z ustawą z 13/25 marca 1833 roku, rozkład opłat za drewno budowlane spławiane do Warszawy miał być z kolei następujący (tabela 2).

Tabela 2

**Wykaz opłat spławnego od drewna budowlanego w Warszawie,
zgodnie z ustawą z 13/25 marca 1833 roku⁹**

Materiał	Ilość materiału		Wielkość opłaty w złotych
	Sztuki	Kopy	
1	2	3	4
Tratwa masztowiny (drewna masztowego)	do 80		120

⁷ DUWM. – 1833. – S. 870.

⁸ Dziennik Urzędowy Województwa Sandomierskiego (dalej – DUWS). – 1833 (11 sierpnia). – Nr 32. – S. 524. Zestawienie 1 – *“Statki spławne”*, postanowienia Mikołaja I z 13/25 marca 1833 roku.

⁹ DUWS. – 1833 (11 sierpnia). – Nr 32. – S. 525. Zestawienie 3 – *“Drzewo opałowe”*, postanowienia Mikołaja I z 13/25 marca 1833 roku.

Koniec tabela 2

1	2	3	4
Tratwa belek gdańskich	do 180		150
Tratwa belek gdańskich o ciężarze do 250 funtów	do 280		200
Tratwa belek budowlanych	do 300		120
Tratwa murłat	do 480	do 34	86
Tratwa krokwi		do 24	60
Tratwa desek		do 80	90
Tratwa bali			72
Tratwa klepek "z furtówką"			80

Za spławiane do stolicy Królestwa drewno opałowe należało opłacić następujące kwoty podatku (tabela 3).

Tabela 3

**Wykaz opłat spławnego od drewna opałowego w Warszawie,
zgodnie z ustawą z 13/25 marca 1833 roku ¹⁰**

Środek transportu drewna opałowego	Ilość materiału w sztukach	Wielkość opłaty w złotych
Tratwa browarki wiślanej	Do 200	50
Pas "paliczny"	Do 130	30
Byk wiślany	Do 100	20

Wreszcie pobierano opłaty od konkretnych produktów spławianych do Warszawy "na drzewie" (tabela 4).

Tabela 4

**Wykaz opłat spławnego od ładunków spławianych "na drzewie" w Warszawie,
zgodnie z ustawą z 13/25 marca 1833 roku ¹¹**

"Ładunek na drzewie"	Wielkość opłaty w złotych/groszach	
	złp	gr
1	2	3
Tratwa drewna świerkowego załadowana "winem, miodem, wódką, olejem, octem, smołą, pakim, itp." – opłata od tratwy	12	
Beczka wina, miodu, wódki, oleju, octu	2	20
Beczka smoły/ dwie baryłki paku	2	
Jakikolwiek ładunek zamieszczony na tratwach napływających do Warszawy	30	

¹⁰ DUWS. – 1833 (11 sierpnia). – Nr 32. – S. 525. Zestawienie 3 – "Drzewo opałowe", postanowienia Mikołaja I z 13/25 marca 1833 roku.

¹¹ DUWS. – 1833 (11 sierpnia). – Nr 32. – S. 525. Zestawienie 4 – "Ładunek na drzewie", postanowienia Mikołaja I z 13/25 marca 1833 roku.

1	2	3
Jakikolwiek ładunek zamieszczony na pasach pilicznych napływających do Warszawy		
Duża skrzynia ryb	10	
Mała skrzynia ryb	5	

Pomimo w miarę szczegółowego i kompleksowego przedstawienia zakresu i wysokości myta spławnego, w ustawie z 25 marca 1833 roku znalazło się jednak wiele rozwiązań, które precyzowały szereg ułatwień, czy zmniejszeń w nakładanych właśnie opłatach. I tak, było oczywistym, iż żadnych opłat spławnych nie uiszczały ładowne statki i tratwy (przewożące drewno) przez obręb Warszawy i *“ładunku w mieście nie składające”*, względnie tylko przybijające do brzegów Wisły w Warszawie *“w celu dalszego spławu”*. Na tych statkach czy tratwach ciążył jedynie obowiązek uiszczania opłat za możliwość przepływu przez oba mosty warszawskie. Podobnie i pozbawione ładunku statki, czy to spławiane w dół rzeki czy holowane pod prąd, w wypadku przepływu pod stołecznymi mostami były zupełnie wolne od jakichkolwiek myt (spławnych), płacąc tylko typowe opłaty w wypadku zaistnienia konieczności otwarcia w związku z ich przepływem dwu lub jednego z warszawskich mostów łyzwowych. Okazywało się z drugiej strony, iż żadnej dodatkowej opłaty *“za przepuszczenie”* przez stołeczne mosty nie powinny były uiszczać statki, które opłacały już w Warszawie zasadnicze myto spławnego, względnie powracały do swojej lokalizacji macierzystej po *“złożeniu”* swoich towarów.

Także wszystkie statki załadowywane w składach warszawskich znajdujących się tak przy brzegu stołecznym, jak i praskim, oraz – tym samym – *“od pola warszawskiego odpływające”*, zostały zwolnione od opłaty spławnego, płacąc jedynie typowe myto za przepuszczenie przez jeden/dwa z warszawskich mostów.

Z kolei statki przewożące materiały przeznaczone do budowy dróg – jak: kamienie brukowe czy ciosane (te ostatnie z przeznaczeniem na kładzenie trotuarów); żwir czy piasek – zostały obciążone tylko jedną czwartą standardowej taryfy. ½ myta spławnego opłacono w wypadku napłynięcia do Warszawy statków załadowanych towarami potrzebnych do budowy domów, jak: cegła, dachówka, wapno oraz gips¹².

W wypadku zaś złożenia z *“tratw ładownych”* ich ładunku na terenie Warszawy, po podpięciu *“na pusto”* po opłaceniu całkowitej należności spławnej pobieranej od samych tratw i ich ładunku, nie można było już na nie nakładać jakichkolwiek dodatkowych myt. Jedynym wyjątkiem byłoby pojawienie się konieczności otwarcia, w związku z przepływem tych tratw przez Warszawę, lokalnych mostów zwodzonych. Wreszcie wszelkie *“plody, wyroby, drzewo itp. na rachunek rządu lub do jego magazynów spławiane”* też nie obejmowała konieczność opłaty spławnego w Warszawie¹³.

¹² DUWS. – 1833 (11 sierpnia). – Nr 32. – S. 526. “Objaśnienia”, postanowienia Mikołaja I z 13/25 marca 1833 roku.

¹³ Ibid. Trzeba jednak zauważyć, iż “liweranci” względnie “entreprenerzy” spławiający towary na rzecz administracji rządowej czy wojskowej – a to zgodnie z artykułem 6-ym dekretu królewskiego z 5/17 stycznia 1832 roku – byli obowiązani do uiszczania stosownych opłat.

Podpisane w marcu roku 1833 przez Mikołaja I prawo spławne dla miasta stołecznego Warszawy okazało się być relatywnie skomplikowanym rozwiązaniem legislacyjno-skarbowym, co musiało powodować znaczne trudności w jego prawidłowej implementacji.

2. Ustawa o spławie w Warszawie z 1/13 grudnia 1833 roku

Pomimo tego, iż w dniu 13/25 marca 1833 roku Mikołaj I podpisał dekret stanowiący – zdawałoby się w sposób spójny i celowy – o poborze opłaty spławnego na rzecz kasy ekonomicznej miasta stołecznego Warszawy¹⁴, w okresie pomiędzy ogłoszeniem tej ustawy a grudniem roku 1833 (a zatem w czasie nieco większym niż pół roku) *“wcisnęły się nadużycia z rozmaitego tłumaczenia przepisu prawa”*¹⁵. Nic zatem dziwnego, iż Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego opracowała wkrótce szczegółowe przepisy, określające w wybranych wypadkach m.in. ilość i zakres materiałów, od których pobierano opłatę spławnego w Warszawie¹⁶. Projekt nowego prawa został następnie zaaprobowany na posiedzeniu Rady Administracyjnej z dnia 1/13 grudnia 1833 roku. Nakazano wówczas: a) ogłoszenie ustawy w Dzienniku Praw (z datą ogłoszenia 19 stycznia 1834 roku), b) wprowadzenie w życie nowego prawa przez zgłaszające je ministerstwo – Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego¹⁷.

Przede wszystkim należy stwierdzić, iż zgodnie z zapisami ustawy z 13 grudnia 1833 roku dotyczącej spławnego w Warszawie (art. 8), myto spławne w Warszawie mogło być nadal pobierane w zależności od rodzaju środka transportu płynącego po Wiśle. Zasada ta obowiązywała *“bez względu na rodzaj ładunku”*¹⁸.

W art. zaś 1-ym ustawy ustalono dobitnie, co należy rozumieć przez tzw. *“pełną tratwę”*, od której pobierano określoną opłatę podatkową. Wzmiankowany artykuł stwierdzał bowiem, iż za *“pełną tratwę”* należy rozumieć tratwę obciążoną następującą ilością przewożonego wodą materiału (tabela 5).

Tabela 5

Dopuszczalne obciążenie tzw. *“pełnej tratwy”* zgodnie z ustawą spławną z 1/13 grudnia 1833¹⁹

Materiał	Ilość materiału	
	Sztuki	Kopy
1	2	3
Masztowina (materiał belkowy na maszty)	60 do 80	
Belki gdańskie	108 do 180	
Belki budowlane	168 do 280	

¹⁴ Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej – DPKP). – T. 15. – S. 393–394.

¹⁵ Ibid. – S. 394.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid. – S. 397–398.

¹⁸ Ibid. – S. 397.

¹⁹ Źródło: DPKP. – T. 15. – S. 394.

Koniec tabela 5

Murlaty	180 do 300	
Krokwie	288 do 480	
Deski		20 do 34
Bale		15 do 24
Klepki		46 do 80

Po dokładnym ustaleniu wielkości obciążenia „pełnej tratwy” ustawodawca wprowadził zasadę z której wynikało, że opłata od określonych ilości materiału przewożonych na tych tratwach miała być – zgodnie z art. 1-ym ustawy z dnia 13 grudnia 1833 roku – nadal pobierana zgodnie z taryfą określoną przez dekret cesarski z dnia 25 marca 1833 roku²⁰.

Przy mniejszych, ale tzw. średnich ilościach materiału niż przedstawione powyżej prawodawca przewidywał w grudniu roku 1833 opłaty następujących kwot podatku spławnego (tabela 6).

Tabela 6

**Opłaty od materiałów przewożonych w średnich ilościach zgodnie
z ustawą spławną z 1/13 grudnia 1833²¹**

Materiał	Ilość materiału		Kwota opłaty w łotych/groszach	
	Sztuki	Kopy	złp	gr
Masztowina (materiał belkowy na maszty)	1		1	24
Belki gdańskie	1		1	
Belki budowlane	1			18
Murlaty	1			10
Krokwie	1			6
Deski		1	3	
Bale		1	3	10
Klepki		1	1	6

Rada Administracyjna w dniu 13 grudnia 1833 roku w swojej ustawie określiła zarazem szczegółowo jaki należy liczyć materiał budowlany spławiany Wisłą. Użyto tu określeń: a) tzw. „*tratwa browarki wiślanej*”, b) „*pas browarski*” (nie jak uprzednio: „*pas piliczny*”), c) „*byk wiślany*”. Otóż za pełną tratwę tzw. browarki wiślanej uważano transport zawierający od 131 do 200 sztuk materiału. Pełny pas browarski napływający do Warszawy z Pilicy względnie Wieprza zawierał od 90 do 130 sztuk. Tzw. „*pełny byk wiślany*” można było naliczyć, gdy w jego składzie znajdowało się od 60 do 100 sztuk²².

²⁰ DPKP. – T. 15. – S. 395.

²¹ Źródło: DPKP. – T. 15. – S. 395.

²² DPKP. – T. 15. – S. 395–396.

Za spławianą w browarkach w tratwie, pasie czy byku ilość towaru musiano uiszcząć następujące opłaty myta (tabela 7).

Tabela 7

**Opłaty od materiałów przewożonych w browarkach w tratwie, pasie czy byku
z ustawą spławną z 1/13 grudnia 1833**²³

Materiał	Ilość sztuk	Kwota opłaty w groszach
Browarka w tratwie lub pasie	1	9
Browarka w byku	1	10

Zgodnie z ustawą z grudnia 1833 roku, (stosownie też do dawniejszych zwyczajów w tej mierze), w odniesieniu do tzw. „byków” precyzowano, iż tylko wtedy „płyty mniejsze od tratwy za byki policzone być mają, jeśli przy kolei tratwy znajdować się będą, i to po jednym przy każdej kolei”²⁴.

Jak podawał zaś art. 5-ty ustawy z dnia 13 grudnia 1833 roku, tzw. „czółna kłocowe” płynące po Wiśle w Warszawie (wiozące ze sobą kłoc budowlane) musiały nadal opłacać po 5 złotych od każdego transportu. Była to kwota identyczna z tą, jaką narzuciła na opłacanie czółen kłocowych ustawa z dnia 13/25 marca 1833 roku, w swojej części pierwszej, a dokładnie w art. 9-tym²⁵.

Rada Administracyjna w grudniu z 1833 roku podobne stanowisko zajęła w kwestii opłat od spławianych Wisłą na wysokości Warszawy galer – „czwartaków”. Nakazano tu pobieranie opłaty w wysokości 36 zł, zgodnie z art. 6-ym działu pierwszego taryfy ogłoszonej w dniu 25 marca 1833 roku²⁶.

Uzupełniając ustawę spławną z marca 1833 roku rozwiązanie legislacyjne z grudnia tego samego roku okazało się na tyle stałe i możliwe do realizacji, iż opisane opłaty myta spławnego dla towarów przewożonych w Warszawie na Wiśle zostały zniesiona dopiero ukazem z 7/19 września 1854 roku²⁷.

3. Uzupełniająca warszawska ustawa spławna z 18/30 grudnia 1845 roku

W międzyczasie jednak dochodziło w Warszawie do licznych sporów przy poborze pobieranego w interesie kasy Ekonomicznej Miasta Stołecznego opłaty

²³ Źródło: DPKP. – T. 15. – S. 396.

²⁴ DPKP. – T. 15. – S. 397.

²⁵ Ibid. – S. 396–397.

²⁶ Ibid. Reskrypt Zarządu XIII-go Okręgu Komunikacji do Rządu Gubernialnego Płockiego z dnia 7/19 marca 1859 roku, nr 7921. Należy dodać, iż jeszcze po 26 sześciu latach od ogłoszenia analizowanego prawa, ówczesny Zarząd XIII-go Okręgu Komunikacji w swoim reskrypcie z dnia 7/19 marca 1859 roku nr 7921 wyjaśnił, iż za tzw. „statki większe” uważać również wypada galery „dziewiątaki, siódmaki, a także piątaki takiej konstrukcji, któraby otwierania mostu wymagała”.

²⁷ Postanowienie objaśniające co rozumieć należy przez wyrażenia tratwa, pas drzewa, byt itp. W taryfach opłat używane, Rada Administracyjna 1/13 grudnia 1833 roku; wyjaśnienie zamieszczone w Zbiorze Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego (Wydział Komunikacji Lądowych i Wodnych. – Warszawa. – 1866. – T. III. – S. 105).

spławnej, które w największej części wynikały z niejasności, czy raczej niedostosowania przepisów. Chodziło tu głównie o sytuację, gdy poborem taryfowym próbowano objąć, nie umieszczone w dotychczasowej taryfie opłat poboru spławnego, wybudowane dopiero co statki (i ich zawartość), posiadające różne wymiary, kształty i co – niezwykle ważne – nazwy. Na tej podstawie, kierowana przez p. o. dyrektora głównego, prezydującego, senatora – tajnego radcę Storożenko Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych wystąpiła jesienią roku 1845 do Rady Administracyjnej z propozycją zatwierdzenia nowego ustawodawstwa w tym zakresie. W konsekwencji obradująca pod przewodnictwem feldmarszałka Paskiewicza Rada w dniu 18/30 grudnia 1845 roku postanowiła przychylić się do prośby wnioskującego ministerstwa (tabela 8).

Tabela 8

**Wykaz opłat spławnego od statków spławnych w Warszawie,
zgodnie z ustawą z 18/30 grudnia 1845 roku ²⁸**

Rodzaj środka spławu	Wielkość opłaty w rublach srebrem/ kopiejkach	
	rs	kop.
Łódź żaglowa (wielka), szkuta, bajdak, "lub jakiegokolwiek bądź nazwy statku większego od berlinki zwyczajnej"	15	
Dubas (łódź mniejsza), typowa berlinka	10	50
Kurant lub półberlinka	5	40
Galar (galera) ulanowski	10	50
Galar (galera) krakowski "dziewiątak zwany"	7	50
Galar (galera) krakowski "siódmaś zwany"	6	–
Galar (galera) krakowski "czwartak i piątak zwany"	5	40
Wielka krypa, ładowna do wielkości 200 korców towaru	3	–
Dużą krypa, ładowna do wielkości 150 korców ładunku	1	80
Mniejsza krypa, mogąca przyjąć ładunek do wielkości 50 korców	1	20
Czołno kłocowe "jakimkolwiek ładunkiem ładowane"	–	75
"Paletka o dwóch drywagach oprócz steru"	–	75
"Paletka o więcej drywagach oprócz steru"	1	80
	3	–

W punkcie 1-ym postanowienia nakazano pobieranie w Warszawie nowej, czy raczej uzupełniającej opłaty spławnego według przepisów zatwierdzanej właśnie ustawy. W artykule 2-gim z kolei zaś rada Administracyjna nakazała KRSW opublikowanie nowych przepisów Dzienniku Praw Królestwa Polskiego (tabela 9) ²⁹.

²⁸ Źródło: Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego. – 1846 (10/22 stycznia). – Nr 15. – S. 95–96.

²⁹ Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego. – 1846 (10/22 stycznia). – Nr 15. – S. 95.

Tabela 9

**Wykaz opłat splawnego od drewna budowlanego w Warszawie,
zgodnie z ustawą z 18/30 grudnia 1845 roku ³⁰**

Rodzaj splawianego drewna budowlanego	Wielkość opłaty w rublach srebrem/ kopiejках	
	rs	kop.
Tratwa „ <i>masztowiny</i> ”, zawierająca od 60 do 80 sztuk	18	–
Tratwa belek gdańskich, licząca od 108 do 180 sztuk	22	50
Tratwa belek gdańskich, zawierająca do 250 sztuk	30	–
Tratwa belek budowlanych, licząca od 168 do 280 sztuk	18	–
Tratwa murlat, zawierająca od 180 do 300 sztuk	12	90
Tratwa krokwi, licząca od 288 do 480 sztuk	9	–
Tratwa desek, zawierająca od 20 do 34 kóp	13	50
Tratwa bali, licząca od 16 do 24 kóp	10	80
Tratwa „ <i>klepek z furtówką</i> ”, zawierająca od 46 do 80 kóp	12	–

Tabela 10

**Wykaz opłat splawnego od drewna opałowego w Warszawie,
zgodnie z ustawą z 18/30 grudnia 1845 roku ³¹**

Rodzaj splawianego drewna budowlanego	Wielkość opłaty w rublach srebrem/ kopiejках	
	rs	kop.
Tratwa „ <i>browarki wiślanej</i> ”, zawierająca od 130 do 200 sztuk	7	50
Pas „ <i>paliczny</i> ”, liczący od 90 do 130 sztuk	4	50
Byk wiślany, zawierający od 60 do 100 sztuk	3	–
Tratwa wiązana ze szczap, osobno za każdy sążen	–	20
Każda sztuka drewna użyta do wzmocnienia tratwy – zgodnie z instrukcją		

Do powyżej zobrazowanego samego zestawienia tabelarycznego szczegółowych zapisów wynikających z ustawy z 30 grudnia 1845 dołączono jeszcze dodatkowe „wyjaśnienia”, które jednak w swojej zasadniczej części nie odbiegały od treści podobnych objaśnień zastosowanych w stosunku do warszawskiego prawa splawnego z 25 marca 1833 roku ³².

³⁰ Źródło: Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego. – 1846 (10/22 stycznia). – Nr 15. – S. 96.

³¹ Źródło: Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego. – 1846 (10/22 stycznia). – Nr 15. – S. 96.

³² Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego. – 1846 (10/22 stycznia). – Nr 15. – S. 96.

Tabela 11

**Wykaz opłat splawnego od “ładunku na drzewie” w Warszawie,
zgodnie z ustawą z 18/30 grudnia 1845 roku³³**

Rodzaj splawianego “ładunku na drzewie”	Wielkość opłaty w rublach srebrem/ kopiejkach	
	rs	kop.
Tratwa drewna świerkowego, załadowana wódką, miodem, winem, octem, olejem, pakiem, smołą, etc – opłata od samej tratwy	1	80
Beczka wódki, wina, miodu, octu, oleju	–	30
Beczka smoły	–	10
Dwie baryłki paku	–	10
Każdy ładunek wieziony na tratwach wiślanych	–	10
Każdy ładunek splawiany na pasach “palicznych”	4	50
Duża skrzynia ryb	3	–
Mniejsza skrzynia ryb	2	23
Duży “sadz” ryb	1	50
Mniejszy “sadz” ryb	1	15
	–	75

4. Splawne ustanowione 24 lutego / 8 marca 1839 na Wiśle w Płocku

Poza samą Warszawą też oczywiście ustanawiano w Królestwie Polskim liczne opłaty splawnego; najczęściej było powyższe powiązane z koniecznością przepływu statków i tratw przez znaczące miejscowości i znajdujące się tam mosty. Dobrym nawiązaniem będzie tu przypadające na drugą połowę lat trzydziestych XIX wieku wybudowanie nowego mostu na Wiśle w Płocku, które dało podstawę do ustanowienia nowej opłaty splawnego w tym mieście. W zatwierdzonej przez dyrektora głównego prezydującego w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego – Szypowa dnia 24 lutego/ 8 marca 1839 taryfie dla płockiego mostu łyżwowego, znalazło się miejsce i na opisanie opłaty splawnego. Wyglądała ona następująco (tabela 12).

Tabela 12

**Wykaz opłat splawnego na moście łyżwowym w Płocku zgodnie
z ustawą z 8 marca 1839 roku³⁴**

Rodzaj środka splawu	Wielkość opłaty w rublach/kopiejkach	
	rs	kop.
1	2	3
Mała galera załadowana, przepływająca pod mostem		75

³³ Źródło: Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego. – 1846 (10/22 stycznia). – Nr 15. – S. 96.

³⁴ Taryfa opłat mostowego, przewozowego i splawnego przy moście na rzece Wiśle pod m. Płockiem, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego, pismo podpisane przez dyrektora głównego prezydującego ministerstwa – Szypowa, 24 luty/8 marca 1839, nr 8358.

1	2	3
Mała galera pusta, przepływająca pod mostem		37 ½
Pełna tratwa drewna "browarki", przepływająca pod otwartym mostem		75
Pół tratwy drewna "browarki", przepływającej pod zamkniętym mostem		37 ½
Mniej niż pół tratwy drewna w sztukach, przepływającej pod zamkniętym mostem – od sztuki		½
Statki wszelkiego rodzaju, przepływające pod otwartym mostem	1	50
Niewielkie statki i krypy ładowne, przepływające pod zamkniętym mostem	1	50
		37 ½

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego 8 marca 1839 roku wyjaśniła dodatkowo, iż przepływające pod Płockiem zaraz za większymi statkami (a zatem przy otwartym moście) statki lub tratwy uiszczają opłatę, na takich samych warunkach, jakby przepływały pod zamkniętym mostem. Dużym ułatwieniem dla podróżnych było natomiast zwolnienie przepływających pod mostem w Płocku, pozbawionych towaru niewielkich kryp lub czółen od jakichkolwiek opłat³⁵.

5. Opłata spławnego ustanowiona 22 grudnia 1864 roku dla mostu we Włocławku

Innym dużym mostem, dla którego posiadamy dane o poborze w jego pobliżu opłaty spławnego jest most włocławski. Zgodnie z zatwierdzoną przez Namiestnika Berga 22 grudnia 1864 roku opłatą spławnego dla mającego zostać wybudowanym żelaznego mostu łyżwowego we Włocławku, myto to przedstawiało się następująco (tabela 13).

Tabela 13

Wykaz opłaty spławnej pobieranej na moście we Włocławku z 10/22 grudnia 1864 roku³⁶

Rodzaj spławu	Wielkość opłaty w rublach/ kopiejkach	
	rs	kop.
1	2	3
Galera o długości do 40 stóp – od sztuki		30
Galera o długości ponad 40 stóp – od sztuki		60

³⁵ Jak wyżej.

³⁶ Taryfa opłat mostowej, przewozowej i spławnej, pobierać się mających z mostu na łyżwach żelaznych na rzece Wiśle, pod miastem Włocławkiem, pułkownik inżynierów Chlebni-kow, generał-major Feichtner oraz generał-lejtnant inżynierów Szuberski, taryfa zatwierdzona przez Namiestnika Berga na okres sześciu lat w dniu 10/22 grudnia 1864 roku.

1	2	3
Galera nazywana „ <i>jadwigą lub żywą</i> ” – od sztuki		75
Galera ułanowska z dachem (statek zamknięty) do 80 stóp – od sztuki		90
Szkuta, dubas i podobne – od sztuki	1	50
Tratwa drzewa budulcowego i „ <i>sztabelnego</i> ”, w klocach lub belkach, wraz z ładunkiem – od sztuki drewna		2
Tratwa drzewa budulcowego i „ <i>sztabelnego</i> ”, w klocach lub belkach, bez ładunku – od sztuki drewna		1 ½
„ <i>Szpoł</i> ” (deska tarta) spławiana tratwami – od sztuki		½
Tratwa drewna opałowego, wraz z ładunkiem – od sztuki drewna		1 ½
Tratwa drewna opałowego, bez ładunku – od sztuki drewna		1
Statek parowy, „ <i>garbar lub berlinka</i> ” z ładunkiem	1	50
Statek parowy, „ <i>garbar lub berlinka</i> ” – bez ładunku		75

Ustawa taryfowa podpisana przez hr. Berga 10/22 grudnia 1864 roku przewidywała dwa zwolnienia od opłaty spławnej we Włocławku. Po pierwsze zwolnienie takie dotyczyło małych czółen i generalnie małych statków płynących bez ładunku. Po drugie zwolnieniu z konieczności opłaty spławnej podlegały statki dostawców państwowych, wiozące materiał do naprawy dróg bitych. Ci dostawcy byli jednak zwolnieni z opłaty mostowej i spławnej tylko wtedy, gdy takie warunki były zawarte w ich kontraktach³⁷.

6. Opłata podmostowa jako myto spławne na Narwi pod Ostrołęką według zarządzenia z 10/22 lutego 1850 roku

Specyficzną kwestią związaną z realizacją opłat spławnych było zagadnienie poboru „*podmostowego*” przez określone czynniki administracyjne. Problem się pojawił w roku 1850, pojawiły się wątpliwości co do dalszego pobierania części tzw. „*podmostowego*”, czyli opłaty od statków i drewna przepływającego pod mostem na rzece Narwi, położonym w samej Ostrołęce. Dochód ten w połowie należał do miasta Ostrołęki, a w połowie do byłej już wówczas Dyrekcji Dróg i Mostów (zastąpionej w tym czasie przez Zarząd XIII Okręgu Komunikacji Cesarstwa Rosyjskiego). Za pozostawieniem takiego stanu opowiadał się jednak dyrektor Główny Prezydujący w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, który przesłał w tej sprawie do Rady Administracyjnej reskrypt w dniu 25 stycznia/6 lutego 1850 roku, pod nr 41 019/23 479. W odpowiedzi, zgodnie z wnioskiem ministra Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych (dalej – KRSWiD), namiestnik Paskiewicz postanowił, że kasa ekonomiczna miasta Ostrołęki nadal ma otrzymywać sumy pochodzące z poboru wskazanej opłaty „*spławnego-podmostowego*”. Jednocześnie – wchodząc niejako w szczegóły – Iwan Paskiewicz postanowił o zwrocie Ostrołęce z funduszy drogowych kwoty 101 rubli srebrem, jako niesłusznie i zbyt wysoko, pobranej przez skarb państwa jeszcze w latach 1823/1827 z dochodu ostrołęckiego „*podmostowego*”, tytułem zwrotu kosztów części pieniędzy przeznaczonych przez państwo na budowę i naprawy instalacji

³⁷ Jak wyżej.

mostowych. Informację o tym przekazał 10/22 lutego 1850 roku ministrowi KRSWiD sekretarz stanu przy Radzie Administracyjnej T. Le Brun³⁸.

Najwyraźniej najeźdnicze władze carskie w Królestwie Polskim bardziej niż przychylnie potraktowały magistrat ostrołęcki niż bywało to normalnie, pozostawiając im dalszą możliwość poboru nietypowego myta „podmostowego” w niezmienionej formie.

7. Myto spławne w Zawichoście na Wiśle ustanowione 5/17 grudnia 1844 roku, obejmujące opłaty od budowy czy naprawy galer i kryp

Niekiedy pobór spławnego z góry był przeznaczany na konkretne cele. Tak było w Zawichoście, gdzie na utrzymanie w należytym stanie brzegów Wisły w okolicach tej miejscowości przeznaczano w okresie paskiewiczowskim pobieraną na terenie tegoż miasta taryfę „do poboru opłat lądowego od rozmaitych produktów, Wisłą do lądów miejskich spławianych i na tychże lądach składanych”³⁹. W roku 1844 postanowiono zmienić wysokość pobieranych opłat, gdyż owa taryfa była już „w danych czasach nadana”, a zatem – nieaktualna. Jako taka była ona zatem w latach czterdziestych nieprzystosowana już do lokalnych warunków ekonomicznych, a jej anachronizm stawał się powodem braku wpływu do kasy ekonomicznej miasta Zawichost odpowiednich sum, które przecież same z siebie stanowiły – jak wspomniano – źródło jedynego funduszu na prawidłowe utrzymanie brzegów Wisły w okolicy tego newralgicznego dla ruchu wodnego miasta⁴⁰.

Sytuacją zainteresowała się Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Generał Pisariew, pełniący w początkach lat czterdziestych obowiązki dyrektora głównego prezydującego w tejże komisji rządowej, po opracowaniu projektu zmian pobieranej w Zawichoście taryfy rzecznej od przewożonych i składowanych towarów, założenia te przedstawił do zaakceptowania przez Radę Administracyjną. 5/17 grudnia 1844 roku rząd Królestwa projekt ten przyjął i nakazał jego ogłoszenie w Dzienniku Praw⁴¹. Powyższe postanowienie Rady Administracyjnej zostało finalnie ogłoszone w tomie 35-ym dziennika⁴².

Wprowadzenie nowej taryfy od poboru „myta rzeczno-drogowego” pobieranego od towarów spławianych Wisłą, stanowi ważki wyznacznik zmian zachodzących w okresie lat trzydziestych-czterdziestych XIX wieku, jeżeli chodzi o politykę państwa w zakresie pobierania cła od towarów przewożonych ciekami wodnymi. Nową taryfę wprowadzono bowiem na podstawie i w oparciu o całkowite zniesienie dotychczas w tym względzie obowiązujących przepisów. Jej dokładniejsze przedstawienie ukazuje zaś przede wszystkim, iż nowe myto zakładało „wprowadzenie niektórych zmian, przez wypuszczenie z niej opłat nie praktykowanych, a przydanie nowych”⁴³. Poniżej przedstawiono pełną listę

³⁸ Decyzja zatwierdzająca opłatę podmostową na rzece Narwi pod Ostrołęką, Rada Administracyjna, pismo podpisane przez sekretarza stanu przy Radzie Administracyjnej Tomasza Le Bruna, 10/22 lutego 1850 roku.

³⁹ DPKP. – T. 35. – S. 321.

⁴⁰ Ibid. – S. 321–322.

⁴¹ Ibid. – S. 326–327.

⁴² Ibid. – S. 321–327.

⁴³ Ibid. – S. 323.

wprowadzanych w Zawichoście specyficznych opłat splawnych, zmieniając jednak niekiedy ich kolejność i grupując je tematycznie (tabela 14).

Tabela 14

Opłaty splawnego “od rozmaitych produktów, Wisłą do łódów miejskich splawianych i na tychże łódach składanych” w Zawichoście z 5/17 grudnia 1844 roku⁴⁴

Rodzaj taryfy	Opłata w rublach/ kopiejkach	
	rs	kop.
Budowa galery Ulanowskiego	1	35
Budowa kryp i innych mniejszych statków		45
Naprawa galer	1	5 ½
Naprawa kryp i innych mniejszych statków		22 ½
Naprawa galer “z jednym rogiem”		62 ¼
Naprawa kryp i innych mniejszych statków “z jednym rogiem”		11 ¼
Sprzedaż galery przyprowadzonej na sprzedaż i przy łądzie “upalowanej”		30
Składowanie sążnia drewna na gruncie miejskim		3
Składowanie fury drewna, desek lub tarcic		1 ½
Składowanie kłoca drewna		1 ½
Składowanie fury żelaza, cegły, gipsu na gruncie miejskim		2
Wypalenie pieca wapiennego z materiału przywiezionego rzeką		3
Przeróbka zboża przywiezionego rzeką na terenie miejskim		75

Jak zatem widać, poza ewentualnym zyskiem z samej sprzedaży wybudowanych kryp i galer czy naprawą statków pływających po Wiśle, w początkowym okresie lat czterdziestych XIX wieku, zdecydowanie najwyższe opłaty pobierano w Zawichoście od przewożonego Wisłą i następnie przerabianego na łądzie zboża. Godne uwagi jest to, iż w tym wypadku Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych nie określała od jakiej wysokości przewożonego i przerabianego zboża będzie pobierana ta opłata. Ewidentnie fundusz na prawidłowe utrzymanie brzegów rzek, w tym oczywiście przede wszystkim Wisły, miał pochodzić tak z opłat od obrotu środkami wodnej komunikacji, jak i od obrotu i przerabiania przewożonego wodą, a następnie składowanego na łądzie zboża.

8. Opłata splawnego od statków parowych i “garbar” z 14/26 października 1849 roku

Zupełnie nową kwestią w zakresie opłat splawnych było zagadnienie ewentualnego poboru takiego myta od napędzanych parą statków, czy tzw. “garbar”⁴⁴. Wydając

⁴⁴ Tygodnik Petersburski. Dziennik Urzędowy Królestwa Polskiego. – 1843 (10/22 września). – Nr 69. – S. 416. 2 lipca 1843 roku car Mikołaj I zatwierdził opinie rosyjskiej Rady Państwa dotyczącą wniosku Głównozarządzającego Wydziałem Dróg Komunikacji i Gmachów Publicznych w sprawie ustanowienia przepisów “używania statków parowych na wodach wewnątrz kraju do holowania”. Następnie Rządzący Senat kazał dnia 11 sierpnia 1834 roku ogłosić te przepisy do wiadomości publicznej. Z tego dokumentu dowiadujemy się, iż “zaprowadzenie statków parowych do holowania pozwolone zostaje na całej rozciągłości państwa (podkreślenie moje – M. R.)

na wniosek Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych 14/26 października 1849 roku przepisy co do różnorodnych opłat pobieranych od parowców i „garbar”, Rada Administracyjna zatwierdziła zarazem przeznaczone dla tych statków nowego rodzaju określone kwoty myta spławnego. Zgodnie z deklaracją, przy analizie i wprowadzaniu stawek „spławnego myta parowego” rząd kierował się chęcią „ulotwienia” rozwoju żeglugi parowej w Królestwie. Z tego powodu w październiku 1849 roku zdecydowano, iż w okresie sześciu lat (tj. do roku 1855 włącznie), należące do żeglugi parowej na Wiśle parowce i „garbary” miały uiszczać za przepływanie w okolicach Warszawy jedynie kwoty myta spławnego w wysokości „przez hr. Zamojskiego zaprojektowanej”. Oznaczało to, że prowadzące „garbary” statki parowe, niezależnie od ich liczby (nigdy nie przekraczającej czterech sztuk), zawsze miały uiszczać myto spławne od całego „pociągu” w wysokości 15 rubli srebrem. Natomiast pływające w okolicach Wisły samodzielnie, tj. bez pomocy ze strony parowców, „garbary” miały być zaliczone do kategorii tzw. „berlinek”. Nałożono zatem na każdą samodzielnie pływającą „garbarę” parową opłatę myta spławnego w wysokości piętnastu rubli srebrem⁴⁵.

pod warunkami następującymi: 1) Osoby zaprowadzające statki parowe mogą według woli urządzić porty czyli przystanie na rzekach i ulepszać koryta onych za upoważnieniem w obu razach przez Głównozarządzającego Wydziałem Komunikacji i Gmachów Publicznych; 2) Statki parowe nie powinny w niczym utrudniać żeglugi zwyczajnej i przedsiębiorcy lub właściciele barek i pływów nie przestaną używać pełnej swobody żeglowania w sposobie jaki im się podoba, to jest holując barki za pomocą koni lub ludzi, albo też za pomocą statków parowych, lub innym jakimkolwiek sposobem; 3) Na mieliznach, rapach i w miejscach gdzie koryta się zwężają statki parowe nie mają wcale zatrzymywać biegu innych statków i strzec się należy, iżby tym ostatnim nie sprawiały uszkodzeń przez ich wymijanie; 4) W portach czyli przystaniach i innych miejscach zgromadzenia się barek, statki parowe będą stały opodal od nich i nigdy w jednym rzędzie i mianowicie zatrzymywać się będą w miejscach wyznaczonych przez policję rzeczną, a to aby uniknąć uszkodzenia innych statków i niebezpieczeństwa od pożaru; 5) Statki mające maszynę wysokiego ciśnienia ulegać będą środkom ostrożności, przepisanych od rządu (te ogłoszone zostały 12 stycznia 1843 od Ministerstwa Skarbu); 6) Właściciele statków parowych do holowania będą obowiązani do wynagrodzenia niezwłocznego stron interesowanych za wszelkie szkody sprawione przez te statki i w innych statkach; 7) Przywileje udzielone uprzednio na holowanie parą pozostają w swej sile aż do upłynienia zakresów na jakie były dane, lecz po udzielającej się teraz temu przemysłowi swobodzie nie będą mogły w żadnym razie i pod żadnym pozorem być ponawiane, prócz na rzeki drugorzędne i mianowicie na mniejszej wagi komunikacje, gdzie zdarzyć się może, iż dla ulotwienia i rozciągnięcia na nie tego rodzaju spławu i dla przyciągnięcia ku niemu kapitałów, uznanym będzie za konieczne udzielić podobne przywileje”.

⁴⁵ Decyzja co do poboru opłat od parochodów i garbar do żeglugi parowej należących, Rada Administracyjna, 14/26 października 1849 roku: Dziennik Urzędowy Guberni Augustowskiej (dalej – DUGA). – Dodatek nadzwyczajny do nr 33 z 1/13 sierpnia 1859 roku. – S. 618. Rząd Gubernialny Augustowski, Wydział Administracyjny, pismo z 28 lipca/9 sierpnia 1859 roku, nr 47 782/ 1119. Statki parowe w ogóle były traktowane w omamianym okresie specyficznie. W dniu 23 sierpnia/4 września 1846 roku Rada Administracyjna wydała inżynierowi mechanikowi Edwardowi Guibert specjalny przywilej na rzecz jego spółki żeglugi parowej. Po 10 latach, 4/16 maja 1856 roku przywilej ten został przedłużony na kolejne 10 lat. W artykułach

Warto też zauważyć, iż feldmarszałek Paskiewicz w dniu 7/19 stycznia 1852 roku wydał postanowienie (rozpowszechnione potem poprzez reskrypt KRSWiD z 22 marca/ 3 kwietnia 1852 roku nr 2276/9668) nakazujące aby *“na wszystkich paropływach wodnych i statkach rzecznych, należących do osób prywatnych w Królestwie Polskim, wywieszoną być powinna flaga kupiecka rosyjska”*. Była nią chorągiew o kształcie podłużnego prostokąta, podzielona za pomocą linii horyzontalnych na trzy równe pola o kolorach (od góry): białym, niebieskim oraz czerwonym ⁴⁶.

9. Spławne na Kanale Augustowskim

W zakresie spławu w Królestwie Polskim w okresie konstytucyjnym najbardziej spektakularne problemy pojawiły się wraz z początkiem budowy Kanału Augustowskiego. Ustanowiono wówczas tymczasowy regulamin dla żeglujących po tymże kanale. Jego artykuł 16-ty precyzował zasady spławu, stwierdzając, iż tratwy drewna, które miały przepływać przez całą lub tylko częściową linię nawigacyjną, powinny być mieć takie wymiary aby bez problemu można je było przepuścić przez śluzy, oraz aby nie przeszkadzały one w żegludze innych statków po kanałach czy rzekach. Stąd ograniczono długość tratw spławianych kanałem augustowskim do 35 stóp długości i szerokości 15 stóp. Innym ograniczeniem był zakaz zaopatrywania tratw w boczne skrzydła (tzw. *“opławiny”*), *“przez którą większą zajmują szerokość i mogą statkom przeszkadzać przejścia obok”*. Co do opłat związanych ze spławem warto zauważyć, iż ustawodawca zastrzegł, iż tratwy posiadające większą niż dopuszczalna długość czy szerokość zostaną porąbane, ich właściciele zaś za każdą niewymiarową tratwę zapłacą 20 złp kary.

7-ym (pierwotnego nadania) oraz 5-tym (wtórnego nadania) postanowiono, że *“gdy przeznaczeniem paropływów jest utrzymanie regularnej żeglugi, przeto służyć im będzie prawo wyprzedzania wszelkich innych statków i tratw, dlatego też statki i tratwy, któreby w razie niskiego stanu wody z jakich bądź powodów osiadły na przesmyku, a mianowicie w znaczniejszych zakrętach rzek, i z tej przyczyny bieg statków parowych utrudzały, obowiązane są zbliżeniem się paropływów otworzyć tymże drogę do przejścia, a gdyby tego własnymi środkami skutecznie nie mogły, właściciel paropływów mocen będzie użyć siły statków swoich celem uprzątnienia przeszkód”*. Jak się jednak okazywało z reskryptu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 13/25 lipca 1859 roku nr 3955/20 771, pomimo istnienia stosownych przepisów dyrektor Żeglugi Parowej złożył do ministerstwa zażalenie, że właściciele tratw i berlinek nie stosują się do wskazanych przepisów i nie zwalniają parowcom wolnego przepływu na rzekach, oraz nie zostawiają żadnego miejsca dla przepłynięcia statków parowych. Pływający na tratwach czy berlinkach nie reagowali na uwagi w tym względzie przekazywane przez kontrolerów statków parowych oraz władz administracyjnych. W konsekwencji rządy gubernialne zostały zobligowane do wezwania wszystkich właścicieli tratw, berlinek czy innych statków o zastosowanie się do przywileju pierwszeństwa przepływu nadanego statkom parowym w latach 1846 oraz 1856. Władze guberni augustowskiej ostrzegały np. w dniu 9 sierpnia 1859 roku, że wydały one polecenie miejscowym władzom wykonawczym, aby w wypadku zaobserwowania dalszego uporu ze strony właścicieli tratw, berlinek czy innych statków udzielania żegludze parowej pomocy prawnej *“i zmuszały opornych do wykonywania przepisów”*.

⁴⁶ Dziennik Urzędowy Guberni Kaliskiej (dalej – DUGK). – 1852. – Dodatek 2-go do nr 23 z 24 maja/5 czerwca. – S. 417–418. Pismo Rządu Gubernialnego Kaliskiego, Wydział i Sekcja Administracyjna, pismo z 7/19 maja 1852 roku, nr 32 866.

Dodatkowo spoczywała na nich odpowiedzialność za jakiegokolwiek ewentualnie wyrządzone przez niewymiarowe tratwy uszkodzenia. Jednocześnie artykuł 16-ty tymczasowego rozporządzenia o żegludze na Kanale Augustowskim podawał dopuszczalną długość tratw spławianych na Biebrzy – było to 300 stóp⁴⁷.

Następnie, nowe rozwiązania pojawiły się w epoce paskiewiczowskiej. W dniu 20 lutego/ 3 marca 1840 roku bowiem wprowadzono na Kanale Augustowskim bardzo wysoką taryfę spławną. Jak się jednak wkrótce okazało, *“opłata spławnego na Kanale Augustowskim od drzewa, dotychczasową taryfą oznaczona, w porównaniu z opłatą od innych przedmiotów, oraz z wartością samego drzewa, okazała się za wysoka”*. Rada Administracyjna w dniu 22 maja/3 czerwca 1842 roku stwierdzała jeszcze, iż opłaty objęte tą taryfą *“równie od drzewa, jak i od statków, są zbyt rozbudowane, a niektóre z nich [są] wymagające nie tylko obliczenia spławianych przedmiotów, lecz i oznaczenia wymiarów tychże, lub wielkości ładunku”*. W tej sytuacji, celem uniknięcia opisanych niedogodności oraz ożywienia ogólnego spławu i handlu drewnem na Kanale Augustowskim, tego samego dnia, czyli 3 czerwca 1842 roku Rada Administracyjna przyjęła na wniosek Naczelnie Zarządzającego Komunikacjami Lądowymi i Wodnymi w Królestwie Polskim nową taryfę opłat spławnego na Kanale Augustowskim. Zaczęła ona finalnie obowiązywać od 6/18 czerwca 1842 roku, i jako taka pozostawała nadal w mocy w dalszej części interesującego nas okresu⁴⁸.

Powyższy przykład ukazuje swoiste *“przelicytowanie”* ze strony administracji rządowej w zakresie ustanawiania zbyt wysokich i zbyt skomplikowanych jednocześnie taryf spławnych. Nie może zmienić konstatacji tego bezdyskusyjnego faktu dość szybka reakcja Rady Administracyjnej, która już po dwu latach od wprowadzenia zasadniczo zbyt wysokich opłat, zdecydowała się je uchylić i zastąpić nowymi rozwiązaniami.

10. Zwolnienie od opłat spławnych dla bali i desek przewożonych na tratwach

W latach czterdziestych XIX wieku pojawiła się kwestia interpretacji uiszczania opłat spławnych za drewno przewożone na tratwach. Na przełomie wiosny i lata 1844 roku Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych oświadczył mazowieckiemu rządowi gubernialnemu, że bale, deski i klepki oraz inne wyroby drewniane przewożone rzekami na tratwach powinny być traktowane jako nie podlegający żadnym opłatom transportowym (tzw. “spławnego”) ładunek tratw, etc. Nie wszyscy jednak poborcy tzw. *“dochodu mostowego”* zastosowali się od razu do przedstawionej interpretacji prawnej. Ponieważ szczególnie pod twierdzą neogiergijewską (modlińską) nadal pobierano opłatę od bali i desek drewna spławianego pod mostami na tratwach, Zarząd Komunikacji dnia 22 czerwca/4 lipca 1844 roku zwrócił się bezpośrednio do plockiego rządu gubernialnego

⁴⁷ Dziennik Urzędowy Województwa Augustowskiego. – 1829 (17 stycznia). – Nr 3. – S. 30. – Art. 16. Wyjątek z regulaminu tymczasowego w czasie trwania robót Kanału Augustowskiego dla żeglujących.

⁴⁸ Postanowienie zatwierdzające nową taryfę do poboru opłat za przepuszczenie statków i tratw przez służę Kanału Augustowskiego. Rada Administracyjna, 22 maja/3 czerwca 1842 roku. O spławianiu tratw Narwią, tratwach, opłatach, etc: *Chętnik A.* Spław na Narwi. Tratwy – oryle – orylka – Warszawa, 1935.

aby ten nakazał poborcom zastosowanie się do nowych rozwiązań zastosowanych przy poborze opłaty od spławianego drewna⁴⁹.

Pomimo wyraźnych zaleceń co do braku poboru opłat od drewna spławianego na statkach nadal pojawiały się sporadycznie sytuacje nieprzestrzegania nakazu Zarządu Komunikacji. Szczególnie, że sam Zarząd przy dokonanej w roku 1846 rewizji taryf myta mostowego, odnalazł w trzech wypadkach zapisy nawiązujące do zakazanych niedawno poborów opłat. W trakcie prowadzenia dalszych procesów weryfikacyjnych okazało się, iż taryfa spławna wydana dla mostu pod Neogiergijewskiem informowała o prawie do pobierania opłat od: a) *“tratwy drzewa budowlanego sztabowego, bez otwierania mostu, od każdej sztuki drzewa groszy 2, czyli kop. 1”*, b) *“półtratw drzewa, w tratwie ułożonej będącego, groszy 2, czyli kop. 1”*. Z kolei podobne taryfy dla mostów pod Zgierzem i Wierzbicy na Narwi zawierały informacje o poborach za spławne na tratwach, jak niżej; a) *“od drzewa w tratwie budowlanego, sztabowego, od każdej sztuki grosz 1 czyli kop. ½”*, b) *“od półtratwy drzewa, w tratwie ułożonej będącego, od każdej sztuki grosz 1, czyli kop. ½”*.

Po przeanalizowaniu treści tych taryf Zarząd Komunikacji wskazywał, że cytowane zapisy nie zawierają jakichkolwiek wzmianek o opłatach od bali, desek, itp. (przewożonych na tratwach), podkreślając na tej podstawie brak możliwości inkasowania myta spławnego za tak obciążone tratwy. Według władz transportowych, pewien wyjątek mógł nastąpić jedynie gdyby *“ulożone w gąski”* bale, deski, klepki były spławiane *“na sztukach zwyczajnego drzewa”*, użytych niejako w zastępstwie statku transportowego, ewentualnie służącego za tratw. Sprowadzało się takie wyłączenie jednak tylko do uznania możliwości poboru myta od sztuki drewna służącej jako tratwa. W efekcie, dnia 14/26 sierpnia 1846 roku Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych wezwał warszawski i płocki rząd gubernialny aby natychmiast nakazały poborcom myta mostowego pod Modlinem, Ostrołęką i Wierzbicą (oraz innym dzierżawcom myta mostowego – także w pozostałych guberniach) zaprzestania pobierania opłaty od spławianych i ułożonych w gąski bali, desek, klepek etc. Celem było wymuszenie takiego poboru przynajmniej do momentu, gdy przygotowany przez Zarząd Komunikacji stosowny projekt (wspólnie z – kontrolującą dochody drogowe – Komisją Rządową Przychodów i Skarbu), dotyczący ustanowienia opłaty od spławianych bali, desek i klepek nie zostanie przedstawiony do zatwierdzenia Radzie Administracyjnej⁵⁰.

Wyłania się z powyższego dość szczegółowy obraz zmagania pomiędzy dzierżawcami myta mostowego/spławnego a Zarządem Komunikacji Lądowych i Wodnych, gdzie z jednej strony mamy do czynienia z oczywistą chęcią zwiększenia swoich dochodów, a z drugiej z próbą ścisłego trzymania się litery obowiązującego prawa. Przy okazji niejako wychodziły na jaw dwa charakterystyczne zjawiska: a) niezbyt dokładna znajomość

⁴⁹ Rozporządzenie objaśniające, że bale, deski i inne drzewne wyroby na tratwach uważają się za ładunek od którego nie pobiera się opłaty, Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych, pismo podpisane przez generała-majora Teniszewa, 22 czerwca/ 4 lipca 1844 roku, nr 4910.

⁵⁰ Rozporządzenie wskazujące, iż od bali, desek i klepek na tratwach nie pobiera się opłaty, Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych., pismo podpisane przez księcia Teniszewa, skierowane do Rządów Gubernialnych w Warszawie i Płocku, 14/26 sierpnia 1846 roku.

ogółu przepisów transportowych i wydanych uprzednio szczegółowych pozwoleń przez ówczesnych prawodawców Zarządu Komunikacji; b) możliwość ulegania różnego rodzaju lobby przez tenże Zarząd; w tym wypadku lobby dzierżawców myta drogowego/mostowego/spławnego.

Był to kolejny przykład rzeczowego działania Zarządu Komunikacji Lądowych i Wodnych, który – wobec braku odpowiedniej precyzyjności przepisów – implementował rozwiązania zdroworozsądkowe, likwidujące przynajmniej czasowo niepotrzebne, ponadnormatywne opłaty.

11. Zwolnione z opłaty spławnej transportów wojskowych

Wreszcie należy wspomnieć o kwestii opłat spławnego stosowanych w odniesieniu do transportów wojskowych. Już w ustawie z dnia 13/25 marca 1832 roku o opłacie spławnego w Warszawie wskazano, iż statki prowadzące *“produkta liwerunku lub furazu wojskowego, na gminy rozpaletowanego, bezpośrednio prowadzące /.../ i ładunek swój prosto do magazynów wojskowych składające”*, posiadając odpowiednie zaświadczenia wystawione przez burmistrzów lub wójtów, były zwolnione od wszelkich opłat spławnych⁵¹.

Dalej dowiadujemy się, iż zgodnie z odezwą sekretarza stanu przy Radzie Administracyjnej z 21 lipca/2 sierpnia 1848 roku od opłaty spławnej w Królestwie Polskim uwolniono wszystkie statki wojskowe⁵². Odnosząca się w oryginale do *“statków z transportami wojskowymi prowadzonych”*, odezwa o numerze 23 248 zawierała oczywiście decyzję feldmarszałka Paskiewicza w tej mierze. Paskiewicz wydał takie rozporządzenie *“z powodu zaszłej kwestii co do poboru spławnego na kanale augustowskim i na rzekach, gdzie spławne jest lub będzie postanowionem”*⁵³.

Następnie Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu w dniu 26 lipca/7 sierpnia 1848 roku rozpowszechniła treść odezwy w formie reskryptu o numerze 67 270, przesyłając ją rządowi gubernialnym do rozpowszechnienia w lokalnych dziennikach urzędowych⁵⁴. Uwolnienie wojskowych transportów rzecznych od opłaty spławnego w roku 1848 bez wątplenia związane było z nasileniem walk rewolucyjnych w Europie w tym czasie i interwencją armii carskiej.

Z kolei ewentualne przetargi na spławianie towarów wojskowych były najczęściej realizowane na zasadzie “licytacji głośnej”, ewentualnie dopuszczano też przysyłanie propozycji pocztą – przy zgodzie z zasadami opisanymi w artykułach: 1912-ym, 1913-ym

⁵¹ Dziennik Urzędowy Województwa Sandomierskiego (dalej – DUWS). – 1833 (11 sierpnia). – Nr 32. – S. 526. “Objaśnienia”, postanowienia Mikołaja I z 13/25 marca 1833 roku.

⁵² Postanowienie objaśniające co rozumieć należy przez wyrażenia tratwa, pas drzewa, byt itp. W taryfach opłat używane, Rada Administracyjna 1/13 grudnia 1833 roku; wyjaśnienie zamieszczone w Zbiorze Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego (Wydział Komunikacji Lądowych i Wodnych. – T. III. – S. 109).

⁵³ W miejscu cytowanym (DUGK. – 1849. – Dodatek do nr 2 z 3/15 stycznia. – S. 9). Rząd Gubernialny Radomski, Wydział Administracyjny, pismo z 3/15 stycznia 1849 roku, nr 89 749/24 749. Feldmarszałek Paskiewicz dnia 21 lipca/1 sierpnia roku 1848 postanowił rozporządzeniem nr 23 348, iż transporty wojskowe są wolne od opłaty spławnego na Kanale Augustowskim.

⁵⁴ Dziennik Urzędowy Guberni Radomskiej. – 1848 (12/24 września). – Dodatek 2 do numeru 39. Rząd Gubernialny Radomski, Wydział i Sekcja Skarbowa, pismo z 16/28 sierpnia 1848 roku.

oraz 1935-ym 1-ej księgi tomu 10-go tzw. zbioru praw cywilnych (mówimy tu o wydaniu z roku 1857). Deklaracje przewozowe składano też zgodnie z artykułami 1936-ym oraz 1941-ym 10-tej części tomu praw cywilnych, zawierając jednocześnie wszelkie potrzebne dane, wymagane przez art. 1009 tegoż prawa. Samo zaś nadsyłanie opieczutowanych deklaracji na spław towarów wojskowych następowało zgodnie z zasadami opisanymi w 2-im rozdziale, 3-im dziale 1-ej księgi 4-ej części zbioru praw wojennych. Wadium miano wpłacać zgodnie z art. 1910 zbioru praw cywilnych, pod rygorem odrzucenia oferty przetargowej na podstawie artykułu kolejnego – 1911 zbioru praw cywilnych⁵⁵. Przykładem ogłoszenia głośnego przetargu (dopuszczającego jednak nadsyłanie deklaracji) na spław towarów wojskowych jest informacja przesłana (przy odezwie zarządu generał-gubernatora warszawskiego z 8/20 września 1859 roku, nr 4143) przez naczelnika Zachodniego Fortecznego Artyleryjskiego Okręgu generał-lejtnanta Chałowskiego. Ogłoszenie te, upublicznione na skutek rozkazu imiennego wydanego przez głównodowodzącego I Armią Czynną stacjonującą w Królestwie Polskim mówiło *“o licytacji na spławianie wodą artyleryjskich ciężarów z twierdzy zachodniego okręgu”*, która miała się odbyć w zlokalizowanym na terenie twierdzy neogiergijewskiej sztabie naczelnika zachodniego forttecznego artyleryjskiego okręgu o godzinie 10 rano w dniach 2 i 6 listopada 1859 roku⁵⁶. Na salę gdzie odbywały się o wyznaczonej godzinie i dacie licytacje były wyłącznie wpuszczane osoby, które złożyły we właściwym czasie przewidziane wadia i podpisały zgodę na respektowanie warunków przetargu. Niezwykle istotne było stwierdzenie, iż jakkolwiek *“nikomu życzącym podjęcia się powyższej enterpryzy nie wolno proponować ze swojej strony warunków nieodpowiednich ogłoszeniu, lecz jeżeli konkurenci znajdą ogłoszone warunki w czymkolwiek bądź dla siebie uciążliwymi, to /.../ mogą przedstawić swoje uwagi Naczelnikowi Zachodniego Artyleryjskiego Okręgu”*. Takie rozwiązanie odpowiadało zapisom art. 511 oraz 512 1-ej księgi 4-ej części zbioru praw wojennych. Przywilej zgłaszania dodatkowych uwag był z oczywistych powodów ograniczony czasowo, gdyż odpowiednie wyprzedzenie czasowe polegające na poinformowaniu władz wojskowych na stosunkowo długo przed samym przetargiem, tak aby przed licytacją można było uzyskać decyzję naczelnika artylerii I Armii Czynnej. Po zakończeniu ostatniej licytacji nie przyjmowano już żadnych nowych *“propozycji”*⁵⁷.

Planowany spław towarów wojskowych obejmował trasy: a) z Warszawy do Iwangoroda, Nowogeorgijewska, Brześcia Litewskiego i Kijowa; b) z Nowogeorgijewska do Warszawy, Iwangoroda, Brześcia Litewskiego oraz Kijowa; c) z Brześcia Litewskiego do Nowogeorgijewska, Warszawy, Iwangoroda i Kijowa.

W nadsyłanych do początków listopada deklaracjach miały znajdować się *“ostatecznie wskazane ceny na przewózkę wspomnianych ciężarów, licząc od pudła za całą przestrzeń”*. Przewidywane wadium (wpłacane tak w dniu poprzedzającym licytację, jak i w samych

⁵⁵ DUGA. – 1859. – Dodatek drugi do nr 43 z 19/22 października. – S. 844. Naczelnik Zachodniego Fortecznego Artyleryjskiego Okręgu generał lejtnant Chałowski – ogłoszenie przesłane przy odezwie zarządu warszawskiego generał-gubernatora z 8/20 września 1859 roku, nr 4143.

⁵⁶ W miejscu cytowanym.

⁵⁷ DUGA. – 1859. – Dodatek drugi do nr 43 z 19/22 października. – S. 845.

dniach licytacyjnych), wynosiło 15 000 rubli srebrem; Rosjanie przyjmowali je “w brzęczącej monecie, lub biletami bankowymi, lub też innymi kredytowymi papierami, albo w świadectwach hipotecznych”. Takie rozwiązanie odpowiadało przepisom art. 552-go, 553-go oraz 554-go 1-ej księgi 4-ej części zbioru praw wojennych (oraz uzupełnień do tychże artykułów). Ewentualny wymóg dużo wcześniejszego składania wadium dotyczył składanych zapisów hipotecznych, “tak aby do czasu licytacji można było w należyтым porządku sprawdzić ich rzeczywistą wartość”⁵⁸.

Ogólny obraz implementacji i stosowania opłaty “sławnego” w Królestwie Polskim budzi niejednoznaczne wnioski. Z jednej strony jest oczywiste, iż wprowadzone przez Mikołaja I w roku 1833 w Warszawie opłaty sławne traktowane były przynajmniej w swojej przeważającej części jako część “kontrybucji” nałożonej na polskie społeczeństwo po upadku powstania listopadowego. Podobnie i sukcesywne – w latach 1833 oraz 1848 uwalnianie części a w końcu całości wodnych transportów wojskowych od konieczności uiszczania tych opłat ma wydźwięk nie tylko ekonomiczny, ale i polityczny – szczególnie w świetle nasilającej się rosyjskiej interwencji w okresie Wiosny Ludów. Z drugiej strony było jednak oczywiste, iż opłata sławna miała też w szeregu wypadków wymiar ekonomicznie pozytywny, gdy służyła ona poborowi kwot mytnych, które następnie wykorzystywano dla celów inwestycyjnych czy naprawczych. Zaskakuje przy tym jednak występująca wraz z biegiem czasu różnorodność wprowadzania terminologii i samych kwot opłaty “sławnego”.

12. Wnioski

Kwestia opłat za sław rzeczny nabrała kluczowego znaczenia w początkach okresu popowstaniowego dla finansów miasta stołecznego Warszawy, przy czym ustawa z marca 1833 roku okazała się być na tyle skomplikowanym rozwiązaniem legislacyjno-skarbowym, że jego implementacja doprowadziła do pojawienia się znacznych trudności w jej prawidłowej implementacji. Stąd już w grudniu roku 1833 wspomniane przepisy musiały być zastąpione przez uzupełnioną ustawę. Nowe rozwiązanie legislacyjne okazało się na tyle stałe i możliwe do realizacji, iż opisane opłaty myta sławnego dla towarów przewożonych w Warszawie na Wiśle zostały zniesione dopiero ukazem z września 1854 roku. W międzyczasie jednak wprowadzono tu przepisy uzupełniające w końcu grudnia roku 1845. Należy w tym kontekście pamiętać, iż zarządzanie poborem myta sławnego przybierało bardzo różnorodny charakter. Przykłady bowiem myta sławnego pobieranego w Zawichoście, Płocku, Włocławku czy Ostrołęce ukazują znaczną różnorodność zastosowanych rozwiązań praktycznych. Wypada też wspomnieć i o poborze sławnego od napędzanych parą statków, czy tzw. “garbar”, czyli o rozwiązaniu przyjętym w roku 1849. Podsumowując implementację i stosowanie w Królestwie opłaty sławnego można ostatecznie wysnuć niejednoznaczne wnioski. Niezależnie od tego czy wprowadzenie (w Warszawie) opłaty sławnej mogło być traktowane jako część “kontrybucji” nałożonej na polskie społeczeństwo po upadku powstania listopadowego, czy opłata sławna miała (w szeregu wypadków) wymiar ekonomicznie pozytywny, zaskakuje znaczna różnorodność wprowadzania terminologii i samych kwot opłaty sławnego. Szczególnie wysoki zakres różnorodności opłat nie

⁵⁸ Ibid.

становив добрей рекомендації для оцінки справності całego systemu poboru myta spławnego. Do powyżej przedstawionej problematyki nawiązują oczywiście zwolnienia od konieczności poboru myta spławnego. Takie ulgi zastosowano w wybranych wypadkach w roku 1846 w odniesieniu do bali i desek przewożonych na tratwach. Głównie jednak kwestia dotyczyła transportów wojskowych, a odnotowano ją oddzielnie już w ustawie o opłacie spławnej w Warszawie. Szczególnie znamienym jest, iż od opłaty spławnej w Królestwie Polskim uwolniono finalnie w okresie Wiosny Ludów właśnie wszystkie statki wojskowe. Uwalnianie wodnych transportów wojskowych od konieczności uiszczania opłat spławnych miało oczywiście wydźwięk nie tylko ekonomiczny, ale i polityczny – szczególnie w świetle nasilającej się rosyjskiej interwencji w okresie Wiosny Ludów.

УДК 930:675:338.5(477.83)“18-19”

ЗНАЧЕННЯ ШКІРИ МИСЛИВСЬКИХ ВИДІВ ТВАРИН У ГАЛИЧИНІ В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

О. Р. Проців

**(Івано-Франківське обласне управління лісового
та мисливського господарства, м. Івано-Франківськ)**

Висвітлено статистику добування хутрових видів дичини у Галичині. Зазначено вартість шкіри та хутра дичини у розрізі її видів. Визначено залежність якості хутра та її вартості від сезонності добування. Проведено порівняльний аналіз кількості добутих хутрових тварин Галичини та Другої Речі Посполитої з іншими країнами Європи досліджуваного періоду. Показано експортно-імпортні напрями реалізації шкірок з дичини. Встановлено частку вартості шкірок у структурі доходів галузі мисливського господарства.

Ключові слова: мисливство; полювання; хутро; Галичина; Австро-Угорська імперія; торгівля.

The article provides statistics on the extraction of feral species of game in Galicia in terms of species. The cost of leather and furs of game in terms of species is specified. The dependence of the quality of fur and its value on seasonality of extraction is determined. A comparative analysis of the number of fur-bearing animals of Galicia and the Second Commonwealth with other European countries of the studied period was conducted. The export-import directions of realization of game leathers are investigated. The share of the cost of the leathers in the structure of income of the hunting industry was established.

Key words: hunting; fur; Galicia; Austro-Hungarian Empire; trade.

Постановка проблеми. Нині в Україні наявний низький рівень використання побічних продуктів галузі мисливського господарства, зокрема шкіри мислив-

© О. Р. Проців, 2017

ських видів тварин. А це сприяло б підвищенню ефективності галузі мисливського господарства. Дослідження даної проблематики в історичному контексті дасть змогу врахувати місцеві особливості для розв'язання проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічні, правові, історичні аспекти використання шкіри мисливських видів тварин у Галичині досліджуваного періоду висвітлювались у працях А. Денисова, М. Мнішека, С. Павліка, М. Реймана, Я. Гейншторфа, М. Лаврука, М. Грушевського, Я. Зеленчука. Проте деякі проблеми розглянуто побіжно, і вони потребують подальшого дослідження.

Мета статті – проаналізувати історичні, економічні, правові аспекти використання шкіри мисливських видів тварин у Галичині в середині XIX – на початку XX ст.

Для досягнення поставленої мети слід виконати такі завдання:

– проаналізувати чинні нормативно-правові акти Галичини, а також практику їх правозастосування щодо використання шкіри мисливських видів дичини;

– здійснити порівняльний аналіз вартості шкіри та хутра мисливських видів тварин, їх використання за адміністрування оподаткування їхнього експорту та імпорту.

Виклад основного матеріалу. Мисливська галузь володіє різноманітними матеріальними активами: м'ясом дичини, її хутром або шкірою (залежно від виду дичини), а також нематеріальними активами, до яких можна віднести добути мисливцем трофеї, кількість добутої дичини, участь у мисливських виставках, влучність пострілів.

Історичні джерела завідчують, що шкіра мисливських видів тварин мала віддавна велике значення. Ще до обігу будь-яких грошей за часів Київської Русі шкіра куниці виконувала функцію грошей. Так, одна шкірка куниці отримала назву “куна”¹, а за правління в Київській Русі у X ст. князя Володимира шкірки куниць цінувались нарівні з грошима².

Мисливське господарство в кожний історичний період мало велике господарське значення. Дослідники зазначали, що торгівля шкірою дичини у Середні віки за значенням і вартістю прирівнювалась до торгівлі кіньми³.

Історичні джерела засвідчують, що лише відповідно до статистичної інформації про обробку шкіри мисливська галузь в Австро-Угорській імперії отримувала в 1898 р. доходу на суму 412 тис. крон (табл. 1).

Таблиця 1

Кількість добутої дичини, вартість однієї шкіри та отриманий дохід в Австро-Угорській імперії (1898 р.)

Вид тварини	Добуто, голів	Вартість однієї шкірки, крон	Дохід, крон
1	2	3	4
Олень	9321	6,0	55 926

¹ Хрестоматія із зоології / упор. А. М. Охріменко, Е. В. Шухова. – К.: Рад. шк., 1988. – С. 102.

² Денисов А. Все об охоте. – К.: Книга-Сервіс, 1996. – С. 6.

³ Mniszek Tchorznicki M. Polskie prawo łowieckie w wiekach średnich. – Warszawa, 1935. – S. 14.

Закінчення табл. 1

1	2	3	4
Лань	2628	4,0	10 512
Козуля	54 782	1,0	54 782
Серна	6529	2,0	13 058
Дикий кабан	2449	3,0	7347
Заєць і кролик	1 175 259	0,2	235 051
Ведмідь	29	5,0	145
Вовк	142	2,0	284
Рись	34	1,0	34
Лисиця	24 432	0,9	21 988
Куниця	4257	0,5	4257
Тхір	17 603	0,3	5280
Видра	920	1,0	920
Борсук	2928	1,0	2923
Усього			412 663

Аналіз показав, що аналогічні доходи приносить реалізація рогів і чучел диких тварин⁴.

Статистична інформація того часу засвідчує, що високі ціни на зовнішніх ринках мотивували товаровиробників експортувати шкірки дичини та свійських тварин. Так, вартість вивезених з Австро-Угорської монархії заячих і кролячих шкірок 1894 р. становила 379 256 зол., 1895 р. – 543 610 зол., 1896 р. – 252 470 зол. У 1896 р. найбільше шкірок було вивезено до Німеччини (186 800 зол.) і Бельгії (58 360 зол.). Експорт шкір козулі з Австро-Угорщини 1894 р. становив 2 262 755 зол., 1895 р. – 2 056 985 зол., 1896 р. – 1 768 720 зол. Шкірки козуль вивозили переважно в Німеччину, Францію, Швейцарію, Сполучені Штати. Загальна вартість вивозу з Австро-Угорщини дичини, шкірок козуль, зайців, кролів, а також хутра мисливських тварин у 1896 р. становила 4 027 420 зол.

До Австро-Угорщини мисливську продукцію також імпортували (табл. 2).

Таблиця 2

Імпорт мисливської продукції, зол.

Рік	Заячі та кролячі шкірки	Шкіри козуль	Хутро	Дичина
1894	174 150	606 345	863 900	32 480
1895	267 620	751 960	696 900	32 695
1896	130 810	505 910	568 100	41 648

⁴ Ekonomiczno-społeczne znaczenie łowiectwa // Łowiec Polski. – 1902. – № 24. – S. 384–385.

Вартість імпортованої мисливської продукції в 1896 р. склала 1 246 468 зол., експорту – 4 027 420 зол., що становило позитивне торгове сальдо для Австро-Угорщини на суму 2 780 952 зол.⁵

Велике значення для вартості шкірки мав час її добування. Найбільше цінували шкірки тварин, добутих у зимовий період⁶. Були й особливості їх реалізації. Зокрема, у Царстві Польському в середині ХІХ ст. туші добутої дичини реалізовували разом зі шкірою⁷, в інших країнах Європи – окремо.

У 20-х рр. у Другій Речі Посполитій вартість шкірок дещо коливалась (табл. 3).

Таблиця 3

Вартість шкірок і хутра дичини в Другій Речі Посполитій (1926 р.)⁸

Вид тварин	Мінімальна ціна, злотих	Максимальна ціна, злотих
1	2	3
Лисиця звичайна	10	60
Тхір	2	25
Лисиця біла	100	500
Лисиця фарбована (чорна, коричнева, сіра)	80	300
Куниця лісова	20	100
Куниця кам'яна	20	100
Видра звичайна	15	100
Видра експортована	150	400
Видра фарбована	150	450
Скунс американський натуральний	8	50
Кролик	0,50	5
Заєць	2	5
Тюлень натуральний імпортований	150	200
Ондатра	15	20
Бобер американський	60	300
Бобер камчатський	200	500
Борсук	75	100
Кріт	0,40	2,50

⁵ Pawlik S. Hande łowie ryzuną, rybami i rakami w Galicyi // Łowiec. – 1899. – № 1. – S. 2–6.

⁶ Reuman M. Gospodarstwo łowieckie z historią starożytną łowiectwa polskiego. – Warszawa: Drukarnia Orgelbranda, 1845. – S. 602.

⁷ Upominek dla gospodyń // Haliczanie, kalendarz z powszechnym narokiem pańskim 1853. – Lwów: Drukarnia K. Pillera, 1853. – S. 35.

⁸ Cennik skór i futer // Łowiec Polski. – 1926. – № 6. – S. 91.

1	2	3
Нутрія	20	75
Коза біла	30	65
Ведмідь білий або бурий	200	1000
Коти чорні сибірські	7	15
Кролики білі імпортовані	2	8
Горностай	2	40

У 30-х рр. ХХ ст. на Львівському ринку найвище цінувалась видра. Шкіра невиченої видри коштувала 90–110 злотих, лісової куниці – 70–90 злотих, вовка – 15–35 злотих, лисиці – 35 злотих, тхора – 10–30 злотих, борсука – 12 злотих, горностая – 6–12 злотих. Найдешевше вартувала шкірка білки – 60–70 грошів⁹. Одного зайця зі шкірою у Львові можна було придбати за 3,5 злотового, тоді як без шкіри – за 2,2–2,75 злотового, тобто вартість однієї заячої шкіри становила 1 злотий¹⁰.

Вартість хутра дичини у Польщі 1932 р. різнилась: куниці – 72–80 злотих, видри – 90–100 злотих, лисиці – 40 злотих, тхора – 18 злотих, борсука – 8–10 злотих, білки – 1 злотий, горностая – 7–8 злотих, зайця – 70–80 грошів, кролика – 40–80 грошів, шкіра козулі коштувала 1,5–2 злотих, шкіра оленя – 5–8 злотих, шкіра кабана – 7–10 злотих¹¹. Дещо дешевші ціни фіксували на ринку Львова у травні 1932 р. за шкіру оленя (4–5 злотих), кабана (4–6 злотих), а за козулячу шкіру потрібно було сплатити 2–2,5 злотового, куниці – 70–80 злотих, видри – 90–100 злотих, лисиці – 25–40 злотих, тхора – 12–16 злотих, борсука – 3–15 злотих, білки – 1–1,2 злотового, горностая – 7–8 злотих, зайця – 0,9 злотового. 1 кг м'яса кабана коштував 50 грошів, качка – 2 злотих за голову, а вальдшнеп – 2,5 злотового¹². Для запобігання браконьерству в Другій Речі Посполитій, відповідно до ст. 53 Мисливського закону 1927 р., заборонялось продавати шкіру дичини після 10-денного терміну від запровадження охоронного часу на відповідний вид¹³.

Із метою інформування потенційних продавців шкірок дичини у фаховій мисливській періодичній пресі публікували інформацію про їхню вартість на Берлінському ринку за гуртового продажу. Як у Польщі, в Німеччині найвище цінували шкірку видри – 65 марок, темного відтінку – 80 марок. Також високо цінувалась шкірка лісової куниці, добутої взимку (85–95 марок), кам'яна куниця, добута взимку, вартувала від 55 до 65 марок, а шкірка куниці поганої якості – 20–30 марок. Хутро лисиці оцінювали від 14 до 38 марок, тхора – 8–18 марок, борсука (залежно від розмірів шкірки) – 4–6 марок, зайця – 0,4–1,2 марки; шкіра козулі коштувала

⁹ Wiadomości handlowe // Łowiec Polski. – 1932. – № 3. – S. 58.

¹⁰ Wiadomości handlowe // Łowiec. – 1931. – № 24. – S. 372.

¹¹ Wiadomości handlowe // Łowiec. – 1932. – № 4. – S. 40.

¹² Wiadomości handlowe // Łowiec – 1932. – № 10. – S. 126.

¹³ Kilka słów o Polskim Prawie łowieckim // Łowiec. – 1928. – № 15. – S. 238–239.

1,6–3 марки, білки – 5–85 пфенінгів, ласки – 1 марку, горностоя – 5 марок; 1 кг оленьчої шкіри – 70 пфенінгів, лані – 1,1 марки¹⁴.

За підрахунками німецьких дослідників того часу Лунса та Бігера, у 20-х рр. XX ст. у Німеччині мисливське господарство щорічно поставляло на ринок шкір на суму 2,5 млн марок і хутра на суму 3 млн марок, тоді як загальний дохід мисливства становив приблизно 27 млн марок¹⁵, причому лише м'яса дичини реалізовувалось 20 млн кг на 25 млн марок¹⁶. Тобто п'яту частину доходу мисливства, на думку Лунса та Бігера, в Німеччині становив дохід від хутра та шкір добутої дичини.

Реалізація й обробка шкіри дичини була причиною насмішок над ідеологічними противниками. Так, у статті “Собачі шкіри” наголошено на низькому економічному рівні мисливського господарства в Радянському Союзі, що призводить до виробництва малої кількості шкір. Тому для зменшення дефіциту мисливці мусили добувати бродячих собак¹⁷.

Як засвідчують історичні джерела, гуцули були добре вмотивовані, щоб добувати хутрову дичину¹⁸. Куніця у міжвоєнний період коштувала, як корова, –

¹⁴ Wiadomości handlowe // *Łowiec Polski*. – 1930. – № 2. – S. 36.

¹⁵ *Gieysztor J. Znaczenie gospodar czelowiectwa w Niemczech* // *Łowiec Polski*. – 1935. – № 30. – S. 585.

¹⁶ *Przegląd prasy zagranicznej* // *Łowiec Polski*. – 1928. – № 21. – S. 330–331.

¹⁷ *Psie skóry* // *Łowiec Polski*. – 1930. – № 6. – S. 113.

¹⁸ Шкіра дичини з давніх давен високо цінувалась на Гуцульщині. Вичинкою шкір із впольованих звірів і пошиттям із них одягу займалась вся сім'я (*Лаврук М. М. Гуцули Українських Карпат (Етнографічне дослідження): монографія*. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 81). На Гуцульщині найбільше цінувалось хутро куніці. Шкірками з куніці сплачували податки. Зокрема, у селах Рибне, Здвижин, Кути в 1565 р. кожен тяглий рільник, який займав дворище, повинен був віддати домінії, крім інших поборів, три куніці або 20 грошів за кожну з них (*Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.* – К.: Наук. думка, 1991 – Т. 1. – С. 28), а кріпаки з Рахова в 1600 р. також давали 14 шкірок куніць за користування панськими наділами та пасовиськами (Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / відпов. ред. Ю. Г. Гошко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 156).

За спогадами жителя Верховини Волинюка Дмитра Павловича, в 60-х рр. XX ст. лише у с. Голови мисливець Михайло Місюк виставляв на куніць більше ніж 150 капканів. За мисливський сезон він добував до 120 куніць. Зазначається, що деякі вправні гуцули за рік добували по 600 білок, використовуючи для цього спеціально пристосовану вогнепальну зброю марки “Белка”.

У цей період на Гуцульщині з метою зменшення чисельності вовків, які завдавали збитків, заохочували їх добування. Доказом добутого вовка була здача шкіри. Колгоспи преміювали мисливців за здачу шкіри вовка 500 радянськими рублями та двома вівцями, а в деяких випадках преміювали також кукурудзяною мукою, борошном вищого гатунку та цукром.

На Гуцульщині мисливці мали план здачі шкірок білок, куніць, лисиць, рисі та вовка на суму 1500 руб. Обов'язково після ліцензійного полювання на оленя, козулю, кабана шкіру необхідно було здати у заготконтору, і лише тоді закривали ліцензію (*Зеленчук Я. І.*

100–110 злотих, шкіра тхора – 30–40 злотих, лисиці – 25 злотих. Проте найдорожче цінувалась шкірка видри – 300 злотих¹⁹. Описано випадки, коли у розпалі весілля староста лишав гостей та йшов до лісу, щоб перевірити капкани, і невдовзі повертався на закінчення весілля. Слід зазначити, що гуцули, які незаконно добули козулю, не приносили додому шкіру, щоб себе не видати. Але часто на Гуцульщині мисливці тримали у своїх хатах шкіри ведмеда, які власноруч добували. Цей трофей був предметом гордості для них²⁰.

Знаний український етнограф у своїй відомій програмній праці “Українська народна словесність. (В справі записів українського етнографічного матеріалу)” зазначав, що дослідження обробки шкіри становить матеріальну культуру народу, і давав вказівки щодо збирання відомостей про цю галузь народного промислу²¹.

Зауважимо, що шкіра диких тварин стала предметом народної творчості на Гуцульщині. На думку Ярослава Зеленчука, це засвідчує, що “власники таких територій чітко знали кількість тварин, які мешкали в їхньому ревірі²². Вони настільки добре знали місця перебування тварин і були переконані у своїй спроможності їх добути, що дозволяли собі пропивати у шинку наперед ще не впольовану тварину. Це відображено в усній народній творчості гуцулів у вигляді приказок: “Не продавай вовка, поки не вбив”, “П’є на вовчу шкуру”, “Шкуру пропив, а вовк у лісі”, “Ще вовка не зловив, а вже шкіру пропив”, “Не діли шкуру невбитого ведмеда”, “Не продавай шкіри, не вбивши ведмеда”, “Не продавай шкіри, не вбивши звіра”, “Не вбивши ведмеда, шкіри не продають”, “Не вбивши ведмеда, не діли шкуру”, “На живому ведмедю шкуру не купляй”, “Діли шкуру, аж уб’єш ведмеда”, “Де медвідь, там і шкура”²³.

Важливе господарське значення шкіри дичини засвідчують чисельні рекламні оголошення про її реалізацію та обробку, які публікувались у періодичних виданнях Галичини. Аналіз історичних джерел показав, що перше таке оголошення було публіковано в “Галицькому загальному календарі на рік Божий 1872” (“Haliczanin, kalendar zprowszech nyparok pański 1872”). Фірма Ф. Свачіна (“F. Swaczina”), яка розташовувалась на Мар’яцькій площі у Львові, пропонувала послуги з обробки шкіри (рис. 1).

Українознавчо-історична реконструкція етносоціальної системи Гуцульщини: дис. ... канд. істор. наук: 09.00.12. – К., 2008. – С. 204–242).

¹⁹ Мороз В. Моє рідне село Саджава. – Богородчани: Видавнича справа, 2003. – С. 26.

²⁰ Зеленчук Я. І. Українознавчо-історична реконструкція етносоціальної системи Гуцульщини. – С. 199–232.

²¹ Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість / упорядкування, вступна стаття та примітки М. Т. Яценка. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 51.

²² Ревір – чітко відмежована ділянка, яку займає й охороняє тварина, район простору над якою-небудь територією.

²³ Зеленчук Я. І. Українознавчо-історична реконструкція етносоціальної системи Гуцульщини. – С. 283.

F. SWACZINA.

Obznajomiwszy się podczas mego kilko-
letniego pobytu w Paryżu z wszystkimi
postępami sztuki rymarskiej i z najdos-
tępniejszem nabyciem tychże towarów,
połączam wysokiej Szlachcie i Szanownej
Publiczności mój

SKŁAD WYROBÓW

siodlarskich i rymarskich

najprzedniejszej jakości i elegancji, jako to:
**siodła angielskie, derhy, bicze, szo-
ry, chomąta i artykuły do podróży,
polowania, stajenne i angielskie,**
po cenach fabrycznych.

Nowe zamówienia jako też reparacje
uskuteczniam dokładnie i w jak najkrótszym czasie.

F. Swaczina
rymarz
pod l. 804 obok hotelu Langa przy placu Marjackim.

Рис. 1. Оголошення фірми Ф. Свачіна ("F. Swaczina"): вичинка шкіри та виготовлення зброї для коней і продаж знарядь для полювання (м. Львів, Мар'яцька площа)²⁴

У 1905 р. майстерня Станіслава Вронського на вул. Театральній, 5 у Львові пропонувала виправку шкіри дичини (рис. 2).

²⁴ Haliczanin, kalendar zpowszech nynarok pański 1872. – Lwów: Drukarnia K. Pillera, 1872.

Рис. 2. Реклама майстерні з вичинки шкірок Станіслава Вронського (м. Львів, вул. Театральна, 5) ²⁵

Більшість оголошень і реклами щодо реалізації, закупівлі й обробки шкіри дичини фокусувалась на мисливцях і публікувалась у Львівському часописі "Ловець", який виходив за підтримки Галицького мисливського товариства. Так, 1902 р. Х. Вершицький із Тарнува звертався до мисливців щодо можливості закупівлі великих партій шкір козулі (рис. 3).

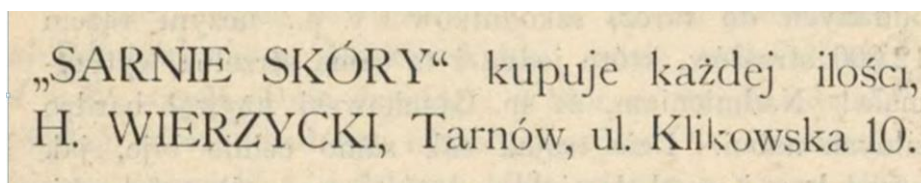

Рис. 3. Оголошення Х. Вершицького з Тарнува про закупівлю козулячих шкірок ²⁶

²⁵ Ogłoszenia // Łowiec. – 1905. – № 23.

²⁶ Ogłoszenia // Łowiec. – 1902. – № 23. – S. 282.

На початку XX ст. у Львові на вулиці Ваговій, 5 розташовувалась фірма “Фалл”, яка закупувала за найвищими цінами шкірки лисиць, куниць, тхорів, зайців (рис. 4).

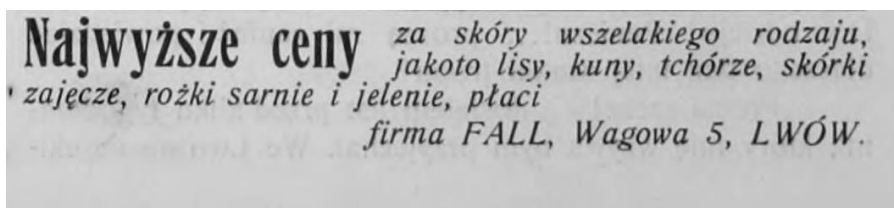

Рис. 4. Оголошення фірми “Фалл” (м. Львів, вул. Вагова, 5) про закупівлю за найвищими цінами шкірок лисиці, куниці, тхорів, зайців, козулячих та оленьчих рогів²⁷

Аналогічним промислом у Львові займалась також Крайова промислова спілка, яка закупувала шкірки зайців, лисиць (рис. 5).

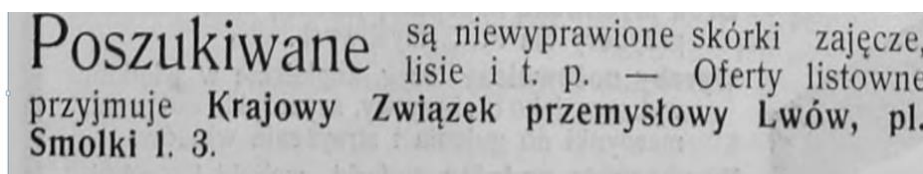

Рис. 5. Оголошення Крайової промислової спілки (м. Львів, пл. Смолкі, 3) про закупівлю шкірок зайців і лисиць²⁸

Фірма Петра Карп’яка пропонувала власникам вичинку сирих шкір лисиць, ласок, тхорів, куниць, кротів, хом’яків, білок. У примітках було вказано, що приймаються винятково шкіри тварин, добутих узимку (рис. 6).

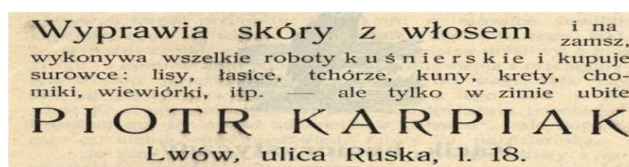

Рис. 6. Оголошення фірми Петра Карп’яка (м. Львів, вул. Руська, 18) про виконання робіт із виправлення шкірок лисиці, ласки, тхора, куниці, крота, хом’яків, білок. Приймаються шкірки тварин, добутих узимку²⁹

²⁷ Ogłoszenia // Łowiec. — 1911. — № 24. — S. 292.

²⁸ Ogłoszenia // Łowiec. — 1912. — № 24. — S. 287.

²⁹ Ogłoszenia // Łowiec. — 1913. — № 24. — S. 292.

Ця фірма функціонувала з 1909 р. до початку Другої світової війни. В оголошенні, опублікованому 1938 р., зазначено, що фірма знаходилась у Львові на вул. Зублікевича, 4 та приймала від мисливців різні невиправлені шкіри. Мисливцям, які були членами мисливських товариств, надавалась знижка (рис. 7).

Рис. 7. Реклама майстерні з вичинки шкіри Петра Карп'яка (м. Львів, вул. Зублікевича, 4)³⁰

У 20-х рр. ХХ ст. "Польська гарбарня" у Львові, вул. Зублікевича, 24, пропонувала мисливцям повний спектр вичинки всіх видів дичини (рис. 8).

Рис. 8. Оголошення фірми з вичинки шкіри "Польська гарбарня" ("Polskagarbarnia", м. Львів, вул. Зублікевича, 24) про прийняття від мисливців на вичинку різного виду шкірок³¹

³⁰ Ogłoszenia // Łowiec. – 1938. – № 1–2. – S. 23.

³¹ Ogłoszenia // Łowiec. – 1921. – № 7. – S. 8.

У 30-х рр. ХХ ст. у Львові мисливці мали змогу вчинити шкіри мисливських тварин (лисиці, куниці, видри, тхора, козулі, оленя) в хутряній майстерні Кароля Шюрера (вул. Сенаторська, 11а) (рис. 9–11).

Рис. 9. Оголошення хутряної майстерні Кароля Шюрера (м. Львів, вул. Сенаторська, 11а) про вчинку шкірок і фарбування мисливських тварин (лисиці, куниці, видри, тхора, козулі, оленя) ³²

Рис. 10. Оголошення фірми Кароля Шюрера (м. Львів, вул. Сенаторська, 11а) про купівлю та виправку шкірок лисиць, видр, куниць, тхорів, можливість обміну шкірок дичини на інші хутра ³³

³² Ogłoszenia // Łowiec. – 1934. – № 2–3. – S. 28.

³³ Ogłoszenia // Łowiec. – 1937. – № 3. – S. 53.

Рис. 11. Оголошення майстерні хутра Кароля Шюрера
(м. Львів, вул. Сенаторська, 10)
про вичинку шкіри лисиць, куниць, тхорів, видр, зайців і кроликів ³⁴

Послуги з фарбування та виправлення шкір лисиць, куниць, тхорів, вовків, видр, ведмедів надавала також фірма “Соболь”, яка розташовувалась у Львові, вул. Львівських дітей, 56. Фірма мала добру репутацію, і її роботу було оцінено золотом та срібною відзнаками (рис. 12).

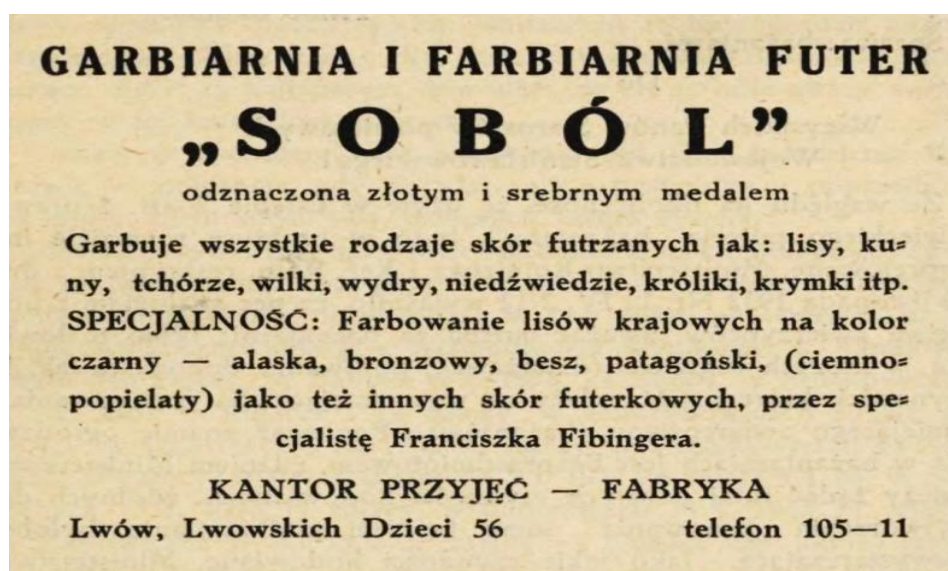

Рис. 12. Реклама фірми з вичинки та фарбування шкіри “Соболь”
(м. Львів, вул. Львівських дітей, 56) ³⁵

³⁴ Ogłoszenia // Łowiec. — 1929. — № 1. — S. 2.

³⁵ Ogłoszenia // Łowiec. — 1933. — № 4. — S. 48.

У 30-х рр. у Львові на вул. Рутовського, 2 діяла фабрика рукавиць Черніцького й Ольшевського. На зображенні реклами фабрики бачимо, що місцеві мисливці мали змогу здавати на вичинку шкіри з добутих тварин (козуль, оленів, лисиць, кабанів, зайців) (рис. 13).

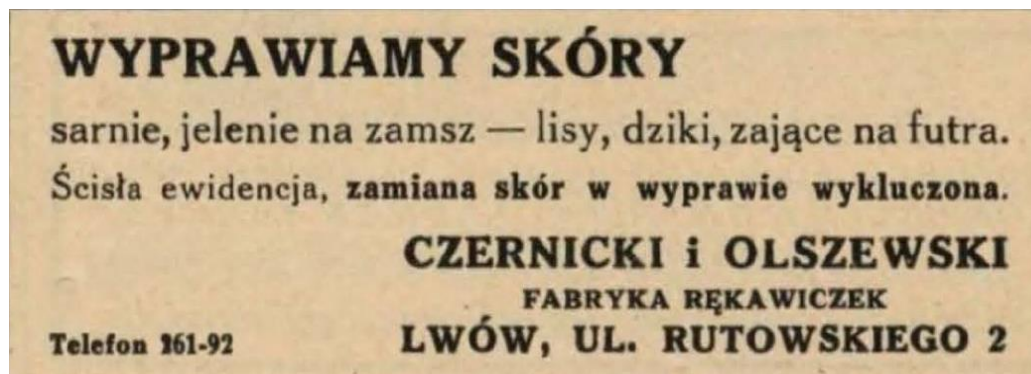

Рис. 13. Оголошення фабрики рукавиць Черніцького та Ольшевського щодо виправки шкірок козуль, оленів на замшу, а лисиць, кабанів, зайців – на хутро

Рис. 14. Реклама майстерні М. А. Августина (м. Львів, вул. Рутовського, 7) про виправлення хутра лисиць, тхорів, видр³⁶

Крім широкої мережі організацій з вичинки та фарбування шкіри мисливських видів тварин у Львові, діяли фірми й в інших частинах Галичини. Зокрема, мисливці Кракова мали змогу скористатись послугами фірми “Хутрополь”, яка розташувалась у Кракові на вул. Концік, 20. Вона спеціалізувалась на вичинці та фарбуванні хутра лисиць, тхорів, кротів, зайців, кроликів (рис. 15).

³⁶ Ogłoszenia // Łowiec. – 1936. – № 9. – S. 164.

Рис. 15. Реклама фірми “Хутрополь” (м. Краків, вул. Концік, 20), що виправляє та фарбує шкірки лисиць, тхорів, кротів, зайців, кроликів ³⁷

Зауважимо, що ринок вичинки шкір дичини у міжвоєнний період у Галичині був конкурентним, на ньому працювали, крім місцевих товаровиробників, ще й іноземні. З оголошення “Міжнародного технічного бюро” з Бельгії довідуємось про можливість співпраці щодо вирощування та реалізації хутрових видів тварин (бабаків, лисиць, мавп).

Рис. 16. Реклама виправки шкірок дичини “Міжнародного технічного бюро” з вирощування хутрових тварин (Бельгія) ³⁸

³⁷ Ogłoszenia // Łowiec. – 1928. – № 23–24. – S. 389.

³⁸ Ogłoszenia // Łowiec. – 1928. – № 13. – S. 211.

Місцеві виробники хутра ставили перед владою запитання щодо сприяння в розведенні одомашнених видів дичини: “Чому в Польщі не розводять хутрові види тварин, які дають нам цінне хутро? Наші громадяни змушені заковувати хутро з інших країн, затрачаючи значні суми у валюті. Чи є в країні люди, які з великим ентузіазмом візьмуться за цю справу?”

„Kurjer Poranny” w Warszawie z dnia 7. sierpnia 1927 r. Nr. 217 uczynił następującą uwagę:
„...i dlaczego niema w Polsce hodowli zwierząt, dających futro? Zmuszeni jesteśmy sprowadzać te kosztowne futra z zagranicy za ogromne sumy. Czy nie znajdą się odpowiedni ludzie, którzy z całą energią wezmą się do tego rodzaju produkcji?”

JEDYNIЕ HODOWLA SREBRNYCH LISÓW zaaklimatyzowanych w Farm Elevage du Mont Blanc lub importowanych wprost z farmy B. Grahama Rogers'a w Summerside, Kanada — oraz
HODOWLA NURKÓW pochodzących z kanadyjskich prowincji (Quebec, Northern Ontario, Hudsonbay, Alaska), gwarantują rzeczywiście rentowność inwestowanego kapitału.

Dostarczany jest wyłącznie pierwszorzędny materiał hodowlany. Kanadyjscy eksperci udzielają interesantom bezpłatnych porad, dotyczących zakładania farm, pielęgnowania i żywienia srebrnych lisów oraz innych zwierząt, dających futro. Zorganizowane są bezpłatne kursa dla Szan. Klienteli pragnącej zapoznać się z hodowlą zwierząt, dających futro. Bezpłatnych informacji udzielają:

* ELEVAGE DU MONT BLANC. 120. AVENUE DES CHAMPS ELYSÉES, PARIS.

Siedziba Zarządu lub Generalne przedstawicielstwo: Przedstawicielstwo na Polskę:
Louis Timmerhans, Chateau d'Embourg, Chemée (Belgia) Vasil Jusvak, ul. Teatyńska 11. Lwów.

Рис. 17. Оголошення про реалізацію шкірок сріблястих лисиць із Канади.
Представник у м. Львові, вул. Театральна, 11³⁹

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Галузь мисливського господарства Галичини досліджуваного періоду продукувала не лише велику частину харчової продукції, але й хутра та шкірок. Відомо, що шкіра та хутро становили п'яту частину від всієї продукції мисливської галузі. У Галичині багато підприємств із вичинки дичини та її реалізації розташовувались у Львові. З'ясовано, що найвищої вартості серед хутрової продукції було хутро видри, куниці, лисиці. Географічне розташування та природне становище сприяли добуванню хутрових видів мисливських тварин, це мало велике економічне значення.

³⁹ Ogłoszenia // Łowiec. — 1928. — № 12. — S. 178.

УДК 94:355/359“18”

ІМПОРТ КОРАБЛІВ ДЛЯ ФЛОТУ ЦІНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1870–1890-х рр.**О. В. Морозов****(Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро)**

Розглянуто різні аспекти, що супроводжували морську політику керівництва Китайської імперії в останній чверті XIX ст. Брак технологій та досвіду суднобудування змушував китайських урядовців майже повністю комплектувати свій військовий флот за рахунок іноземних замовлень. Своєю чергою, суднобудівні фірми Британії, Німеччини, Франції вели гостру конкурентну боротьбу за китайський ринок морських озброєнь. Ознайомлення китайських адміністраторів із технологічним досвідом західних держав дало можливість поступово розпочати модернізацію всієї військової системи імперії.

Ключові слова: флот; суднобудування; морська політика; контракт.

The article deals with various aspects that accompanied the leadership of the Chinese Empire in the last quarter of the nineteenth century. Lack of technology and shipbuilding experience forced Chinese government officials to complete their fleet at the expense of foreign orders. In turn, the shipbuilding firms of Britain, Germany, France were keen on a competitive struggle for the Chinese maritime armament market. Familiarity with the Chinese administrators with the technological experience of the Western powers, allowed gradually to begin the modernization of the entire military system of the empire. Investigating the role of China as an active importer of warships in the last quarter of the nineteenth century. is a part of the general scientific topic on the study of the historical aspect of the trade in naval weapons in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. And some of the aspects of this kind of interstate relations have been highlighted in author's publications.

Key words: navy; shipbuilding; maritime policy; contract.

Постановка проблеми. В другій половині XIX ст. Китайська держава (Імперія Цін) пережила кілька значних і бурхливих подій, які вплинули не лише на її подальшу долю, але й світу в цілому. Це такі історичні події, як громадянська війна 1850–1864 рр. (повстання “тайпінів”), опіумні війни з Англією та Францією 1840–1842, 1856–1858 і 1859–1860 рр. Зазначені драматичні події підняли роль і значення далекосхідного регіону в зовнішній політиці провідних держав і змусили цінських чиновників розпочати кроки з модернізації своєї країни. Враховуючи, що основна загроза для Китаю надходила з морських напрямів, не дивно, що значні зусилля цінської адміністрації було спрямовано на створення сучасних військово-морських сил. Тому в останній чверті XIX ст. Цінський Китай проявив себе як найактивніший замовник і покупець бойових кораблів у західноєвропейських суднобудівних фірм. Але китайський слід у цьому процесі, незважаючи на величезні обсяги замовлень, залишається

© О. В. Морозов, 2017

маловідомим для широкого кола істориків. У буремних подіях, що розвивались у далекосхідному регіоні наприкінці XIX ст., морський компонент відіграв ключову роль, тому зовнішньоторговельним аспектам формування морської сили Цінської імперії, на наш погляд, доцільно приділити увагу і розкрити маловідомі події та факти. Дослідження ролі Китаю як активного імпортера військових кораблів у останній чверті XIX ст. є частиною загальної наукової теми з вивчення історичного аспекту торгівлі військово-морським озброєнням у другій половині XIX – на початку XX ст. І деякі з аспектів цього виду міждержавних відносин знайшли висвітлення в авторських публікаціях ¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія даної проблематики має свою специфіку, пов'язану з персональним сприйняттям істориками китайських подій другої половини XIX ст. Історичні аспекти придбання китайською владою імпортованих військових кораблів, як правило, несуть на собі відбиток невдалої війни з Японією 1894–1895 рр. Штамп поразки впливав на формування негативного уявлення про Китай кінця XIX ст. як країни, що не здатна засвоїти досягнення західних технологій порівняно з “передовим” учнем Японією. Яскравий зразок зазначеної концепції – класична праця англійського військово-морського історика кінця XIX – початку XX ст. Х. Вільсона “Броненосці в бою” ². Водночас великий масив історіографії, присвячений аналізу зовнішньої політики цінського Китаю у другій половині XIX ст., практично залишає поза увагою зусилля цінських урядовців, спрямовані на розбудову сучасних військово-морських сил, у тому числі за рахунок імпорту кораблів. Частково зазначену інформаційну проблему можна розв'язати, спираючись на аналіз морської політики китайських урядових кіл, що містився в публікаціях, які описували події японо-китайської війни 1894–1895 рр. ³. В останній чверті XX ст. в англомовному історіографічному сегменті з'являються дослідження, присвячені історії китайської морської політики другої половини XIX ст. Дослідження таких авторів, як D. Jung ⁴, A. Mach ⁵, L. Sondhaus ⁶, R. Wright ⁷ звіль-

¹ Морозов О. В. Кораблі закордонної побудови в російському флоті у першій половині XIX ст. // Історія торгівлі, податків та мита. – 2013. – № 2 (8). – С. 83–87; *его же*. Імпорт боевых кораблей для военно-морских флотов во второй половине XIX в. // VII Міжнародна наукова конференція “Історія торгівлі, податків та мита” 24–25 жовтня 2013 р. Дніпропетровськ: тези доповідей. – К., 2013. – С. 41–43; *його ж*. Імпорт військових кораблів для Японії (1860–1894 рр.) // XI Міжнародна наукова конференція “Історія торгівлі, податків та мита”, 26–27 жовтня 2017 р., Дніпро: тези доповідей. – К., 2017. – С. 68–70.

² Вильсон Х. Броненосцы в бою. – М.: Изографус. – ЭКСМО. – 2003.

³ Витгефт В. К. Обзор военно-морских действий в нынешнюю Китайско-японскую войну // Морской сборник. – 1895. – № 1. – С. 19–50; Кладо Н. Л. Военные действия на море во время японо-китайской войны // Морской сборник. – 1895. – № 4. – С. 4–20; № 5. – С. 9–20; Небольсин А. К. Морская война Японии с Китаем // Морской сборник. – 1895. – № 9. – С. 1–21.

⁴ Jentschura H., Jung D., Mickel P. Warships of Imperial Japanese Navy 1869–1945. – Annapolis: Naval Institute Press. – 1996.

⁵ Mach A. The Chinese Battleships // Warships International. – 1984. – № 29. – P. 12–25.

⁶ Sondhaus L. Naval Warfare, 1815–1914. – L.; N.-Y. – 2001.

нили зазначену проблематику від міфології про природню відсталість цінського Китаю порівняно з Японією і надали розгорнуту картину морського будівництва в Піднебесній імперії напередодні війни 1894–1895 рр. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. новий поштовх розвитку отримав напрям історичних досліджень, присвячених історії суднобудування. Він дає змогу комплексно, базуючись на архівних джерелах суднобудівних компаній та морських відомств різних держав, дослідити маловідомі аспекти історії замовлень, покупки та служби такого специфічного товару, як військовий корабель. У цьому контексті заслуговують на увагу публікації М. Афоніна⁸, Д. Кисельова⁹, О. Пастухова¹⁰.

Мета статті – дослідження процесу замовлення та придбання китайським урядом військових кораблів іноземної побудови в останній чверті ХІХ ст., а також аналіз міжнародно-правових процедур, що супроводжували ці угоди.

Виклад основного матеріалу. В середині ХІХ ст. правляча в Китаї маньчжурська династія Цін переживала драматичний період, пов'язаний із соціальними потрясіннями та англо-французькою інтервенцією, яка більш відома під назвою “опіумні війни”. Ці події завдали економіці Китаю жакхливих збитків. У 1874 р. площа ораних земель скоротилась до рівня 1830-х рр. Найважча ситуація спостерігалась у сфері демографії: навіть у традиційно заможній провінції Цзянсу населення за 14 років громадянської війни скоротилось втричі, а у деяких районах провінції Чжецзян – на 70 %. У 18 провінціях імперії, розташованих на південь від Великого муру, навіть у 1897 р. не вистачало 30 млн осіб до рівня населення 1850 р.¹¹

Після завершення внутрішніх потрясінь Китай як державу фактично було розподілено між двома мілітаристськими угрупованнями – південним Сянським, яке очолював клан Цзенів, та північним Хуайським під керівництвом Лі Хунчжана¹². Армія нового типу, що була створена під час придушення тайпінського повстання, знаходилась на утриманні намісників провінцій і таким чином перетворилась на приватні війська великих феодалів, забезпечивши їх вплив у владній ієрархії пізньоціньського Китаю. В таких умовах боротьба за вплив при дворі, намагання отримати бюджетні кошти для зміцнення власних “збройних сил” стали головною метою обох угруповань. І у жертву цій боротьбі приносились національні інтереси Китаю¹³. Так, небажання Цзенів і Лі Хунчжана домовитися між собою призвело до

⁷ Wright R. The Chinese Steam Navy, 1862–1945. – L. : Chatham Publishing, 2000.

⁸ Афонин Н. Н. Эскадренный миноносец “Лейтенант Бураков” // Гангут. – 2008. – № 50. – С. 5–17.

⁹ Киселев Д. В. Броненосные крейсера типа “Цзинъюань” // Арсенал Коллекция. – 2013. – № 6. – С. 41–51; *его же*. Канонерки Рэндела на службе Китайской империи // Морская кампания. – 2010. – № 4. – С. 2–14.

¹⁰ Пастухов А. М. Бэйянский флот – от истоков до гибели // Морская кампания. – 2010. – № 8. – С. 19–27.

¹¹ Бокщанин А. А., Непомнин О. Е., Степутина Т. В. История Китая: Древность, Средневековье. Новое время. – М.: Восточная литература, 2010. – С. 432.

¹² Там же. – С. 434.

¹³ Пастухов А. М. Империя Цин: “новые войска” в японо-китайской войне 1894–1895 гг. // Арсенал Коллекция. – 2013. – № 6. – С. 3.

втрата островів Люцю (Рюкю) на користь Японії в 1879 р. У 1874 р. імперія майже втратила о. Тайвань. А у провінції Сінцзян (Китайський Туркестан) під час мусульманських повстань виникла мілітарна держава Йеттиншаар, яка існувала за рахунок контрабанди опіуму. У 1884 р. максимально загострились франко-китайські протиріччя щодо В'єтнаму, які переросли у війну, а згідно з мирною угодою 1885 р. Китай відмовлявся від сюзеренітету над ним. Поразка південного клану Цзенів у В'єтнамі дала змогу Хунчжану відсторонити своїх конкурентів і поставити під особистий вплив цінський двір, зміцнивши власну політичну владу¹⁴. Такий хід подій дав можливість Лі Хунчжану розпочати активні дії зі створення сучасного військового флоту.

Водночас цінська правляча династія, що мала негативний досвід збройного протистояння з англійцями та французами під час "опіумних війн", реалізовувала реформаторські кроки, які в подальшому отримали назву "засвоєння західних справ" (ян'ю), з метою "самопосилення" (цзицян). Групу реформаторів очолював брат імператора, великий князь Гуном. В історіографії політику "самопосилення" прийнято вважати першим прозахідним реформаторським рухом у новій історії Китаю. Але все виглядає складніше. Насамперед мова йшла про копіювання західних технологій та методів їх застосування, водночас як конфуціанські принципи суспільного та державного устрою залишались незмінними. Як зазначав один з ідеологів "самопосилення" Фен Гуйфень: "Китайське вчення є основою, а західне – всього лише додатком до нього"¹⁵.

Важливим аспектом політики "самопосилення" стало створення сучасного військово-морського флоту. В серпні 1866 р. відомий китайський політик і військовий Цзо Цзунтан визначив у провінції Фуцзянь місце для майбутнього арсеналу, адміралтейства і військово-морської школи, яка зіграла важливу роль у будівництві цінського флоту. Будівництво військово-морського центру було розпочато на річці Міньцзян, в 10 милях від провінційного центру м. Фучжоу. Основним партнером під час будівництва морського центру була Франція. З її боку договір підписали морський офіцер Поль Олександр Д'Егбель і консул Франції у Шанхаї віконт Брен'є де Монморан¹⁶. Будівництво адміралтейства у Фучжоу тривало до 1869 р. з одночасною закладкою кораблів. У період з 1867 до 1874 рр. зі стапелів адміралтейства зійшло 15 військових кораблів невеликого тоннажу¹⁷. Крім верфей та арсеналу, згідно з угодою французи відкрили і морську школу для підготовки корабельних спеціалістів та інженерів для адміралтейства. З 1866 до 1907 рр. школа випустила 628 фахівців, які зробили помітний внесок в історію китайського флоту.

Після поразки Китаю у війні 1884–1885 рр. з Францією за В'єтнамом Лі Хунчжан фактично усунув Сянський клан від впливу на імператорський двір. Але не маючи досвіду будівництва військово-морських сил, він, тим не менш, розумів, що країні потрібен морехідний флот, здатний забезпечити імперські амбіції Цінів. Маючи значні фінансові можливості, Лі Хунчжан розпочав сміливі експерименти. Новітні бро-

¹⁴ Бокщанин А. А., Непомнин О. Е., Степущина Т. В. История Китая. – С. 436.

¹⁵ Там же. – С. 438.

¹⁶ Mach A. The Chinese Battleships. – P. 13.

¹⁷ Wright R. The Chinese Steam Navy, 1862–1945. – P. 11.

неносці замовлялися в Німеччині. За Наньянським, Фуцзяньським і Гуандунським флотами зберігалась функція сил берегової оборони, водночас Бейянський флот став єдиним із флотів імперії Цін, здатним вести боротьбу за панування у відкритому морі. На початку 1890-х рр. цінський флот за розмірами і вагою бортового залпу вважався найпотужнішим серед флотів далекосхідних держав ¹⁸.

Вперше китайці замислились про необхідність протистояти броненосним кораблям під час Тайванського інциденту 1874 р., коли японці теоретично могли застосувати власні броненосні кораблі “Адзума” та “Рюдзе”. Події франко-китайської війни 1884–1885 рр. показали, що розрізнені ескадри, які складались із канонерок і транспортних суден, непридатні для забезпечення національних інтересів держави. Для створення ефективної оборони берегів імперії потрібен був перегляд доктрини – лише океанський флот броненосних кораблів у складі ескадри був здатний відповісти потенційному конкурентові ¹⁹.

Лі Хунчжан, прихильник концепції гри на протиріччях великих держав, вирішив розмістити замовлення на нові кораблі не в Англії, а в Німеччині. На думку Лі, саме німці, на відміну від британців та французів, не створюючи реальної військової загрози Китаю, мали стати вірними союзниками Цінської імперії та головними постачальниками сучасного озброєння для її збройних сил ²⁰.

Підбором виконавців для реалізації океанських амбіцій Лі Хунчжана в Європі займався цінський дипломат Лі Фенбао. Вибір китайців пав на німецький суднобудівний завод Vulcan у Штеттині та заводи Круппа. Наприкінці 1880 р. розпочався процес підготовки контракту на побудову майбутніх броненосців бейянського флоту. Згідно з концепцією китайських замовників проект майбутніх броненосців мав копіювати з позиції компонування корпусу німецькі цитадельні броненосці типу “Заксен”, а схему розташування артилерії – британські броненосці типу “Інфлексібл”. Німці погодились із китайською концепцією броненосця і розпочали проектні роботи. Для Німеччини, яка нещодавно увійшла до когорти передових європейських держав, це замовлення розглядалось як перша ластівка у розвитку тривалих промислових зв'язків із Китаєм. Але внаслідок браку коштів китайське замовлення броненосців скоротилось із трьох одиниць до двох. Контракт на будівництво головного броненосця “Дінюань” підписали 2 грудня 1880 р.

Закладка корабля відбулась 31 березня 1881 р. Безперебійне фінансування китайським урядом дало змогу здійснювати роботи прискореними темпами і вже 28 грудня 1881 р., усього за неповних дев'ять місяців стапельних робіт, спустити броненосець на воду. В червні 1883 р. майбутній флагман цінського флоту приступив до ходових та артилерійських випробувань. Під час випробувань механізми броненосця розвили повний хід 15,384 вузла за потужності 7200 індикаторних кінських сил (далі – і.к.с.). Проектом було передбачено 6200 і.к.с. Автором проекту нових цінських броненосців виступив німецький інженер Рудольф Хаак ²¹.

¹⁸ Пастухов А. М. Бэйянский флот – от истоков до гибели. – С. 21.

¹⁹ Небольсин А. К. Морская война Японии с Китаем. – С. 5.

²⁰ Wright R. The Chinese Steam Navy, 1862–1945. – P. 23.

²¹ Mach A. The Chinese Battleships. – P. 14.

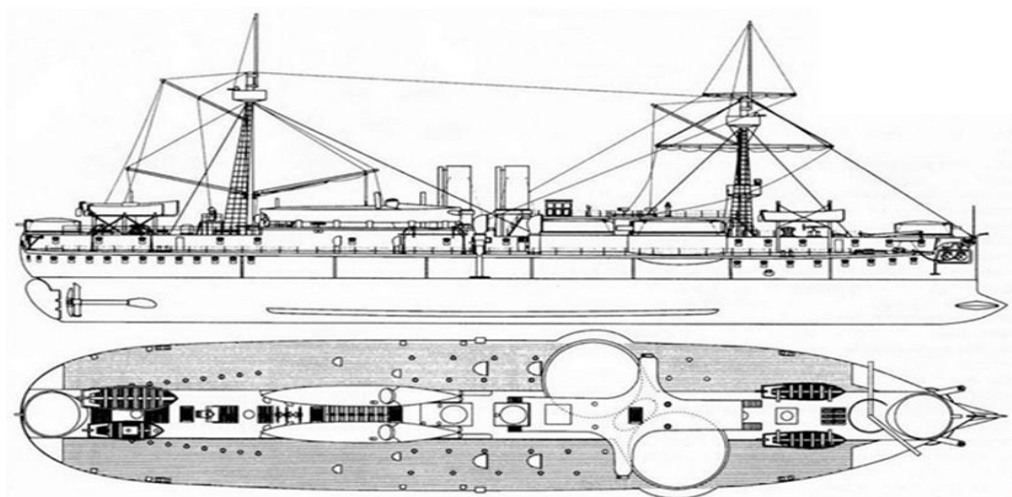

Рис. 1. Броненосець типу “Дінюань”

Але не обійшлося і без підклимної боротьби. Велика Британія, що розцінювала Китай як свою “закону здобич” з часів опіумних війн, розпочала у пресі кампанію дискредитації німецьких корабелів, котрі вирвали з рук британських підрядників вигідне замовлення. Газета “Таймс” у сатиричній формі подала інформацію про випробування китайських броненосців, намагаючись підкреслити неспроможність німецької промисловості будувати сучасні кораблі²².

Підписання договору про будівництво другого броненосця затягнулось. Офіційний контракт уклали лише 23 травня 1881 р., а будівництво було розпочато в березні 1882 р. Новий броненосець отримав назву “Чженьюань”. Фінальні випробування броненосців розпочались у листопаді 1884 р., а вже у жовтні 1885 р. під командою Лю Бучаня нові цінські кораблі прибули до китайського порту Дагу. Вартість броненосців для цінської казни становила 2 млн лян срібла, або 6,2 млн німецьких марок. Водночас вартість двох бронепалубних крейсерів “Чжиюань” та “Цзинюань”, замовлених в Англії дещо пізніше, становила практично таку ж саму суму – 1 697 453 лян (по 285 тис. ф. ст. за крейсер). Таким чином, угода стала дуже вигідною для імперії Цін. Цікавим є також смислове навантаження назв новозбудованих китайських кораблів: назва “Дінюань” трактується як “Той, що умировотворює на відстані”, а “Чженьюань” – “Той, що захищає на відстані”. За даними французького журналу “Журналь де ла флот” за 1882 р., основні технічні параметри нових китайських броненосців становили: довжина – 91 м, ширина – 18,3 м, осадка – 6,1 м. Броньовий захист містив цитадель з 3 поясів товщиною 356–152 мм, бронювання палуби – 76 мм, бронювання гарматних барбетів 305–150 мм. При цьому

²² Sondhaus L. Naval Warfare, 1815–1914. – P. 235.

загальна вага броні становила 1451 т. Основним озброєнням стали чотири 305-міліметрові 32-тонні гармати фірми Круппа зразка 1880 р. довжиною ствола калібром 25 мм. За результатами випробувань з'ясувалось, що вони здатні пробивати біля свого дула одну ковану залізну плиту товщиною 490 мм. Крім того, до складу озброєння кожного з броненосців входило по дві 150-міліметрові гармати, 17 протимінних гармат калібром 37–57 мм, а також по три мінні апарати системи Шварцкопфа калібром 350 міліметрів. Екіпаж броненосців у різні періоди налічував від 350 до 363 осіб, при цьому число офіцерів – 41 особа, що майже у півтора рази перевищувало офіцерський склад на європейських флотах для кораблів першого рангу²³.

Після успішної реалізації контракту з побудови броненосців китайська влада продовжила співробітництво з німецькими суднобудівними фірмами. Вагому роль у просуванні німецьких експортних інтересів у Китаї відігравав німецький посол у Пекіні Максиміліан фон Брандт. Російський посол А. Кумані у 1887 р. охарактеризував цього дипломата як “розумну, делікатну та миролюбну” людину. М. фон Брандт зміг набути у Пекині репутацію “китайського друга”, що вигідно відрізняло його від британських дипломатів і допомагало у контактах із цінськими сановниками²⁴. Крім того, ще у 1878 р. морський міністр Німецької імперії А. фон Штош погодився допускати китайських спеціалістів на всі об'єкти Кайзермаріне, а також дав змогу здійснювати без обмежень вербовку німецьких офіцерів для потреб цінського флоту. Така безпрецедентна відкритість німецької влади мала позитивні наслідки для експортерів фатерлянду. У червні 1879 р. до Європи був відряджений інженер Цзянанського арсеналу Сюй Цзяньїн з метою вивчення і порівняння технологічних можливостей британських, французьких та німецьких суднобудівних фірм. До кінця 1880 р. Сюй склав відгуки про 80 підприємств. Найімовірніше за все саме його рекомендації підштовхнули Лі Хунчжана до тісного співробітництва з німецькими суднобудівниками. Дуже активно ідею розміщення нових замовлень на німецьких підприємствах проштовхував китайський посланник у Європі Лі Фенбао. Але, як з'ясувалось потім, наполегливість китайського дипломата пояснювалась великими комісійними від фірми Vulcan, які він отримав за лобіювання її інтересів. Перемовини про будівництво бронепалубного крейсера фірмою Vulcan тривали довго, але 17 лютого 1883 р. контракт був підписаний. Фірма гарантувала виконання всіх робіт за 14 місяців, а вартість нового корабля для цінського флоту становила 620 тис. лян. Закладення нового крейсера відбулось 16 січня 1883 р. Він отримав назву “Цзіюань”. У серпні 1884 р. розпочав випробування, які 7 вересня завершилися. Під час ходових випробувань крейсер показав хід у 16,5 вузлів. Китайськими представниками крейсер був прийнятий у серпні 1885 р. і у жовтні прибув до китайського військового порту Дагу.

Спроектований Р. Хааком на основі німецького канонерського човна “Веспе” від самого початку будівництва був підданий критиці інженерами-судно-

²³ Пастухов А. М. Броненосцы типа “Динъюань” // Арсенал коллекция. – 2013. – № 10. – С. 41.

²⁴ Витгефт В. К. Обзор военно-морских действий... – С. 23.

будівниками. Крейсер “Цзіюань” дійсно вийшов не надто вдалим: мав такі недоліки, як слабкий броньовий захист, малий запас вугілля, неякісно зібрану рульову машину і надзвичайно високу вартість для корабля водотоннажністю 2355 т.

У червні 1885 р. Лі Хунчжан підготував доповідь для імператорського двору щодо майбутніх перспектив розвитку цінських ВМС. Сановник підкреслив велику ціну будівництва океанських броненосців, тому пропонував зосередитись на будівництві бронепалубних крейсерів типу “Цзіюань”. 4 серпня 1885 р. Пекін ухвалив замовлення за кордоном чотирьох крейсерів зазначеного типу. Але у справу втрутились англійці. Велика Британія, стурбована зближенням Китаю та Німецької імперії, застосувавши вплив своїх дипломатів при цінському дворі, змусила китайських урядовців перерозподілити 50 % замовлень на користь британських фірм. У результаті замовлення на нові крейсера було розподілено між німецькою фірмою Vulcan та британською Armstrong.

Контракт із Vulcan на побудову двох крейсерів китайський представник Сюй Цзінчен уклав 18 вересня 1885 р. Німецька фірма згідно з контрактом до 20 квітня 1887 р. зобов’язувалась передати замовнику два броненосних крейсера. Вартість контракту становила 1 739 761 лян (6 млн марок). Розрахунки з підрядником було доручено гонконзькому банку “Жуйфен”. Цікаво, що кошти для розрахунків із німецькими та британськими підрядниками надходили з прибутків портових митниць провінцій Цзянсу, Чжецзян та Фуцзянь, лівову частку яких забезпечувало ввезення до Китаю індійського опіуму. Також для участі в будівництві крейсерів були відряджені інженери Фучжоу-зького адміралтейства Чань Хецін, Цю Гоань і Цзен Цзунін.

Це були одні з найменших броненосних крейсерів в історії світового суднобудування. Попри їх невеликий розмір, вони мали сучасне для свого часу розташування артилерії головного калібру та ефективну систему бронювання. Броньовий пояс товщиною 230 мм захищав силову установку та погреби. Озброєння містило дві 210-міліметрові та дві 150-міліметрові крупновські гармати. Під час ходових випробувань нові крейсера досягали швидкості ходу 15,75 вузлів. Нові броненосні крейсера цінського флоту отримали назви “Цзинюань” (“Той, що несе закон”) і “Лайюань” (“Той, що несе старанність (ретельність)”). Про ефективність броньової системи китайських крейсерів свідчить той факт, що під час бою при Ялу (17.09.1894 р.) з японською ескадрою “Лайюань” вразило 225 снарядів, але, незважаючи на це, крейсер самостійно повернувся до бази китайського флоту Вейхайвей. “Цзинюань” і “Лайюань” стали першими повноцінними броненосними крейсерами, спроектованими та побудованими в Німеччині, а також першими й останніми подібними кораблями в історії китайського флоту ²⁵.

На відміну від німецької Vulcan, британська фірма Armstrong отримала від китайських представників замовлення на бронепалубні крейсера. Виконавцем проекту став відомий британський інженер-суднобудівник Уільям Уайт. Вартість контракту, укладеного у жовтні 1885 р., становила 1 697 453 лян (285 тис. фунтів). У тому ж жо-

²⁵ Киселев Д. В. Броненосные крейсера типа “Цзинъюань”. – С. 46.

вті на верфі в м. Ельсвік відбулось закладення двох крейсерів під заводськими номерами 493 і 494, які отримали китайські назви “Чжиюань” та “Цзінюань”²⁶.

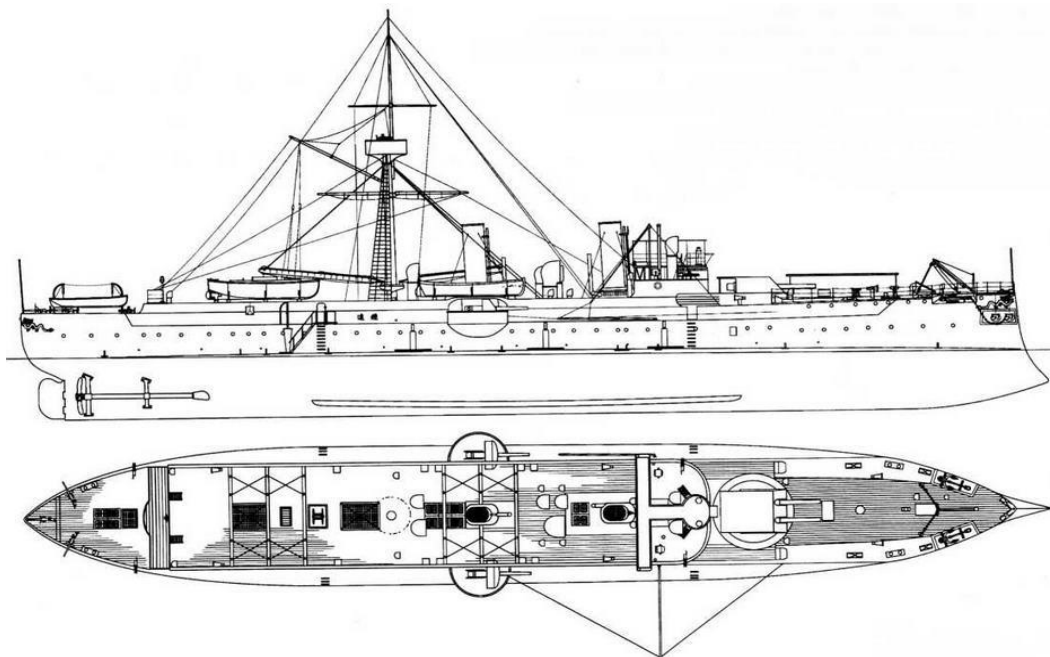

Рис. 2. Броненосний крейсер типу “Цзінюань”

Розрахунок Лі Хунчжана на замовлення крейсерів у Великій Британії та Німеччині, крім об’єктивних причин такого розподілу, враховував бажання порівняти якість різних суднобудівних “шкіл”. Виявлені при цьому недоліки дали змогу з часом створити проект, що об’єднав би в собі найкращі характеристики обох типів крейсерів. “Чжиюань” та “Цзінюань” презентували типовий британський експортний проект крейсерів так званого ельсвікського типу, який тиражувався на замовлення урядів південноамериканських країн. За водотоннажністю в 2302 т крейсера досягли швидкості 18,5 вузлів. Але північноамериканський морський історик Джон Роулінсон стверджував, що фактичний хід китайських крейсерів не перевищував 15 вузлів²⁷. Головні механізми та снарядні погреби захищались броньовою палубою зі скосами товщиною 51–104 мм. Озброєння містило три 210-міліметрові гармати системи Круппа та дві 152-міліметрові гармати Armstrong, а також чотири мінних апарати калібру 350 мм. 12 вересня 1887 р. “Чжиюань” та “Цзінюань” покинули Велику Британію і вже у листопаді прибули до китайського порту Дагу.

²⁶ Патянин С. В. Бронепалубные крейсера типа “Чжиюань” // Морская кампания. – 2010. – № 3. – С. 14.

²⁷ Mach A. The Chinese Battleships. – P. 23.

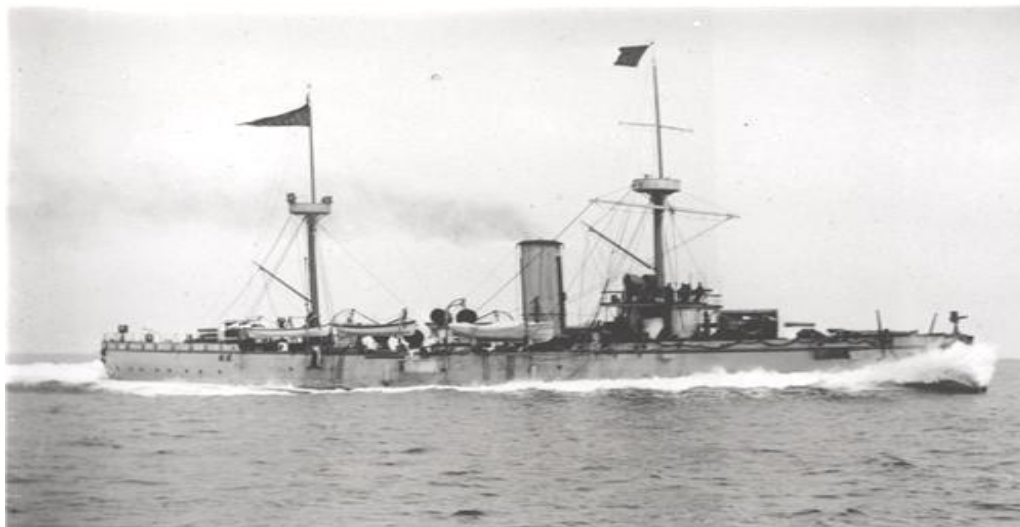

Рис. 3. Бронепалубний крейсер типу “Чжиюань”

Крім кораблів для відкритого моря, Китай замовляв у Британії і судна берегової оборони – канонерські човни – також у фірми Armstrong. У 1875 р. Лі Хунчжан санкціонував укладення контракту на побудову двох канонерських човнів водотоннажністю 440 і 320 т, озброєних 305 та 287-міліметрові гарматами. Загальна вартість контракту становила 450 тис. лян (56 тис. фунтів). Покриття витрат здійснювалось за рахунок коштів п'яти портових митниць Китаю. Найбільший внесок зробила Шанхайська митниця – 130 тис. лян. Будівництво човнів відбувалось на верфі Дж. Мітчелла в м. Уокер. Під час випробувань канонерські човни змогли досягти швидкості ходу в 9 вузлів і вже 24 червня 1876 р. відплили до Китаю. Канонерські човни під прапором Китаю отримали нові назви: “Лунсян” – у перекладі “Взліт дракона” і “Хувей” – “Міць тигра”. Наступними канонерськими човнами, збудованими на верфях Armstrong, стали “Фейтін” – “Повітряний грім” та “Цзедянь” – “Володар блискавок”. Нові “ренделовські” канонерські човни показали чудову морехідність під час переходу з Британії до Китаю, що позитивно вплинуло на рішення Лі Хунчжана замовити ще чотири подібних кораблі. Навесні 1878 р. був укладений черговий контракт із компанією Armstrong на побудову чотирьох канонерських човнів вартістю 32 500 фунтів за кожную одиницю. До проекту було також внесено зміни, що стосувались збільшення водотоннажності канонерок, а також озброєння їх сучаснішими гарматами. Це була новітня 280-міліметрова гармата, яка мала на 15 % більш пробивну силу порівняно з існуючими зразками. У липні 1879 р. ново-збудовані канонерки розпочали перехід на Далекий Схід та у жовтні цього ж року прибули у Дагу. Нові канонерки отримали такі імена: “Чженьбей” – “Охоронець півночі”, “Чженьнань” – “Охоронець півдня”, “Чженьсі” – “Охоронець заходу”, “Чженьдун” – “Охоронець сходу”. Але Лі Хунчжан на цьому не зупинився і у 1880 р. санкціонував замовлення у Armstrong ще трьох канонерських човнів во-

дотоннажністю в 500 т. У липні 1881 р. вони вже прибули до китайських портів з новими іменами: “Чженьчжун” – “Охоронець центру”, “Чженьбянь” – “Охоронець кордону”, “Чженьхай” – “Охоронець моря”. Таким чином, з 20 канонерських човнів, збудованих у Британії на замовлення іноземних урядів, 11 припало на частку Китаю²⁸.

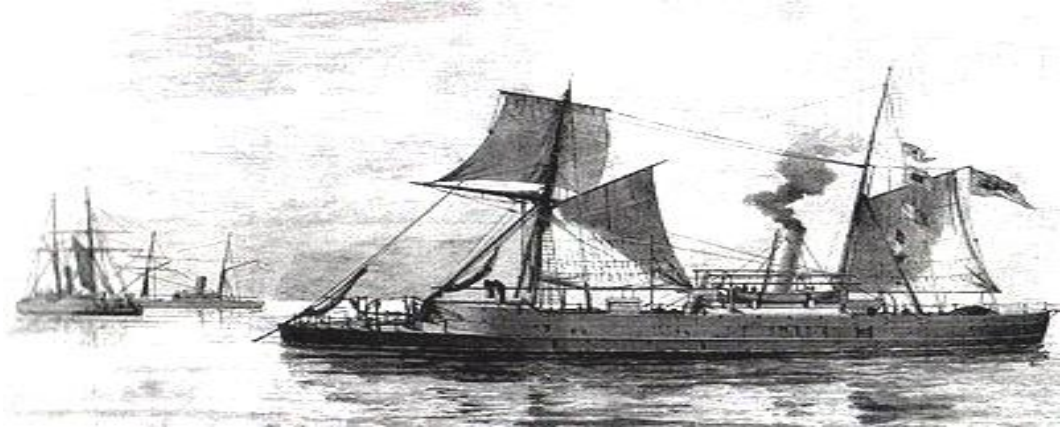

Рис. 4. Канонерський човен типу “Чженьчжун”

З прибуттям нових китайських канонерських човнів сусідні держави досить уважно поставились до можливих силових аргументів з боку цінського уряду у випадках дипломатичних ускладнень. Уряд Російської імперії розглядав нові канонерки як можливу підготовку до нападу на слабо захищені порти Амурського краю. І хвилюватися були реальні підстави. У 1864 р. розпочалось повстання дунгано-уйгурського населення в Ілійській області (провінція Сінцзян) китайського Туркестану. Незважаючи на прохання цінської адміністрації ввести у Сінцзян російські війська для придушення повстання, російська влада зберігала нейтралітет. Але у 1871 р. лідер повстанців Кашгар Якуббек запросив протекторат у Великій Британії. Присутність Британії ставила під загрозу російські інтереси в Центральній Азії, що й стало причиною російської інтервенції у цей регіон. Після придушення повстання у 1879 р. цінські урядовці висунули вимоги до Росії звільнити територію Ілійської області. Російсько-китайські складні переговори тривали до 1881 р. і завершилися підписанням Лівадійського договору, в якому держави знайшли компромісне рішення і провели демаркацію державного кордону в цьому регіоні²⁹. Але хід переговорів мав гострий характер, і виникали ситуації, коли все могло завершитися збройним конфліктом. Тому 9 березня 1880 р. Морське міністерство таємною телеграмою повідомило головному командирі портів Східного океану про можливий розрив із Китаєм і рекомендувало здійснити необхідні захо-

²⁸ Киселев Д. В. Канонерки Рэндела на службе Китайской. – С. 2–14.

²⁹ Макшеев А. И. Исторический обзор Туркестана и наступательное движение в него русских. – СПб.: Военная типография, 1890. – С. 234.

ди безпеки. Для посилення Сибірської флотилії відряджались броненосні крейсера “Князь Пожарский”, “Генерал-Адмирал”, крейсера “Европа”, “Африка”, “Забияка”, кліпери “Пластун” і “Стрелок”. Для недопущення китайських канонерських човнів вверх по Амуру планувалось виставити мінні загородження.

Із часом стало зрозуміло, що загрози, які російське керівництво пов’язувало з китайськими канонерками, були занадто перебільшені. Вже перші роки їх служби виявили серйозні недоліки, а саме: власне човен виявився нестабільною гарматною платформою, вести прицільний вогонь на ходу було неможливо; дуже низький на практиці темп ведення артилерійського вогню і відсутність броньового захисту. На практиці канонерки Армстронга були здатні боротися лише з піратами, які знаходили свої жертви у прибережних водах від Квантуна до Кантона.

Становлення цінського флоту індустріальної доби збіглося за часом із бурхливим прогресом мінної (торпедної) зброї. Зрозуміло, що новинка, яка поєднувала потужну силу з практичністю та відносною дешевизною, не могла не зацікавити творців молодого китайського флоту. Вже у 1880 р. посланник в Європі Лі Фенбао передав фірмі Vulcan замовлення на перші два міноносці водотоннажністю 28 т, озброєні 357-міліметровим мінним апаратом системи Шварцкопфа. Міноносці отримали імена: “Цян’ї” і “Цян’єр” – “Нездоланий № 1” та “Нездоланий № 2”. Влітку 1882 р. міноносці в розібраному вигляді морем були відправлені до арсеналу Тяньцзинь, де їх зібрали та ввели до складу флоту. За китайськими джерелами вони вже 1884 р. брали участь у флотських маневрах. У подальшому, до 1885 р., фірма Vulcan побудувала ще два міноносця аналогічного типу “Сань” і “Си”. Вартість кожного становила 65 тис. німецьких марок. У період 1886–1887 рр. Vulcan виконав ще одне міноносне замовлення для китайського флоту – це п’ять міноносців водотоннажністю 74 т. Вони були доставлені в Дагу в розібраному стані й потім збирались під наглядом німецьких інженерів. Але внаслідок неякісної зборки міноносці так і не досягли контрактної швидкості у 20 вузлів. Фактична їхня швидкість коливалась від 14,8 до 15,5 вузлів у різних кораблів³⁰.

На початку 1880-х рр. на ринок суднобудівних послуг вийшла німецька фірма F. Schichau, яка спеціалізувалась на проектуванні та будівництві новітніх для того часу кораблів – міноносців. З 1884 р. фірма стала головним постачальником цього класу кораблів для німецького флоту. Замовниками міноносців виступали флоти Росії, Італії, Японії, Греції, Туреччини, Данії, Нідерландів. Відповідно цінські урядовці звернули увагу на успіхи молодого німецького підприємства. Тому в 1885 р. цінські представники уклали контракт із F. Schichau на будівництво чергового міноносця. Новий корабель отримав назву “Фулун” – “Щасливий дракон”. Під час ходових випробувань “Фулун” підтвердив феноменальний успіх німецьких суднобудівників, досягнувши швидкості ходу 24,5 вузла за проектних 22. Крім того, маленький корабель водотоннажністю 128 т успішно здійснив океанський перехід з Ельбінгу до Фучжоу. Але вартість “Фулун” стала занадто високою для цінського бюджету – 57 тис. лян, тому наступних замовлень подібних кораблів до 1890-х рр. не здійснювалось³¹.

³⁰ Wright R. The Chinese Steam Navy, 1862–1945. – P. 298.

³¹ Афонин Н. Н. Эскадренный миноносец “Лейтенант Бураков”. – С. 7.

Рис. 5. Міноносець “Фулун”

Крім німецьких фірм, свій внесок у поповнення міноносних сил китайського флоту зробила відома британська суднобудівна фірма Yarrow, яка також спеціалізувалася на будівництві міноносців. У 1886 р. був укладений контракт на будівництво міноносця водотоннажністю 89 т вартістю 85 998 лян (11 400 фунтів). Новий міноносець отримав назву “Цзої” й у 1887 р. на буксирі був доставлений до китайського Фучжоу. Під час випробувань міноносець продемонстрував всі проектні показники, ще раз підтвердивши високу репутацію фірми Yarrow.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Досвід створення військово-морських сил цінського Китаю в останній чверті XIX ст. показав колосальне зростання міжнародного ринку військового суднобудування. Лідерами в наданні послуг зі створення військових флотів стали суднобудівні фірми таких держав, як Велика Британія, Франція, Німецька імперія. Досвід китайських замовлень продемонстрував високий рівень конкуренції між західними фірмами за вигідні замовлення. Важливу роль в розподілі перспективних контрактів відіграв дипломатичний вплив на цінських урядовців. Саме дипломатична підтримка власних компаній стала обов’язковим елементом для перемоги в конкурентній боротьбі. Аналіз корабельного складу китайського флоту демонструє, що з 32 військових та 8 допоміжних суден 26 були іноземної побудови. З цього числа 15 збудовано на верфях Німецької імперії, 11 – суднобудівними заводами Великої Британії. Подальша доля цих кораблів була драматичною, частина з них загинула під час японо-китайської війни 1894–1895 рр., а інші продовжували службу, але вже під японським прапором. Зазначена наукова проблематика має перспективи для подальших наукових розвідок, пов’язаних з дослідженням контактів китайської влади із західними суднобудівними компаніями на початку XX ст. Війна з Японією 1894–1895 рр. не закінчила розвиток китайських ВМС, уже у 1896 р. китайська влада розпочала відновлення втраченого корабельного складу, знову звернувшись до послуг фірм Німеччини та Великої Британії.

УДК 94:333.72(476)“1883/1917”

**РОЛЬ КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА
В ФОРМИРОВАНИИ РЫНКА ЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ
НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ (1883–1917 гг.)**

А. А. Кухаренко

(Белорусский государственный университет (г. Минск, Беларусь))

Одной из первых попыток ослабления земельного голода крестьян стала организация долгосрочного кредита для приобретения земли. С этой целью в Российской империи был учрежден Крестьянский поземельный банк. Он занимался выдачей ссуд на покупку земли, землеустроительной деятельностью, покупкой и продажей имений, благотворительностью, что позволило ему стать одним из главных инструментов аграрной политики самодержавия конца XIX – начала XX вв. Опыт банковского участия в решении аграрного вопроса является, без преувеличения, уникальным в мировой практике.

В статье определена роль Крестьянского поземельного банка в формировании рынка земельной собственности на территории Беларуси в 1883–1917 гг. Впервые в исторической науке было проведено целостное изучение деятельности белорусских отделений Крестьянского поземельного банка, показано ее влияние на рост крестьянского землевладения, стабилизацию земельного рынка в период аграрного кризиса и ход реализации столыпинской аграрной реформы в белорусских губерниях.

Результаты исследования будут полезны в дальнейшем изучении экономической истории Беларуси второй половины XIX – начала XX вв. Кроме этого, для банковского сектора экономики Республики Беларусь при выборе инструментов денежно-кредитной политики найдет применение опыт деятельности Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк; государственный ипотечный кредит; рынок земельной собственности; аграрный вопрос; столыпинская аграрная реформа.

Однією з перших спроб послаблення земельного голоду селян стала організація довгострокового кредиту для придбання землі. З цією метою в Російській імперії було засновано Селянський поземельний банк. Він займався видачею позик на купівлю землі, землепорядною діяльністю, купівлею та продажем маєтків, благодійністю, що дало змогу йому стати одним із головних інструментів аграрної політики самодержавства кінця XIX – початку XX ст. Досвід банківської участі у вирішенні аграрного питання є без перебільшення унікальним у світовій практиці.

Визначено роль Селянського поземельного банку у формуванні ринку земельної власності на території Білорусі в 1883–1917 рр. Уперше в історичній науці було здійснено цілісне вивчення діяльності білоруських відділень Селянського поземельного банку, показано її вплив на зростання селянського землеволодіння, стабілізацію земельного ринку у період аграрної кризи та перебіг реалізації столыпинської аграрної реформи у білоруських губерніях.

© А. А. Кухаренко, 2017

Результати дослідження будуть корисні під час подальшого вивчення економічної історії Білорусі другої половини XIX – початку XX століття. Крім цього, для банківського сектора Республіки Білорусь під час вибору інструментів грошово-кредитної політики буде корисним досвід діяльності Селянського поземельного банку на території Білорусі.

Ключові слова: Селянський поземельний банк; державний іпотечний кредит; ринок земельної власності; аграрне питання; столипінська аграрна реформа.

One of the first attempts to weaken the land hunger of the peasants was the organization of long-term loan for land acquisition. For this purpose, the Peasant Land Bank was established in the Russian Empire. Its functions included issuance of loans for land purchase, land management activities, estates purchase and sale, charities, which allowed him to become one of the main tools of the agrarian policy of the autocracy of late XIX – early XX centuries. The experience of bank involvement in the agrarian question solution is quite literally unique in the world practice.

The research determines the role of the Peasant Land Bank in the formation of the land market on the territory of Belarus in the end of the 19th – beginning of the 20th century. It is the first time in historical science when the comprehensive research of the activities of the Belarusian branches of the Peasant Land Bank was made and their effect on the growth of peasant land ownership, land market stabilization during agrarian crisis and the realization of the Stolypin agrarian reform in Belarusian provinces was shown.

The results of the research offer the challenge for further study of the economic history of Belarus of the second half of the 19th – beginning of the 20th century. In addition, the experience of the bank's activities on the territory of Belarus will be useful for the banking sector of the economy of the Republic of Belarus in the choice of monetary policy instruments.

Key words: Peasant Land Bank; state mortgage loan; land market; agrarian question; Stolypin agrarian reform.

Постановка проблеми. Одним из главных условий успешного формирования крестьянского хозяйства является его кредитное обеспечение. Только за счет кредита возможна интенсификация процесса сельскохозяйственного производства: путем закупок сельскохозяйственных машин, оборудования, внедрения новых технологий. Поэтому в рыночных условиях эффективное существование частных крестьянских хозяйств невозможно без долгосрочного ипотечного кредитования. В этом плане исследование деятельности Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси приобретает особый научный интерес, позволяя получить бесценный опыт применения различных методов и инструментов денежно-кредитной политики.

После отмены крепостного права в 1861 г. актуальным стал земельный вопрос, который требовал незамедлительных мер в сельском хозяйстве Российской империи. Первым шагом была организация ипотечного кредита для приобретения земли. В 70–80-е гг. XIX в. в белорусских губерниях была создана развитая сеть учреждений долгосрочного кредита, куда входили государственные (Крестьянский поземельный банк, Дворянский земельный) и коммерческие (акционерные Виленский,

Санкт-Петербургско-Тульский и Московский) земельные банки, которые на протяжении многих лет практиковали различные формы кредитования под залог земельной собственности. Одним из главных инструментов аграрной политики самодержавия стал Крестьянский поземельный банк, который впервые в российской истории начал предоставлять долгосрочные ссуды крестьянам для приобретения земельных участков. Это обуславливает необходимость исследования деятельности банка, направленной на решение одного из самых острых вопросов конца XIX – начала XX вв.

Анализ последних исследований и публикаций. В 1960-е гг. были сделаны первые попытки проанализировать деятельность Крестьянского поземельного банка на белорусских землях. Вначале появилась коллективная работа отечественных экономистов-историков “Экономика Белоруссии в эпоху империализма. 1900–1917”¹, в которую вошла глава “Кредит и банки”, а затем отдельная статья З. И. Гиаргидзе². Основным вывод этих исследований сводился к тому, что банковские операции привели к окончательному разорению крестьян посредством перекачки огромных денежных средств в распоряжение крупных магнатов. В современной историографии деятельность Крестьянского поземельного банка была переосмыслена. Белорусские историки показали, что банку отводилась ведущая роль в решении аграрного вопроса путем формирования системы частного крестьянского землевладения на белорусских землях. Однако до сих пор отсутствует комплексное исследование деятельности банка и влияния ее на формирование рынка земельной собственности в белорусских губерниях.

Цель статьи – определить роль Крестьянского поземельного банка в формировании рынка земельной собственности на территории Беларуси в 1883–1917 гг.

Изложение основного материала. Крестьянский поземельный банк был учрежден в соответствии с “Положением о Крестьянском поземельном банке”, утвержденным Александром III 18 мая 1882 г. Банк подчинялся непосредственно министру финансов. Общее управление банком осуществлялось Советом банка, управляющим и его товарищем. Управление местными делами банка было передано его отделениям и губернским или уездным обязательным членам отделений.

10 апреля 1883 г. свою деятельность начали первые девять отделений банка, среди которых было и Могилевское – единственное на территории Беларуси. Вторым отделением на территории Беларуси стало Гродненское, которое начало свою работу с 1885 г. В 1886 г. были учреждены сразу два отделения банка на белорусских землях – Витебское и Минское, а в 1887 г. Ковенское отделение расширило свою деятельность на Виленскую губернию, в результате чего было создано совместное Виленско-Ковенское отделение.

Могилевское отделение Крестьянского поземельного банка до 1889 г. действовало самостоятельно, а позже объединилось с отделением Дворянского земельного банка. Гродненское отделение, наоборот, было создано в составе Государственного банка и лишь через год приобрело самостоятельность. Витебское и Минское отделения с самого начала своего существования были самостоятельными.

¹ Экономика Белоруссии в эпоху империализма. 1900–1917 / М. Г. Матусевич [и др.] ; под ред. Г. Т. Ковалевского [и др.]. – Минск: Акад. наук БССР, 1963.

² Гиаргидзе З. І. Сялянскі паземельны банк у Беларусі (1883–1917 гг.) // Весці Акадэміі навук БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1965. – № 1. – С. 95–104.

Виленско-Ковенское отделение постигла судьба Могилевского отделения: в 1896 г. оно было объединено с отделением Дворянского земельного банка.

Срок ссуд, предоставляемых Крестьянским поземельным банком, первоначально устанавливался от 24,5 до 34,5 лет; с 1894 г. – от 13 до 55,5 лет (13, 18, 28 лет, 41 год, 55,5 лет). Ссуда не должна была превышать 80–90 % от оценки покупаемой земли. Ссудный процент равнялся 7,5–8,5 % годовых. В отличие от других ипотечных банков, предоставлявших нецелевые ссуды, кредит Крестьянского поземельного банка имел строго определенное назначение – только на приобретение земли. Получателями ссуд могли быть сельские общества, товарищества и отдельные домохозяйства. Их размеры при общинном пользовании исчислялись на наличную душу мужского пола, а при участковом – на отдельного домохозяина. Высший ее размер не должен был превышать в первом случае 125 руб. на душу, во втором – 500 руб. на домохозяина³.

Просроченные платежи считались в недоимке, по ним взыскивались пени. Последние могли быть списаны по просьбе заемщика, а выплаты недоимки отсрочены (на 4 следующих полугодия), если просрочка была вызвана “особыми бедствиями”, которыми могли стать неурожай, смерть кормильца и др. В случае отсутствия льготы и неуплаты недоимки в течение следующего за просрочкой полугодия земля неисправного заемщика шла в продажу с публичных торгов.

До 1906 г. ссуды предоставлялись наличными деньгами. Средства для их выдачи получались путем выпуска и продаж государственных свидетельств Крестьянского поземельного банка, приносивших 5,5 % годового дохода и погашаемых посредством годовых тиражей на сумму погасительных взносов. До ноября 1905 г. реализация и погашение свидетельств производились Государственным банком. Министру финансов при этом предоставлялось право разрешить их выпуск на сумму не более 5 млн руб. 21 марта 1906 г. был принят закон об изменении способа предоставления ссуд из Крестьянского поземельного банка, устанавливающий, что выдача ссуд будет производиться не наличными деньгами, а процентными бумагами. С этого времени реализация свидетельств Крестьянского поземельного банка должна была идти за счет заемщиков. Указом от 3 ноября 1906 г. банку было предоставлено право реализовывать свои свидетельства на такую сумму, которая требовалась для производства его расширяющих операций⁴.

В деятельности Крестьянского поземельного банка можно условно выделить три периода, каждый из которых характеризуется определенным порядком проведения кредитных операций. В первый период (1883–1895 гг.) банком производилась только одна операция: предоставление крестьянам ссуд под залог приобретенной при его содействии земли. Фактически банк являлся посредником между помещиком-продавцом и крестьянином-покупателем. Во второй период (1896–1905 гг.) посредническая операция была дополнена перезалогом земельных участков, приобретенных без помощи банка. С помощью полученного права на совершение покупки поместий за собственный счет банк превратился в крупного землевладельца. В третий период (1906–1914 гг.) были введены новые виды ссудных операций: предоставление ссуды под залог надельных крестьянских земель и запродажа. Последняя операция предполагала реализацию земли либо с ее предварительной арендой, либо с получением банком от

³ Проскурякова Н. А. Крестьянский поземельный банк (1883–1916 гг.) // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 67.

⁴ Там же. – С. 72.

покупателя задатка, то есть с рассрочкой платежа. Такой широкий список кредитных операций объясняется активным участием банка в столыпинской аграрной реформе.

Анализируя **начальный период** деятельности Крестьянского поземельного банка (1883–1895 гг.), можно выявить отличительные особенности, свойственные белорусским отделениям банка. В первые месяцы работы количество представленных ими ссуд было невелико. Это было связано с тем, что по каждой сделке требовалось достаточно много времени для подготовки планов и составления документов. Только после ряда инструкций со стороны Совета банка отделения стали направлять туда дела в более подготовленном виде. В результате подавляющее большинство дел уже требовало только незначительных дополнений и поправок, которые не препятствовали их немедленному решению. В результате белорусские отделения банка оказались на первом месте по количеству предоставляемых ссуд и приобретенной крестьянами земли.

С 1883 по 1895 г. белорусские отделения банка оказали содействие в реализации 465 306 десятин земли (19,3 % от общеимперского количества), на покупку которых было выдано 3493 ссуды (23,4 %) ⁵. Данные банковской статистики свидетельствуют о том, что количество приобретенной крестьянами земли в белорусских губерниях составило пятую часть от всех крестьянских покупок по Российской империи.

Среди клиентов банка в рассматриваемый период преобладали товарищества крестьян, которым было предоставлено 1828 ссуд на приобретение 285 096 десятин земли. В свою очередь, отдельным крестьянам были предоставлены 1004 ссуды на покупку 18 375 десятин земли, сельским обществам – 661 ссуда на покупку 161 835 десятин земли ⁶. Преобладание товарищеских сделок (рис. 1) объясняется тем, что банк предпочитал эти покупки как более надежные в деле обеспечения погашения ссуды.

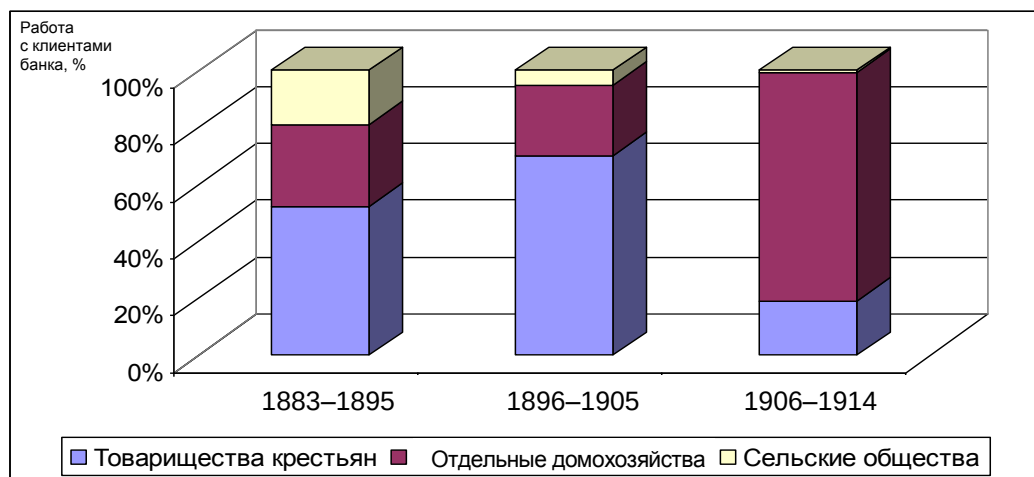

Рис. 1. Работа с клиентами банка, %

Примечание: разработка автора ⁷.

⁵ Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год второй. – СПб.: Типография В. Ф. Киришбаума, 1908. – Раздел XVI. – С. 45; Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год девятый. – Пг., 1916. – С. 590–591, 595, 601.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

Количество предоставленных ссуд белорусскими отделениями банка неуклонно росло вплоть до 1895 г., исключение составил лишь 1893 г. (рис. 2). Если взять этот год за отчетный, то получится, что белорусские отделения выдали 30,8 % ссуд в Российской империи на покупку 31,5 % десятин земли. По разрядам покупателей эта статистика выглядит следующим образом: сельские общества – 49,1 и 44,1 %; отдельные домохозяева – 39,0 и 50,9 %; товарищества крестьян – 25,4 и 28,6 %⁸.

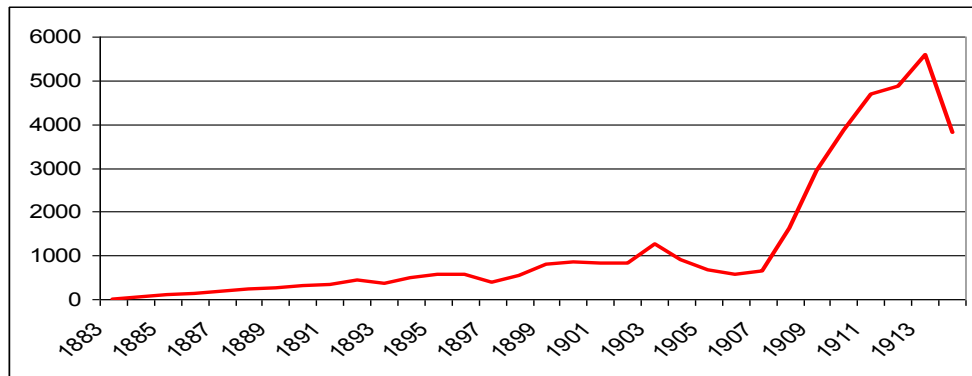

Рис. 2. Динамика предоставления ссуд Крестьянским поземельным банком

Примечание: разработка автора⁹.

Анализ распределения предоставленных ссуд по губерниям позволил провести ранжирование пяти белорусских губерний: Могилевская губерния – 1087 ссуд на покупку 207 914 десятин; Минская губерния – 784 ссуды на покупку 137 960 десятин; Витебская губерния – 670 ссуд на покупку 51 900 десятин; Виленская губерния – 558 ссуд на покупку 26 885 десятин; Гродненская губерния – 394 ссуды на покупку 40 647 десятин земли¹⁰. С самого начала своего существования Могилевская губерния заняла одно из ведущих мест по данному показателю. Это можно объяснить тем, что служащие Могилевского отделения банка имели значительный опыт работы с клиентами, а также повышенный спрос на землю со стороны крестьянского населения, часть из которого получили дополнительный заработок на лесозаготовках, сплаве леса, строительстве и других отхожих промыслах.

В 1883–1895 гг. средняя цена одной десятины земли, предоставляемой крестьянами при содействии банка, составляла 31 руб. и практически равнялась средней цене по Российской империи (30 руб. за десятину). Самые низкие цены были в 1883 г., когда составляли 14 руб. за десятину, а самыми высокими – в 1885 г., когда достигли уровня 49 руб. Наибольшей средняя цена одной десятины земли была в Гродненской губернии (45 руб.), за ней следовала Виленская (38 руб.), Витебская

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

(29 руб.), Минская (25 руб.) и Могилевская губернии (23 руб.)¹¹. Получается, что в двух белорусских губерниях земельная цена была выше средней цены по Российской империи, а в трех – уступала ее стоимости.

Таким образом, если в целом по Российской империи итоги первого периода деятельности Крестьянского поземельного банка оценивались его администрацией весьма критически, то белорусские отделения банка достигли высоких экономических показателей своей работы. По количеству предоставленных ссуд и приобретенной крестьянами земли белорусские отделения занимали первое место в Российской империи. Среди клиентов банка преобладали товарищества крестьян. При этом средняя цена одной десятины земли, приобретенной в пределах белорусских губерний, практически равнялась средней цене по Российской империи, что свидетельствует об отсутствии банковских льгот на рассматриваемой территории.

27 ноября 1895 г. Николай II утвердил новый Устав Крестьянского поземельного банка. Ранее деятельность банка ограничивалась исключительно предоставлением крестьянам ссуд на приобретение земли у землевладельцев. По новому Уставу банк получил право действовать различными путями: предоставлять ссуды на приобретение земли, предоставлять ссуды под земли, уже купленные крестьянами, и покупать землю за собственный счет для последующей перепродажи ее крестьянам.

Второй период деятельности белорусских отделений Крестьянского поземельного банка (1896–1905 гг.) характеризовался постепенным увеличением общего количества проведенных операций и расширением направлений ссудной деятельности банка. В первые годы после введения нового Устава белорусские отделения действовали нерешительно. Это объяснялось отсутствием у них опыта в деле предоставлении ссуд под залог земли для погашения долга и покупки имений за собственный счет. Однако, начиная с 1898 г., белорусские отделения стали постепенно увеличивать количество предоставляемых ссуд (рис. 2). Исключение составили: 1901 г., который совпал с мировым экономическим кризисом 1900–1903 гг.; 1904–1905 гг., когда деятельность отделений была ограничена как из-за снижения покупательной способности населения по причине военного времени, так и из-за Закона от 26 марта 1904 г., который временно уменьшил размер ссуд Крестьянского поземельного банка.

С 1896 по 1905 гг. в белорусских губерниях было реализовано 740 620 десятин земли (16,8 % от общеимперского количества), на приобретение которых банк предоставил 7585 ссуд (12,6 %)¹². Очевидно, что белорусские отделения увеличили объемы своих операций, но их доля при этом снизилась в общеимперском масштабе по сравнению с предыдущим периодом.

Среди клиентов банка в эти годы преобладали товарищества крестьян, которым было предоставлено 5311 ссуд на покупку 619 265 десятин земли. В свою очередь, отдельным крестьянам были предоставлены 1889 ссуд на покупку 32 736 деся-

¹¹ Сборник статистико-экономических сведений... Год второй... – С. 24–27; Сборник статистико-экономических сведений... Год восьмой... – Пг., 1915. – С. 587–588; Сборник статистико-экономических сведений... Год девятый... – С. 596–597.

¹² Сборник статистико-экономических сведений... Год второй... – С. 45; Сборник статистико-экономических сведений... Год девятый... – С. 590–591, 595, 601.

тин земли, сельским обществам – 385 ссуд на покупку 88 621 десятины земли¹³. Преобладание товариществ при покупке земли стало еще более очевидным (рис. 1), при этом особенно большой разрыв относительно количества предоставленных ссуд сельским обществам и товариществам наблюдался в годы высоких цен на землю.

Во второй период деятельности банка количество предоставленных ссуд белорусскими отделениями достигло наибольшего значения в 1903 г. Если взять этот год за отчетный, то получится, что белорусские отделения предоставили 22,8 % ссуд в Российской империи на приобретение 13,8 % десятин земли. По разрядам покупателей эта статистика выглядит следующим образом: отдельные домохозяева – 25,3 и 29,9 %; товарищества крестьян – 23,0 и 14,3 %; сельские общества – 10,1 и 8,4 %¹⁴.

Анализ распределения предоставленных ссуд по губерниям позволил провести ранжирование пяти белорусских губерний: Минская губерния – 2036 ссуд на покупку 306 495 десятин; Могилевская – 1896 ссуд на покупку 221 115 десятин; Витебская – 1884 ссуды на покупку 93 017 десятин; Гродненская – 925 ссуд на покупку 82 027 десятин; Виленская – 844 ссуды на покупку 37 966 десятин земли¹⁵. Первую позицию Минской губернии можно объяснить низким уровнем земельных цен, которые уступали средней цене по Российской империи.

В 1896–1905 гг. средняя цена одной десятины земли, приобретенной крестьянами при содействии банка, составляла 65 руб. и равнялась средней цене по Российской империи. Самыми низкими были цены в 1896 г. – 37 руб. за десятину, а самыми высокими – в 1903 г., когда достигли уровня 89 руб. Самая высокая средняя цена одной десятины земли была в Витебской губернии (74 руб.), за ней следовала Гродненская (72 руб.), Виленская (67 руб.), Могилевская (65 руб.) и Минская губернии (46 руб.)¹⁶. Как видим в трех белорусских губерниях земельная цена превышала среднюю цену по Российской империи, в одной губернии была равна, а в одной уступала ее значению.

Таким образом, во второй период деятельности Крестьянского поземельного банка посреднические операции оставались наиболее приоритетным направлением его работы. За это время белорусские отделения банка сумели увеличить объемы своих операций, но их доля в общеимперском масштабе несколько снизилась. Среди клиентов банка по-прежнему преобладали товарищества крестьян. При этом средняя цена одной десятины земли, приобретенной в пределах белорусских губерний, по-прежнему равнялась средней цене по Российской империи, что свидетельствует о наличии общих тенденций в процессе земельного ценообразования. Также необходимо отметить, что белорусские отделения банка стали крупными землевладельцами. Только Витебское отделение с 1 января 1896 по 1 января 1906 г. приобрело 22 102 десятины земли общей стоимостью 1 326 259 руб.¹⁷.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Сборник статистико-экономических сведений... Год второй... – С. 24–27; Сборник статистико-экономических сведений... – С. 596–597; Сборник статистико-экономических сведений... Год восьмой... – С. 587–588.

¹⁷ 25-летняя деятельность Витебского отделения Крестьянского поземельного банка. – Витебск: Губ. тип., 1912. – С. 81.

Третий период деятельности Крестьянского поземельного банка (1906–1914 гг.) был неразрывно связан с реализацией столыпинской аграрной реформы, которая стала основной причиной изменений в работе белорусских отделений банка. Они сумели значительно расширить свою деятельность по предоставлению ссуд (рис. 2), что было связано с изменением ситуации на рынке земельной собственности. Революция 1905–1907 гг. очень напугала дворянство, которое стало срочно продавать свои земли. В то же время отмена выкупных платежей с 1 января 1907 г. положительно отразилась на покупательной способности крестьян. Как результат, последний период деятельности банка стал самым успешным по количеству предоставленных ссуд и приобретенной крестьянами земли.

С 1906 по 1914 гг. в белорусских губерниях было реализовано 769 095 десятин земли (8,6 % от общеимперского количества), на покупку которых банк предоставил 28 566 ссуд (8,4 %). Всего же с 1883 по 1914 г. крестьянами была приобретена 1 975 021 десятина земли (11,3 %) посредством 39 644 банковских ссуд (10,3 %) ¹⁸.

В 1908 г. общее число ссуд выросло по сравнению с 1907 г. почти в 2,5 раза, при этом земельные покупки единоличных крестьян стали преобладающими в белорусских губерниях. Число предоставленных единоличникам ссуд выросло в 5,6 раза, увеличившись в общем количестве ссуд с 30,4 % в 1907 г. до 67,7 % в 1908 г. По империи эти показатели составляли соответственно 23,1 и 72,8 % ¹⁹.

Среди клиентов банка в рассматриваемый период стали преобладать отдельные крестьяне, которым были предоставлены 22 963 ссуды на приобретение 350 418 десятин земли. В свою очередь, товариществам крестьян были выделены 5422 ссуды на приобретение 391 741 десятины земли, а сельским обществам – 181 ссуда на приобретение 26 938 десятин земли ²⁰. Следовательно, основное внимание банка было обращено на увеличение единоличной крестьянской собственности (рис. 1), что соответствовало целям столыпинской аграрной реформы ²¹.

В 1913 г. ссудная деятельность белорусских отделений банка достигла своего наивысшего подъема. Если взять этот год за отчетный, то получится, что белорусские отделения предоставили 13,9 % ссуд в Российской империи на приобретение 14,9 % десятин земли. По разрядам покупателей эта статистика выглядит следующим образом: товарищества крестьян – 22,7 и 17,8 %; сельские общества – 16,7 и 14,5 %; отдельные домохозяева – 13,1 и 13,3 % ²².

Анализ распределения предоставленных ссуд по губерниям позволил провести ранжирование пяти белорусских губерний: Минская губерния – 8418 ссуд на покупку 208 811 десятин; Могилевская – 6163 ссуды на покупку 223 066 десятин; Гродненская – 5948 ссуд на покупку 121 982 десятин; Витебская – 5286 ссуд на

¹⁸ Сборник статистико-экономических сведений... Год второй. – С. 45; Сборник статистико-экономических сведений... Год девятый. – С. 590–591, 595, 601.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Кухаренко А. А. Архивные документы по истории белорусских отделений Крестьянского поземельного банка // Гуманитарные науки в Сибири. – 2014. – № 1. – С. 30.

²² Сборник статистико-экономических... Год второй... – С. 45; Сборник статистико-экономических сведений ... Год девятый... – С. 590–591, 595, 601.

покупку 137 920 десятин; Виленская – 2751 ссуда на покупку 77 316 десятин земли²³. Вновь Минская губерния демонстрирует наличие обратной зависимости между ценой на землю и количеством предоставленных ссуд на покупку земли.

В 1906–1914 гг. средняя цена одной десятины земли, приобретенной крестьянами при содействии банка, составляла 99 рублей. За этот период цены были самыми низкими в 1907 г. при 85 руб. за десятину, а самыми высокими – в 1914 г., когда достигли уровня 118 руб. Наибольшей средняя цена одной десятины земли была в Гродненской губернии (123 руб.), за ней следовала Могилевская (104 руб.), Витебская (100 руб.), Минская (82 руб.) и Виленская губернии (67 руб.)²⁴.

Если рассматривать среднюю цену одной десятины земли, приобретенной крестьянами из имений банка, то она составляла в 1906–1914 гг. 82 рубля. За этот период цены были самыми низкими в 1906 г., когда составляли 72 рубля за десятину, а самыми высокими – в 1909 г., когда поднялись до уровня 91 рубля. Наибольшей средняя цена одной десятины земли была в Гродненской губернии (112 руб.), за ней следовала Витебская (88 руб.), Могилевская (84 руб.), Виленская (74 руб.) и Минская губернии (60 руб.)²⁵. Получается, что средняя цена одной десятины земли по посредническим сделкам значительно превышала среднюю цену, которая выставлялась при ликвидации банковских имений (рис. 3). Ценовой фактор стал главной причиной, объясняющей рост покупок банковских земель в рассматриваемый период.

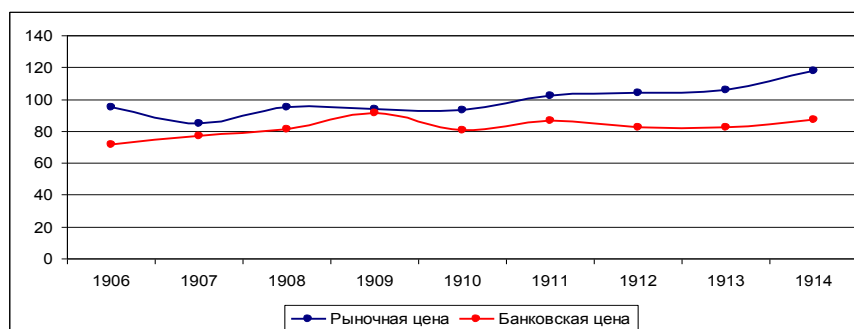

Рис. 3. Динамика цен на землю

Примечание: разработка автора²⁶.

²³ Там же.

²⁴ Сборник статистико-экономических сведений... Год второй... – С. 24–27; Сборник статистико-экономических сведений... Год восьмой... – С. 587–588; Сборник статистико-экономических сведений... Год девятый... – С. 596–597.

²⁵ Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год третий... – СПб.: Типография В. Ф. Киршбаума, 1909. – С. 421–422; Сборник статистико-экономических сведений... Год девятый... – С. 597–598.

²⁶ Сборник статистико-экономических сведений ... Год второй... – С. 24–27; Сборник статистико-экономических сведений... Год третий... – С. 421–422; Сборник статистико-экономических сведений... Год девятый... – С. 596–598; Сборник статистико-экономических сведений... Год восьмой... – С. 587–588.

С началом в 1914 г. Первой мировой войны белорусские отделения Крестьянского поземельного банка были вынуждены переехать вглубь Российской империи. 19–25 июля 1914 г. Гродненское отделение банка переместилось в Пензу. В 1914 г. были эвакуированы также Виленское и Минское отделения, в 1915 г. – Витебское и Могилевское.

Крестьянский поземельный банк был упразднен Декретом СНК РСФСР от 25 ноября 1917 г. “Об упразднении дворянского земельного банка и крестьянского поземельного банка”. Прекращение деятельности банка повлекло за собой упразднение специализированного банковского обслуживания земельных отношений в Российской империи.

Последний период деятельности Крестьянского поземельного банка стал самым успешным по количеству предоставленных ссуд и приобретенной крестьянами земли. Ссудная деятельность белорусских отделений банка привела к увеличению масштабов крестьянского землевладения в белорусских губерниях (рис. 4). Крестьяне были вынуждены брать ссуду для покупки земли, выплачивая часть денежной суммы самостоятельно. Доплата могла быть снижена до 10 % или вовсе отменена при покупке земли в единоличную собственность.

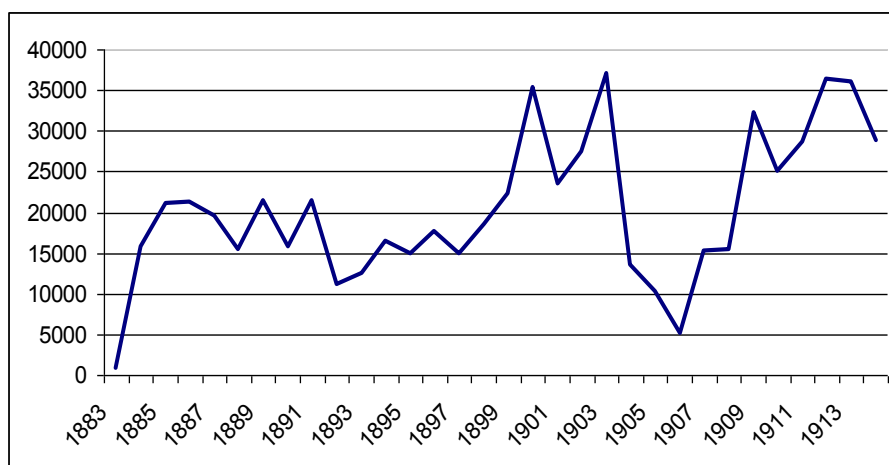

Рис. 4. Динамика масштабов крестьянского землевладения в белорусских губерниях

Примечание: разработка автора²⁷.

Для доказательства влияния ссудной деятельности Крестьянского поземельного банка на рост крестьянского землевладения была построена многофакторная

²⁷ Сборник статистико-экономических сведений... Год второй... – С. 45; Сборник статистико-экономических сведений... Год девятый... – С. 590–591, 595, 601.

регрессионная модель. В качестве эндогенной и экзогенных переменных были взяты основные показатели деятельности белорусских отделений банка за период с 1900 по 1914 гг. Зависимая переменная представлена количеством земли, которую крестьяне приобрели с помощью банка, независимые – размером предоставленных ссуд и ценой на землю ²⁸.

В результате математического моделирования удалось построить регрессионную модель с низким уровнем погрешности (0,95): $y = 78,65 + 0,02x_1 - 0,87x_2$. Анализ t-статистик Стьюдента позволяет сделать вывод о статистической значимости коэффициентов регрессии β_1 и β_2 . Проверка модели на нарушение предпосылок МНК (гетероскедастичность, автокорреляция, мультиколлинеарность) дала основание говорить о целесообразности ее применения в рамках данного исследования.

Таким образом, была найдена прямая зависимость между размером предоставленных ссуд и количеством земли, которую крестьяне приобрели с помощью банка, а также обратная зависимость между ценой на землю и земельными приобретениями крестьян. С увеличением предоставленных банковских ссуд на 1 % следовало ожидать роста земельных приобретений крестьян на 0,02 %. В свою очередь, рост земельных цен на 1 % приводил к уменьшению количества приобретенных десятин земли на 0,87 %. Полученный коэффициент детерминации свидетельствует о том, что количество приобретенной крестьянами земли на 95 % было подвергнуто влиянию размера предоставленных ссуд и покупных цен на землю.

Выводы из данного исследования и перспективы дальнейших исследований в данном направлении. В заключение следует отметить, что деятельность Крестьянского поземельного банка способствовала становлению и развитию земельного рынка в белорусских губерниях. Это происходило по двум основным направлениям.

1. Безземельное и малоземельное крестьянство стало полноправным участником торговых операций с землей благодаря проведению целевой кредитной политики и разработке системы льгот при предоставлении и возврате ссуд.

2. Помещичьи земли оказались втянутыми в торговый оборот посредством формирования доступного для крестьян банковского земельного фонда.

В целом государственный ипотечный кредит ускорил процесс капиталистической трансформации сельского хозяйства в белорусских губерниях посредством расширения системы частного крестьянского землевладения, формирования хуторских хозяйств и распространения приемов рационального ведения хозяйства.

²⁸ Гиаргидзе З. І. Сялянскі пазямельны банк у Беларусі (1883–1917 гг.). – С. 101; Сборник статистико-экономических сведений... Год второй. – С. 24–27; Сборник статистико-экономических сведений... Год восьмой... – С. 587–588; Сборник статистико-экономических сведений... Год девятый... – С. 596–597.

УДК 930.2:94(477)“1918”:339.5

**ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ТА МИТНА СПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ЗА ЖУРНАЛАМИ ЗАСІДАНЬ РАДИ МІНІСТРІВ****(травень–грудень 1918 р.)****Д. В. Архирейський****(Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро)**

Досліджується інформаційний вміст журналів (протоколів) засідань Ради міністрів Української Держави (1918 р.), що дає можливість з'ясувати певні аспекти зовнішньої торгівлі та митної справи України того часу. Простежується відображення в урядових журналах даних про економічні контакти Гетьманату з країнами Четверного блоку, передусім Німеччиною, у сфері продовольчих поставок з України до Центральної Європи, імпорту до України сільськогосподарської техніки. Висвітлюється технологія переговорних процесів щодо укладання фінансово-економічних і торгових договорів між союзними державами. Виявляється рівень економічної залежності Української Держави від Німеччини, зокрема з питань ціноутворення на стратегічну продукцію, співвідношення курсів відповідних валют, експорту української сільськогосподарської продукції до третіх країн. Аналізується вміст журналів Ради міністрів, що стосуються економічних відносин Гетьманату з незалежними Доном і Кубанню, сусідніми Румунією та Радянською Росією, інших питань торговельно-економічного характеру.

Ключові слова: Українська Держава; Гетьманат; Рада міністрів; уряд; зовнішня торгівля; економічні відносини.

The content of the journals (minutes) of the meetings of the Council of Ministers of the Ukrainian State (1918) is explored, which allows us to find out certain aspects of foreign trade and customs affairs of that time in Ukraine. There is a reflection on the economic contacts of the Hetmanate with the countries of the Fourth Bloc, first of all Germany, in the field of food supplies from Ukraine to Central Europe, and the import of agricultural machinery to Ukraine, in government journals. The technology of negotiation processes concerning the conclusion of financial-economic and trade agreements between the Union states is highlighted. The level of economic dependence of the Ukrainian State on Germany, in particular on pricing for strategic products, the correlation of the rates of the corresponding currencies, and the export of Ukrainian agricultural products to third countries, is revealed. The contents of the Council of Ministers' journals concerning the economic relations of the Hetmanate with the independent Don and Kuban, neighboring Romania and Soviet Russia, and other issues of trade and economic character are analyzed.

Key words: Ukrainian State; Hetmanate; Council of Ministers; government; foreign trade; economic relations.

© Д. В. Архирейський, 2017

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на надзвичайно складні обставини, в яких Україна перебувала протягом Першої світової війни та революції 1917–1921 рр., виборюючи свою державність, вона не могла стояти осторонь світових економічних процесів. Українська економіка того часу в усіх своїх складниках має, звісно, свою історіографію¹, проте не всі аспекти даної проблеми вивчено достатньо, що не дає змогу повною мірою оцінити економічний потенціал молодій держави. Тодішні її недруги, насамперед росіяни, яку б ідеологію вони не сповідували, цей потенціал оцінювали саме належним чином, у будь-який спосіб заважаючи українцям суверенно розпоряджатися власними ресурсами. У першій чверті ХХІ ст. історія, схоже, повторюється, і було б нерозумно не взяти до уваги відповідний досвід минулого.

Постановка проблеми. Чітка та однозначна постановка проблеми, впровадження в науковий обіг нових джерел, раціональніша інтерпретація відомих і мало відомих фактів тощо дають змогу, на нашу думку, повніше оцінити українську економіку періоду 1914–1921 рр., особливо революційної доби, коли українці сформулювали програму зі здобуття власної державності та здійснили спробу її реалізувати. Неабиякого значення набувають тодішні зовнішньоекономічні зв'язки України, які слід розглядати як у контексті всієї економіки країни, так і в контексті зовнішньої політики молодій держави, котра шукала світового визнання, якщо не підтримки.

Важливим джерелом доби революції, яке містить цінну інформацію про стан української економіки того періоду, включаючи зовнішньоторговельну сферу та залежну від останньої митну справу, є журнали (протоколи) засідань Ради міністрів

¹ *Архирейський Д. В.* Розвиток зовнішньої торгівлі радянських Росії та України за доби “воєнного комунізму” // *Історія торгівлі, податків та мита*. – 2016. – № 1–2 (13–14). – С. 203–219; *його ж.* Аграрна політика Української Держави за журналами засідань Ради Міністрів // *Вісник Дніпропетровського університету*. – 2017. – Т. 25. – № 1: Серія “Історія та археологія”. – Вип. 25. – С. 189–200; *його ж.* Зовнішньоторговельна та митна діяльність Української Держави за журналами засідань Ради Міністрів (1918 р.) // *XI Міжнар. наук. конф. “Історія торгівлі, податків та мита” : тези доповідей, 26–27 жовтня 2017 р., Дніпро, К., 2017*. – С. 90–92; *його ж.* Економічне значення українсько-російського кордону 1918 – початку 1919 рр. // *Питання німецької історії: зб. наук. пр. / відп. ред. С. Й. Бобилєва*. – Дніпропетровськ: Ліра, 2015. – С. 325–333; *його ж.* Проблема державної монополії зовнішньої торгівлі доби “воєнного комунізму” та при переході до непу (в контексті перспектив радянської митно-тарифної справи) // *Гуманітарний журнал*. – 2012. – № 1. – С. 32–43; *Пиріг Р. Я.* Земельна реформа Гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // *Український історичний журнал*. – 2006. – № 6. – С. 68–84; *Сердюченко Т. В.* Аграрна реформа уряду П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) // *Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди]. Серія “Історія та географія”*. – Х., 2011. – Вип. 42. – С. 49–52; *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / наук. ред. В. А. Смолій*. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 97–153; *Єфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та Радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008; *Шпектаренко І. В.* З історії українського “експорту” до Росії (кінець 1917 – початок 1918 рр.) // *Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф.* – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 92–93.

(далі – РМ) Української Держави (далі – УД), що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів управління України (фонд 1064). Даний джерельний комплекс увійшов до першого тому збірки документів і матеріалів “Українська Держава (квітень–грудень 1918 року)”, упорядкованої колективом істориків під керуванням Р. Пирога і виданої київським видавництвом “Темпора” у 2015 р.²

Мета статті. Безперечно, вітчизняні історики використовували журнали РМ УД як історичне джерело у вивченні тих чи інших сюжетів і тем доби Гетьманату 1918 р., проте джерелознавчого дослідження цього комплексу з метою виявлення інформаційного потенціалу щодо проблем зовнішньої торгівлі та митної справи України того періоду не здійснювалось. Саме це і визначило мету даної розвідки.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що специфіка часу повною мірою визначала й особливості зовнішньоторговельної діяльності УД. П. Скоропадський, як відомо, прийшов до влади в умовах присутності в країні німецького та австро-угорського військового контингенту. Війська Центральних держав перебували тут відповідно до договору з Українською Народною Республікою (далі – УНР) від 9 лютого 1918 р.³, але відверто вони підтримували державний переворот Гетьмана. Натомість останній мав гарантувати ту частину договору, яка стосувалася продовольчих поставок з України до Центральних держав. Крім того, Німеччина й Австро-Угорщина обмежували зовнішню політику УД на свою користь. Третім чинником, який визначав характер зовнішньоекономічної діяльності Гетьманату, була внутрішня ситуація в Україні того періоду (політичні процеси, соціальне напруження, нестабільний економічний стан тощо).

На одному зі своїх перших засідань, 7 травня 1918 р., уряд УД ухвалою підтвердив чинність уже наявних договорів та угод України з іноземними державами, замінивши лише своїх повноважних представників у деяких країнах⁴. Проте домінуючими об’єктивно були відносини з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Журнали засідань уряду УД містять значний обсяг інформації про часті переговори міністрів із представниками німецько-австрійського командування щодо цілого комплексу різноманітних питань, у тому числі економічного характеру, насамперед продовольчих поставок з України до країн Четверного блоку. Українське продовольство стало “наріжним каменем” у відносинах УД з її номінальними центральноевропейськими союзниками. Зрозуміло, що в цих відносинах Україна була фактично молодшим і політично залежним партнером, проте взаємовідносини однозначними назвати важко, це засвідчують і журнали засідань гетьманського уряду. Останній інколи використовував продовольчі поставки як засіб м’якого тиску на своїх зарозумілих політичних партнерів. Наприклад, 25 червня 1918 р. на засіданні РМ було заслухано доповідь міністра закордонних справ “про бажані у зв’язку з відправкою до Відня хліба кроки до питання про ратифікацію австро-

² Українська Держава (квітень–грудень 1918 р.). Документи і матеріали: у 2 т. / упоряд.: Р. Пиріг (керівн.) та ін. – Т. 1. – К.: Темпора, 2015.

³ Так званий Брестський договір.

⁴ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). – Т. 1. – С. 20.

угорським урядом мирного договору з Українською Державою”⁵. Звісно, в усьому залежний від Центральних держав режим П. Скоропадського не міг дозволити собі пряме дипломатичне протистояння з ними, тим більше з важливого для України питання щодо ратифікації їхніми урядами Брестського договору, але в даному випадку напевне маємо свідчення м’якого тиску на зовнішньополітичного союзника.

На початку серпня уряд УД позитивно розглянув пропозицію німецького посла в Україні барона А. Мумма фон Шварценштайна про створення української комісії “з попередніх переговорів про договір на поставку Німеччині хліба”⁶. Як відомо, влітку 1918 р. в Україні поволі почав розгортатися антигетьманський селянський повстанський рух, що становило безперечну загрозу продовольчим поставкам до Центральних держав. Ініціатива німецького посла щодо створення української комісії з хлібних поставок і підготовка нового договору про продовольчі поставки в цілому засвідчують, на наше переконання, бажання німецького керівництва уникнути цих загроз і заручитися додатковими гарантіями.

Як зазначалося, українська комісія з поставок хліба мала передусім підготувати у співпраці з представниками союзників текст відповідного спільного договору. 2 вересня уряд УД заслухав доповідь міністрів продовольства і торгівлі та промисловості про основу такого договору. Було ухвалено, зокрема, укласти “з представниками Центральних держав угоду про поставку їм хліба і заміну кількості хліба, якої не вистачило, на цукор і спирт...”⁷. Як бачимо, гетьманський уряд у цілому йшов назустріч побажанням німецького керівництва у питаннях постачання українського продовольства. Втім, передбачувана в урядовій ухвалі заміна хлібних поставок на цукор та спирт підтверджує тезу про поступову втрату владою контролю над продовольчою справою, починаючи з літа 1918 р., 4 вересня на засіданні РМ членів уряду було проінформовано про хід переговорів із представниками союзників щодо хлібних поставок. Гетьманські міністри прагнули внести у текст договору гарантію того, що ціни на цукор, який планувалося продати замість хліба, будуть такими ж, як на внутрішньому ринку, але не більше 120 крб за пуд, “за винятком 2 ½ млн пудів, які продавалися, відповідно до даного договору, по 100 крб за пуд”⁸.

На засіданні РМ УД два дні потому доповідали “про результати переговорів ... з представниками Центральних держав із приводу умов договору на поставку їм хліба, цукру і спирту”. Уряд констатував, що текст договору із союзниками узгоджено, “за винятком питання про ціну на цукор, що продавався Центральним державам”⁹. Українські урядовці підтвердили власне рішення від 4 вересня про неприпустимість продажу цукру німцям за цінами, нижчими за ціни на нього в Україні.

9 вересня РМ дізналася про побажання Центральних держав ввести до договору про хлібні поставки вказівку, що саме вони мають право закупівлі всіх надлишків українського врожаю хліба 1918 р. Уряд ухвалив “визнати включення за-

⁵ Там само. – С. 97.

⁶ Там само. – С. 197.

⁷ Там само. – С. 270.

⁸ Там само. – С. 272.

⁹ Там само. – С. 273.

значеної вказівки до договору недоречним, але згодитися на включення до договору пояснення, що вивіз хліба українським урядом за кордон дозволяється в кожному окремій випадкові Вищою продовольчою радою”¹⁰.

Як би там не було, договір про продовольчі поставки з України до країн Четверного блоку було підписано, про що згадувалось на засіданні РМ 22 листопада¹¹. Німці, хоч і програли Антанті у світовій війні, все ще мали війська в Україні, а тому продовжували діяти всі угоди, укладені ними з Гетьманатом, у тому числі щодо продовольчих поставок. Зокрема, 22 листопада уряд УД розглядав деякі пропозиції німців щодо продажу їм українського цукру¹².

Гетьманський режим прагнув вибудувати з Центральними державами правильні торговельні відносини, що означало організацію не тільки українського експорту, але й імпорту з відповідних країн. Журнали засідань РМ УД містять інформацію про надходження різноманітних товарів, зокрема з Німеччини, умови та особливості такого імпорту, виникнення певних проблем у зв'язку з цим тощо. Вже 27 травня на засіданні уряду міністр продовольства оголосив, що з Німеччини прийшли три потяги із сільськогосподарськими машинами та реманентом, але серед привезених товарів були такі, що їх, відповідно до попередньої торговельної угоди, німці не мали ввозити до України (сіялки, коси, приводи). Гетьманський уряд обурювався, що німецька торговельна організація, відповідальна за цю доставку, протягом двох тижнів не оприлюднювала розцінки на ввезені нею товари, унеможливаючи тим самим відправку їх на місця. При тому німецька організація ультимативно вимагала від українського уряду виплатити їй 10 млн крб авансом і відправки техніки на місця без оголошення ціни на неї¹³.

Ухвала РМ щодо цього питання засвідчує явну безпорадність гетьманців у відносинах із більш могутнім союзником, адже було вирішено лише поскаржитися німецькій владі на неприпустимість ультиматумів від німецьких торговців та вимагати від тих озвучити нарешті ціни на ввезену техніку, але при тому задовольнити прохання німецької організації на сплату їй авансу й не протестувати ввезенню заборонених товарів¹⁴.

На засіданні РМ 29 травня міністр фінансів УД доповідав “про результати переговорів з німцями про 10-мільйонний аванс за привезені сільськогосподарські машини”. Виявилося, що внаслідок “переговорів представники німецької торговельної організації погодилися отримати 5 млн крб з тим, що через два дні вони нададуть рахунок Міністерству продовольства, після чого будуть внесені інші 5 млн крб. Фрахт буде сплачено за моментом переходу товарів через кордон”¹⁵.

Травнева історія з німецькою торговельною організацією виявила й інші проблеми, які об'єктивно заважали нормалізації торгівлі України з країнами Четвер-

¹⁰ Там само. – С. 279.

¹¹ Там само. – С. 387.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 36.

¹⁴ Там само. – С. 37.

¹⁵ Там само. – С. 45.

ного блоку. По-перше, гетьманські урядовці зрозуміли, що у надзвичайних умовах 1918 р. фінансове забезпечення зовнішньоторговельних операцій із Центральними державами краще здійснювати через єдиний державний орган. 29 травня таким було визначено Кредитну канцелярію Міністерства фінансів УД¹⁶.

Іншою проблемою стали фінансові відносини із центральноевропейськими союзниками, що зумовлювалося необхідністю скорегувати курси валют у контексті здійснення експортно-імпортних операцій. Питання про фінансове становище УД та відповідні відносини з Центральними державами розглядалось на першому ж засіданні українського уряду 2 травня 1918 р.¹⁷

29 липня Рада міністрів УД заслухала позачергову заяву міністра фінансів про наполегливі вимоги австро-угорського та німецького командування в Україні щодо примусового прийому марок і крон за твердим курсом, який встановлювали самі союзники. Враховуючи, що, відповідно до попередньої угоди, “обов’язковий прийом марок і крон встановлено лише для платежів на залізницях і на пошті за курсом 75 коп. за марку і 50 коп. за крону”, гетьманський уряд констатував, що “вимоги примусового прийому громадянами України марок і крон під час інших платежів, та й ще за довільним курсом” суперечать угоді, отже, ухвалив прохання міністра закордонних справ щодо звернення з нотою протесту до представників Австро-Угорщини та Німеччини¹⁸.

Слід зазначити, що міністри УД, як правило, не витрачали час на часті обговорення окремих торгових операцій чи валютних казусів. Станом, як мінімум, на середину літа 1918 р. стало очевидним, що попередня угода України з Центральними державами (йдеться про Брестський мирний договір) потребувала значного доопрацювання, передусім у торговій та валютній частинах. Відповідно питання з підготовки таких договорів і вносилися до порядку денного засідань РМ у подальшому.

Як наслідок, 2 вересня уряд УД заслухав доповідь “про укладення з Центральними державами валютної угоди”. Рада ухвалила пропозиції міністра фінансів “як щодо встановленого договором курсу на марки і крони, так і щодо умов договору про неввезення Центральними державами карбованців з Великої Росії^{19, 20}”. Крім того, український уряд ухвалив “наполягати перед представниками Цент-

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С. 17.

¹⁸ Там само. – С. 189.

¹⁹ Великої Росією у журналах засідань РМ УД іменували ту частину Росії, яка в цей час контролювалася більшовиками, тобто РСФРР. Складається враження, що така канцелярська термінологія гетьманців не випадкова: використовуючи ніби політично нейтральні й дещо змістовно розмиті в конкретно-історичних умовах 1918 р. поняття “Великоросія”, “великороси” (коли в самій Росії існувало на цей момент принаймні кілька конкуруючих між собою центрів влади) щодо саме більшовицького утворення, гетьманці мали, очевидно, на увазі, що в Росії на зміну більшовикам-інтернаціоналістам має прийти більш бажана і традиційна в національному сенсі влада.

²⁰ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). – С. 270.

ральних держав на внесенні у хлібний договір умови, що оплата цукру і спирту здійснюється марками і кронами”²¹.

Остання урядова ухвала засвідчує безпосередній зв'язок між так званим хлібним і валютними договорами УД із центральноевропейськими союзниками. 4 вересня, розглядаючи хід переговорів щодо угоди про хлібні поставки, РМ прийняла рішення “про обов'язкове включення у договір ст. 7, за якою у випадку неукладення чи припинення валютного договору платіж за цукор і спирт має здійснюватися марками і кронами за курсом 85 і 50 коп. ...”²² Остаточний проект валютного договору було схвалено урядом УД на засіданні 6 вересня²³.

У переговорах із представниками Центральних держав щодо погодження і підписання валютного та торгового договорів брали участь службовці міністерств фінансів, продовольства, торгівлі і промисловості. 9 вересня уряд УД, розглядаючи на засіданні дане питання, вирішив внести ухвалу в “Окремий журнал засідань Ради Міністрів”. Ухвала варта того, аби її процитувати, тим більше, що “Окремий журнал” від 9 вересня, на відміну від звичайного журналу, було заповнено українською мовою: “Визнаючи всю тяготу сучасного становища України через крайню недостатку сировини, невлаштований транспорт, недостатність урожаю та цілої низки інших причин, Рада Міністрів вважає, все ж таки необхідним прийняти на себе моральну відповідальність за підпис договору, умови котрого не можна визнати цілком погожими, в глибокій певності, що підтримання і зміцнення державного порядку на Україні дасть їй змогу відбудувати господарські сили краю і вийти з особливостей, які вона переживає”²⁴. Отже, уряд УД готовий був підписати загальний торговий договір з країнами Четверного блоку.

Навіть без додаткового аналізу відсутніх у журналах засідань РМ текстів торгового та валютного договорів УД з її зовнішньополітичними союзниками зрозуміло, що рівноправними відповідні відносини назвати важко: домінантом, принаймні до моменту завершення світової війни, залишалися союзники. Уряд УД намагався не виглядати маріонеткою, проте, як правило, був змушений йти на певні поступки. Де-юре ці договори підтверджують зовнішньополітичну і зовнішньоекономічну суверенність УД, проте де-факто остання була залежною від своїх союзників, особливо від Німеччини.

Із часу формального визнання країнами Четверного блоку їх поразки у світовій війні їхні договори з УД втратили актуальність, але через присутність німецьких та австро-угорських військ в Україні фактично до кінця 1918 р. Гетьманат був змушений підтримувати з колишніми союзниками певні відносини, хоча економічна складова цих відносин явно ослабла²⁵. Розуміючи, що нормальні торгові відносини з охопленими революцією Німеччиною та Австро-Угорщиною із цього часу вже неможливі, РМ УД ухвалила 22 листопада рішення про створення при Мініс-

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 272.

²³ Там само. – С. 273.

²⁴ Там само. – С. 278, 279.

²⁵ Там само. – С. 408.

терстві фінансів особливого розрахункового бюро для ліквідації розрахунків із даними країнами²⁶. Коли вже самому гетьманському режимові було непереливки, Товариство із скупівлі у німців військового спорядження звернулося до РМ з пропозицією здійснювати такі закупівлі централізовано, через банківські установи. 3 грудня уряд прийняв позитивне рішення²⁷, хоча Гетьманату, як відомо, це мало допомогло.

Продовольчі вантажі з України до Центральної Європи, як і німецькі й австро-угорські товари до України, перевозилися переважно залізницею, тому командування союзників було зацікавлено у зниженні або принаймні незбільшенні тарифів на перевезення українською територією. 28 травня міністр шляхів сполучень доповідав на засіданні РМ УД про “ставлення представників німецьких властей до тарифного питання на Україні”. Уряд УД ухвалив “збільшити залізничні тарифи по всіх перевезеннях й у тому випадку, коли представники німецького командування наполягатимуть на збереженні попередніх тарифних ставок, залишити такі лише із перевезення 68 млн пудів хліба, що зумовлено торговельною угодою щодо вивезення до Німеччини...”²⁸. Отже, у питанні про тарифні ставки на вантажні перевезення залізницею гетьманські міністри продемонстрували непоступливість, що пояснюється напевно фінансовими проблемами самої УД.

Рада міністрів виявила непоступливість і під час вирішення іншого, не менш серйозного питання. Йдеться про державний борг Російської імперії перед Німеччиною, який, на думку німецької влади, необхідно було юридично закріпити за тими державними утвореннями, які прийшли на зміну імперії, в тому числі й за Українською Державою. Вперше про це на засіданні РМ УД згадали 20 липня, коли озвучили прохання німецького посла призначити представників українського уряду до складу комісії із розподілу державного боргу Росії. Комісія мала розпочати роботу в Берліні. Передбачалося, звісно, і присутність радянської делегації. РМ УД визнала необхідність такої комісії, але вважала, що представники України мають брати участь лише у попередніх, а не завершальних обговореннях колишнього боргу Росії²⁹. На думку гетьманської влади, основними співрозмовниками німців у цьому питанні мали бути російські більшовики.

27 серпня у Берліні між Німеччиною та РСФРР було підписано угоду, за якою більшовики мали виплатити німцям 6 млрд марок за претензіями, викладеними у Брестському договорі. Берлінська угода передбачала, що частину боргу – 1 млрд марок – мають сплатити УД та Фінляндія. Україну Німеччина схилила до цього обіцянками передати їй кораблі Чорноморського флоту, які на цей момент перебували у контрольованих німцями портах. Гетьманський уряд заслухав 17 вересня доповідь міністра фінансів “про договір, укладений Німеччиною з Радянським урядом під час війни і про частину витрат, сплата яких покладається на Українську Державу”³⁰. Хоч РМ і поступилася влітку ініціативою у розв’язанні цієї проблеми, тепер вона зайняла досить не-

²⁶ Там само. – С. 387.

²⁷ Там само. – С. 408.

²⁸ Там само. – С. 41.

²⁹ Там само. – С. 172.

³⁰ Там само. – С. 292.

поступливу і раціональну позицію. Уряд УД визнав пропозиції Німеччини несумісними з інтересами України з кількох причин. По-перше, брати якісь фінансові зобов'язання перед Німеччиною Україна не може до часу підписання загальної угоди всіх частин колишньої Російської імперії про остаточний розділ її територій, майна тощо. По-друге, окрема угода з німцями про фінансові зобов'язання України може послабити її позиції у поточних переговорах з РСФРР. По-третє, немає критеріїв визначення “коефіцієнту участі України у сплаті зазначеної суми Німеччині”, тобто УД ставила під сумнів і загальну суму в 6 млрд марок, і розмір частини України у цій сумі³¹. Уряду УД була відома калькуляція загальної суми, тому він сміливо відкидав німецьку бухгалтерію пункт за пунктом, погоджуючись лише на свої зобов'язання за Брестським договором із Центральними державами.

Очільники Гетьманату, судячи із журналів засідань РМ, почали замислюватися про концептуальне наповнення зовнішньополітичного курсу держави ще до формального завершення світової війни. 7 жовтня, наприклад, заслухавши повідомлення голови уряду про поточні проблеми зовнішньої політики УД, міністри вирішили добиватись участі держави у мирній конференції, яка мала б розпочати роботу після завершення війни, підготувати українську делегацію для участі у такій конференції, а головне – активізувати діяльність представників Міністерства закордонних справ у нейтральних країнах “на користь визнання ними Української Держави як самостійної та незалежної держави...”³².

Із військовими опонентами країн Четверного блоку – державами Антанти – УД до кінця війни об'єктивно не могла налагодити нормальні дипломатичні й економічні зв'язки, доки в Україні перебували німецько-австрійські війська. Лише 15 жовтня, на фінальній стадії світової війни, гетьманський уряд вирішив направити особливі дипломатичні місії до Англії, Франції та США³³. Керівництво Антанти на цей момент звикло вважати Гетьманат політичним васалом Німеччини, тому не поспішало встановлювати з гетьманом повноцінні дипломатичні відносини. Часу на те, аби змінити ситуацію на свою користь, УД уже не мала.

Складними були відносини УД та Румунії, яка воювала на боці Антанти, а протягом січня–березня 1918 р., користуючись хаосом в Україні, зайняла Бессарабію. Консервативний гетьманський уряд, який у багатьох галузях своєї діяльності спирався на російські правові традиції, щиро вважав південно-західні кордони колишньої Російської імперії кордонами УД. Тож Україна претендувала на Бессарабію, яку вже контролювала Румунія. Така ситуація робила Україну та Румунію політичними опонентами, не сприяючи тим самим встановленню нормальних дипломатичних та економічних взаємовідносин. За розпорядженням уряду призначений до Бухаресту дипломатичний представник УД був відкликаний³⁴. За рішенням РМ від 1 червня 1918 р. Румунії було передано ноту з офіційною позицією України щодо

³¹ Там само. – С. 293.

³² Там само. – С. 320.

³³ Там само. – С. 333.

³⁴ Там само. – С. 20.

Бессарабії³⁵. Уряд УД фактично розпочав проти Румунії митну війну, в чому переконують журнали засідань РМ. Так, на засіданні 25 червня міністр торгівлі і промисловості поставив питання про можливості товарообміну з Румунією та Бессарабією. Гетьманський уряд категорично висловився за те, аби “продовжити прийняту вже раніше митну політику щодо Румунії та Бессарабії”³⁶. Безперечно, міждержавні відносини добросусідства мають на увазі повноцінні економічні контакти між країнами-сусідами. У даному випадку український уряд однозначно трактував Румунію як окупанта, з яким неможлива політика добросусідства.

Утім, на засіданнях гетьманського уряду неодноразово поставало питання про необхідність українсько-румунських переговорів щодо обміну майном, яке переміщувалося через кордон під час війни. Зокрема, 25 вересня військовий міністр УД доповів на засіданні РМ “про евакуацію українського майна з Румунії, румунського з України”. Рада ухвалила розробити проект відповідного договору, чим мала зайнятися спеціальна комісія, до складу якої входили представники деяких міністерств: військового, торгівлі і промисловості, продовольства, шляхів сполучень, фінансів, закордонних справ та воєнно-морського³⁷. Комісія з обміну майном мала діяти в Одесі, ближче до фактичного кордону з Румунією. Початок дії цієї комісії відкладався, проте відповідні переговори з румунами, як засвідчує журнал засідання РМ від 2 жовтня, почались у Києві³⁸.

Ці переговори не мали позитивних наслідків. 11 листопада уряд УД вирішив опротестувати “зайняття румунськими військами деяких пунктів на території Держави і про протест повідомити держави Згоди”³⁹. За таких обставин не могло бути і мови про налагодження правильних економічних відносин між Україною та Румунією. Нарешті, 21 листопада, заслухавши доповідь міністра внутрішніх справ про оголошення румунським військовим командуванням приєднання Хотинського повіту Бессарабської губернії до Румунії, РМ ухвалила підготувати “проект ноти румунському уряду з протестом проти незаконного і недружнього з його боку акту щодо України...”⁴⁰.

Інший вектор зовнішньоторговельної, отже, й митної політики УД було спрямовано в бік молодих державних утворень на території колишньої Російської імперії. На засіданнях РМ часто згадувалися переговори з більшовицькою Росією (тобто “Великоросією”). На цих переговорах піднімалися, зокрема, проблеми спільного державного кордону, товарообміну, перевезення валюти тощо. Вже на першому засіданні РМ 2 травня було вирішено повернути на батьківщину українську мирну делегацію з Курська і “припинити всякі переговори з великоросами”^{41, 42}.

³⁵ Там само. – С. 51.

³⁶ Там само. – С. 99.

³⁷ Там само. – С. 306, 307.

³⁸ Там само. – С. 316.

³⁹ Там само. – С. 361.

⁴⁰ Там само. – С. 384.

⁴¹ Тобто із представниками РСФРР.

⁴² Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). – С. 17.

Проте “мирні переговори з Великоросією” були продовжені, і РМ рішенням від 28 травня доручила міністрові закордонних справ робити “за можливістю частіше короткі повідомлення ... про хід мирної конференції”⁴³. Доповіді голови української делегації на мирних переговорах з РСФРР С. Шелухіна вносили, як правило, до “особливого секретного журналу” Ради міністрів⁴⁴.

Делегація С. Шелухіна передусім обговорювала з російськими більшовиками проблему демаркації державного кордону між УД та РСФРР. Саме уряд Гетьманату на засіданні 7 травня назвав критерії визначення державних кордонів України, якими мала керуватися й українська делегація С. Шелухіна: “Визнати кордонами початковий намічений на мапі, наданий військовим міністром, кордон, що відповідає етнографічним умовам, причому звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України”⁴⁵. 28 травня гетьманський уряд ухвалив входження до складу УД Карачівського, Рильського, Льговського, Дмитрівського та Суджанського повітів, що пояснювалося як етнографічними, так й економічними та іншими державними принципами⁴⁶. 14 серпня РМ додатково ухвалила приєднання до УД Гомельського, Путивльського, Рильського, Суджанського, Грайворонського, Білгородського, Корочанського, Новооскільського, Валуйського, Річицького, Пінського та Мозирського повітів⁴⁷.

Слід зауважити, що у справі визначення українсько-російського міждержавного кордону режим П. Скоропадського покладався не стільки на згоду російських більшовиків, скільки на комплексну підтримку центральноєвропейських союзників. Фактично саме останні встановили ту демаркаційну лінію, яку гетьманські урядовці бажали перетворити на визнаний всіма сторонами державний кордон. На це й було спрямовано енергію делегації С. Шелухіна.

Звісно, українсько-російські переговори щодо делімітації та демаркації кордону є всі підстави називати важкими. Якими “гібридними” могли бути концепти й аргументація більшовицьких переговорників, продемонстрували вже Брестські переговори. Недарма РМ УД ухвалила на своєму засіданні 20 вересня просити С. Шелухіна “у переговорах з Радянською мирною делегацією міцно стояти на наміченій лінії кордону і у випадку необхідності зробити відповідну заяву в ультимативній формі”⁴⁸. Крім того, українська делегація відмовлялася обговорювати з московськими переговорниками кордони України із Всевеликим Військом Донським⁴⁹.

Іншим питанням українсько-російських переговорів було налагодження хоча б якихось торгових відносин між двома державами, навіть у форматі банального бартеру. 5 червня РМ УД розглядала пропозицію щодо обміну 1 млн пудів українського

⁴³ Там само. – С. 40.

⁴⁴ Там само. – С. 49, 57, 91, 116, 129, 159, 196, 209, 277.

⁴⁵ Там само. – С. 22.

⁴⁶ Там само. – С. 43.

⁴⁷ Там само. – С. 226.

⁴⁸ Там само. – С. 298.

⁴⁹ Там само.

цукру на московську мануфактуру вартістю 60 млн крб⁵⁰ Український уряд визнав такий обмін у принципі бажаним, але саму пропозицію відхилив через завищені ціни на мануфактуру. При цьому гетьманські міністри потурбувалися поцікавитись у німців щодо думки останніх “про можливість вивезення до Великої Росії 1 млн пудів цукру”, а також ухвалили дізнатися, “на яких умовах можливо отримати з Великої Росії мануфактуру”⁵¹.

17 липня гетьманський уряд розглядав питання про стягнення мита з товарів, які ввозилися з території більшовицької “Великої Росії”. РМ визнала, що товари з Росії мають обкладатися митом на таких же підставах, як і товари з інших країн. Крім того, економічній комісії при українській делегації на переговорах із російськими більшовиками доручалося з’ясувати “всі питання, пов’язані з обкладанням митом товарів, які ввозилися з Великої Росії на Україну”⁵². Очевидно, що український уряд прагнув вибудувати на сході повноцінний державно-митний кордон, організувавши й правильне переміщення через нього товарів й вантажів. Влада РСФРР була змушена реагувати на це відповідним чином, організувавши зі свого боку кордону прикордонні та митні пункти⁵³.

Роль митно-прикордонного фільтра українсько-російський кордон мав відігравати і під час ввезення на територію України російсько-радянських грошових знаків. Зокрема, 13 серпня РМ УД розглядала законопроект міністра фінансів про обмеження ввезення до України російської валюти. Гетьманський уряд не просто ухвалив затвердити відповідний законопроект, але й доручив міністрові юстиції розробити проект “карального закону за приховування російських грошових знаків”⁵⁴. Українська делегація на переговорах із більшовиками від імені свого уряду безперечно стежила за тим, аби провід РСФРР не ставив під сумнів рівноправність двох державних утворень⁵⁵, сподіваючись, що так чи інакше ці переговори завершаться підписанням однозначної міждержавної угоди, яка була б гарантією незалежності та суверенності України з боку Москви. 25 вересня, розглядаючи чергову доповідь “про хід мирних переговорів із Великої Росією”, РМ не приховувала прагнення отримати у підсумку конкретну мирну угоду з РСФРР⁵⁶. Як тепер відомо, комуністи, сповідуючи “гібридність” буквально в усіх своїх діях, від початку ставилася до Гетьманату як до чогось вкрай несерйозного, а тому – швидкоминучого. Всі мирні ініціативи тогочасних українських урядовців знаходили відгук у Москві доти, доки дієвою була сила німецького багнета. Тому лише з іронією можна поставитися до рішення РМ УД від 11 листопада 1918 р. (тобто час, коли у Кремлі вже розроблялися плани із захоплення українських територій і ліквідації україн-

⁵⁰ Там само. – С. 63.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – С. 159.

⁵³ Див. про це: *Архирейський Д. В.* Українсько-російський державний і митний кордон у першій половині 1919 р.: зміна статусу // *Історія торгівлі, податків та мита.* – 2010. – № 1 (1). – С. 202–214.

⁵⁴ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). – С. 221.

⁵⁵ Там само. – С. 254.

⁵⁶ Там само. – С. 320.

ської державності) про “проект угоди з представниками Радянської влади у Великоросії про взаємне створення (дипломатичних) місій” за умов гарантування, що місії не займатимуться політичною агітацією⁵⁷. Можна тільки здогадуватися, як зловтішалася радянська дипломатія з політичної наївності українців.

Паралельно з радянською “Великоросією” Українська Держава підтримувала дипломатичні й економічні зв’язки з іншими сусідніми державними утвореннями на території колишньої Російської імперії. Зокрема велися переговори із Всевеликим Військом Донським щодо встановлення кордону між ним та УД, підготовки та укладання митно-торговельного договору. Не всі аспекти взаємодії між Україною та Доном знайшли відображення у журналах засідань гетьманського уряду. Лише 28 серпня 1918 р. на засіданні РМ УД було оголошено заяву міністра закордонних справ “про те, що через п. 7 і 8 ратифікованої вже попередньо угоди з Донським урядом від 7 серпня⁵⁸ необхідно разом із представниками Донського уряду напрацювати текст додаткової угоди із торговельно-фінансових питань...”⁵⁹. Рада міністрів у цілому підтримала таку ініціативу. За місяць, 28 вересня, на засіданні РМ УД було заслухано “питання про порядок ведення переговорів щодо укладання торговельної та митної угод із Всевеликим Військом Донським”. Уряд призначив уповноважених на ведення переговорів з Доном із метою підписання зазначених договорів⁶⁰.

Не дивлячись на очевидні важливість і необхідність окремої економічної угоди між незалежними і суверенними Українською та Донською державами, праця над її текстом затяглася, а низка військово-політичних подій останньої чверті 1918 р. об’єктивно знизила актуальність цієї угоди для обох сторін, хоч ані Дон, ані Україна від неї не відмовлялися. Повідомлення гетьманського міністра торгівлі і промисловості “про одержану ним звістку від отамана Зимової станиці щодо осіб, призначених донським урядом у складі комісії з напрацювання фінансово-економічної угоди”, зроблене на засіданні РМ 12 листопада⁶¹, засвідчує готовність обох сторін до такого підписання. Втім, це була остання згадка про економічну угоду між УД і Всевеликим Військом Донським на сторінках журналів засідань гетьманського уряду.

Іншою проблемою, у розв’язанні якої були зацікавлені і Дон, і Гетьманат, став власне Донбас, зокрема його ресурси, необхідні всім учасникам військово-політичних процесів у південному регіоні. На засіданні РМ 14 вересня було заслухано доповідь міністра торгівлі і промисловості УД про підписання “додаткового договору з уповноваженими уряду Всевеликого Війська Донського стосовно спільного врегулювання питань щодо Донецького басейну”⁶². Гетьманський уряд схвалив підписання такого договору.

⁵⁷ Там само. – С. 360, 361.

⁵⁸ Договір між Українською Державою та Всевеликим Військом Донським про основні принципи двосторонніх відносин, взаємне визнання суверенітету й незалежності один від одного було підписано 8 серпня 1918 р.

⁵⁹ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). – С. 253.

⁶⁰ Там само. – С. 308.

⁶¹ Там само. – С. 365.

⁶² Там само. – С. 287.

Журнали засідань УД містять свідчення й про економічні відносини Гетьманату з незалежною Кубанню. 5 листопада 1918 р. українські міністри ухвалили законопроект про створення дипломатичного представництва України на Кубані⁶³. 14 листопада РМ, заслухавши доповідь міністра торгівлі і промисловості про переговори щодо укладення фінансово-економічної угоди з Кубанським крайовим урядом, призначила своїх представників на зазначені переговори⁶⁴. Втім, як і у випадку з Доном, запізнити рішення щодо переговорів із незалежною Кубанню не мали практичних наслідків.

Переговори з РСФРР, Доном, Кубанню, сподівання щодо встановлення дипломатичних та економічних відносин з іншими державними утвореннями на теренах колишньої Російської імперії нагтовхнули керівників УД на певні ідеї. Гетьманський уряд, зокрема, серйозно поставився до створення власних консульств на території тих державних новоутворень, які визнавали б суверенні права України. 21 серпня РМ схвалила доповідь міністра закордонних справ про асигнування його відомству 60 тис. крб для “заснування фонду для видачі допомоги та нагородних консульським представникам Української Держави у місцевостях колишньої Російської імперії”⁶⁵. Український уряд також виношував ідею проведення у Києві конгресу (або національного з’їзду) представників “урядів усіх щойно утворених у Росії держав...” (рішення від 16 листопада)⁶⁶. Втім, Гетьманат вже не мав часу на реалізацію цієї ідеї, що в цілому мала й економічні перспективи.

Особливе місце в роботі гетьманського уряду посідала проблема Криму. Як відомо, німці від початку своєї присутності в Україні не хотіли бачити півострів у складі УНР, допустивши створення на ньому власного крайового уряду. РМ УД щиро вважала, що Крим має бути українським, раз у раз обґрунтовуючи це політичними та, особливо, економічними обставинами. Не дивлячись на те, що Гетьманат був змушений прислухатися в усьому до побажань німецького командування, щодо кримського питання він зайняв принципову і непохитну позицію, поєднуючи фрагментарний товарообмін із півостровом та справжню митну війну проти нього.

Перша згадка про відносини з Кримом у журналах засідань уряду УД датується 8 травнем 1918 р.: міністри розглянули “заяву Гетьмана про відправку ним німецькому послу листа, який підтверджував необхідність приєднання Кримського пів-острова до України”. У своєму рішенні Рада міністрів не тільки приєдналася до позиції очільника держави, але й доручила “окремим міністрам розробити дані, які могли б підтвердити необхідність з економічної позиції приєднання Криму до України”⁶⁷.

Серйозною перепорою у справі приєднання Криму до України була позиція німецького військового командування. Німці мали на території півострова війська, як і в Україні, але не дозволили Києву поширювати тут власну державно-адміністративну систему. Натомість сприяли створенню Кримського крайового уряду на чолі з генералом С. Сулькевичем. Тобто з формального погляду німецького командування Крим слід було розглядати як інше державне утворення, щоправда, з

⁶³ Там само. – С. 346.

⁶⁴ Там само. – С. 370.

⁶⁵ Там само. – С. 237.

⁶⁶ Там само. – С. 374.

⁶⁷ Там само. – С. 26, 27.

обмеженим суверенітетом. Київ зайняв радикально іншу позицію, не визнаючи за Кримом таких же суверенних прав, які він визнавав за Доном і Кубанню. Не вважаючи кримський режим рівнею собі, Гетьманат докладав максимальних зусиль, аби змінити позицію німців. На засіданні РМ 25 червня, наприклад, урядовці заслухали відповідь “німецької делегації на Україні на ноту українського уряду про Крим”⁶⁸.

Одночасно зі спробами дипломатично переконати німців погодитись на приєднання Кримського півострова до України, гетьманський уряд використовував й інші можливості, зокрема економічний тиск на Крим, включаючи, як зазначалося, засоби так званої митної війни. Вже 28 червня РМ заслухала доповідь міністра шляхів сполучення “про заходи, вжиті ним на Південних залізницях у зв’язку з питанням, що мало відношення до митної політики уряду стосовно Криму”⁶⁹ і погодилася з його пропозиціями.

Економічна блокада Кримського півострова, як засвідчують журнали засідань РМ УД, не була абсолютною. До українського уряду, наприклад, зверталася Феодосійська земська управа з проханням дозволити їй вивезення з України закуплених нею “препаратів, необхідних для збереження від повної загибелі місцевих виноградників”. Гетьманський уряд у даному випадку вирішив піти назустріч феодосійцям, враховуючи “виняткові обставини”⁷⁰.

Безперечно, Крим, пов’язаний із материковою Україною безліччю економічних відносин і, як правило, залежний від широкого асортименту української продукції та сировини, довго витримувати блокаду не міг. Німці ніяк не втручались у цю митну війну, інших зовнішніх союзників уряд С. Сулькевича не мав. Отож, немає нічого дивного в тому, що на початку осені 1918 р. Крим пішов на поступки Києву. Вже 18 вересня уряд УД обговорював питання “про припинення митної війни з Кримом”. З відповідної урядової ухвали можна дізнатися, що ініціатива щодо припинення митної війни належала саме кримчанам, що предмет теперішніх переговорів між Кримом та Україною стосувався не просто припинення Києвом економічної блокади, а приєднання півострова до України, що вагомим чинником, який вплинув на рішення Кримського крайового уряду, був тиск на нього місцевих агровиробників, котрі за умов митної війни не могли “реалізувати врожай фруктів і винограду”⁷¹. Уряд УД ухвалив припинити митну війну з Кримом за умов негайного прибуття до Києва кримських переговорників, припинити митний догляд українських вантажів до Криму, негайно розпочати переговори з кримською делегацією про “злиття Криму з Україною”⁷².

10 жовтня Рада міністрів ухвалила рішення про потребу підготовки додаткової постанови про повноваження певних гетьманських міністрів на “ведення переговорів з представниками Криму”⁷³.

⁶⁸ Там само. – С. 96.

⁶⁹ Там само. – С. 105.

⁷⁰ Там само. – С. 254.

⁷¹ Там само. – С. 295.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. – С. 324.

Востаннє Крим у журналах засідань РМ УД згадувався 15 листопада 1918 р., коли майже одночасно змінилися прем'єр-міністри України та Криму⁷⁴. Новий український уряд, розуміючи необхідність розробки курсу “нової політики щодо Росії” в умовах програної державами Четверного блоку світової війни і революції, яка поступово охоплювала Німеччину та Австро-Угорщину, все ж не бажав втрачати контроль над Кримом. 15 листопада міністр фінансів доповідав на засіданні РМ про остаточне припинення митної війни з півостровом “у зв'язку з новим напрямом політики кабінету щодо Росії...”⁷⁵. Формулювання даного питання порядку денного засідання уряду є більш ніж красномовним, адже виходить, що митну війну проти Криму Київ припинив не тому, що півострів увійшов до складу України, а тому, що уряд С. Гербеля оголошував нову політику щодо Росії. Тож складається враження, що наприкінці існування Гетьманату Крим був потрібен гетьманському режимові не сам собою, а як привід порозумітися з білим рухом А. Денікіна, який також претендував на півострів.

Намагаючись активізувати зовнішню торгівлю, уряд УД на своїх засіданнях розглядав і деякі інші відповідні питання. 1 червня, наприклад, міністри ухвалили внести до порядку денного найближчого засідання актуальне в умовах очевидного завершення світової війни питання про демобілізацію українського торгового флоту⁷⁶. Вже 10 червня РМ схвалила внесений морським міністром законопроект “про комітет із демобілізації суден Торгового флоту та штати цього комітету”⁷⁷. Водночас було схвалено законопроект про виділення 1 млн крб “на часткову демобілізацію Миколаївського порту”⁷⁸. Демобілізація торгових суден і портів автоматично передбачала їх подальше використання за основним призначенням. Отже, уряд мав налагодити морські торгові перевезення. У зв'язку із цим 6 серпня РМ схвалила законопроект міністра торгівлі та промисловості про виділення коштів “на утримання тимчасового управління у справах морських перевезень”⁷⁹.

На засіданнях уряду УД піднімалися питання технічного облаштування лінії державно-митного кордону, що було важливим з позиції і державного будівництва, і налагодження економічних відносин із сусідніми державами. Зокрема, 3 серпня РМ УД схвально поставилася до пропозиції міністра внутрішніх справ “про створення прикордонних спостережних пунктів”⁸⁰.

На урядових засіданнях законопроекти щодо розвитку зовнішньої торгівлі України пропонувалися, як правило, міністром торгівлі і промисловості, чие відомство і відповідало за дану сферу. Декілька разів Рада міністрів обговорювала й питання організації роботи власне міністерства. Наприклад, 19 червня уряд підтримав законопроект про відкриття у Державному банку кредиту для Міністерства торгівлі і

⁷⁴ З 14 листопада 1918 р. Раду міністрів Української Держави очолив С. Гербель замість Ф. Лизогуба, а 15 листопада Кримський крайовий уряд очолив С. Крим замість С. Сулькевича.

⁷⁵ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). – С. 372.

⁷⁶ Там само. – С. 49.

⁷⁷ Там само. – С. 71.

⁷⁸ Там само. – С. 71.

⁷⁹ Там само. – С. 205.

⁸⁰ Там само. – С. 199.

промисловості на суму 33 млн крб у формі спеціального поточного рахунку, “забезпеченого у повній сумі гарантіями Державного казначейства терміном на 6 місяців...”⁸¹. А 6 серпня уряд обговорював законопроект міністра торгівлі і промисловості про надання його відомству “особливих прав із регулювання зовнішнього товарообміну”. РМ у цілому схвалила даний законопроект, акцентувавши додатково увагу на необхідності співпраці міністерств торгівлі і промисловості та фінансів у складанні списків товарів, заборонених до ввезення, та відзначивши ключову роль міністерства фінансів у питаннях, пов’язаних з іноземними валютами⁸².

Інколи гетьманські міністри витрачали час на обговорення менш важливих, на перший погляд, питань, пов’язаних із розвитком зовнішньої торгівлі. Наприклад, 9 березня урядом було схвалено законопроект міністра фінансів “про безмитний пропуск на Україну книжок і різноманітних видань”⁸³ (заслужує на повагу уважність урядовців до проблем освіти і культури у такий складний час); 19 жовтня РМ схвалила законопроект “про необхідність видання такого закону, який забороняв би вивозити за межі України коней і допускав би таке вивезення тільки з дозволу міністра земельних справ”⁸⁴ (простежується намір захистити важливий ресурс, необхідний для розвитку сільського господарства); 22 листопада міністри схвалили законопроект “про заборону проходу і перевезення рогатої худоби з Дону, Кубані й Кавказу на Україну”⁸⁵.

Окремі питання, що вносилися до порядку денного засідань гетьманського уряду, стосувалися боротьби з контрабандою. Наприклад, 7 листопада, розглядаючи законопроект про штати Особливого корпусу прикордонної варти, урядовці, крім іншого, ухвалили доручити міністрові фінансів підготовку законопроекту “про нову систему призначення премій за затримання контрабанди” українськими прикордонниками⁸⁶.

Безперечно, не могли гетьманські міністри обійти увагою питання фінансового характеру. Зокрема, 12 вересня на засіданні РМ було заслухано і схвалено законопроект про вилучення з обігу кредитних квитків вартістю 100 крб, випущених за постановою ще Центральної Ради від 19 грудня 1917 р.⁸⁷ 7 листопада 1918 р. гетьманські міністри дозволили вільне вивезення за кордон російських грошових знаків і цінних паперів⁸⁸. Час прийняття цього рішення дає підстави думати, що прагматики з оточення гетьмана, передчуваючи неминучий крах режиму, почали поволі готуватися до, м’яко кажучи, перенесення своєї діяльності за кордон.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Поза сумнівом, журнали засідань Ради міністрів Української Дер-

⁸¹ Там само. – С. 88.

⁸² Там само. – С. 205.

⁸³ Там само. – С. 277.

⁸⁴ Там само. – С. 339.

⁸⁵ Там само. – С. 388.

⁸⁶ Там само. – С. 351.

⁸⁷ Там само. – С. 281.

⁸⁸ Там само. – С. 353.

жави є цінним джерелом до вивчення багатьох аспектів і сюжетів Української революції 1917–1921 рр. та історії Гетьманату 1918 р., зокрема, включаючи історію зовнішньоторговельної та митної діяльності тодішньої України. Проте, на наше переконання, урядові журнали засідань навряд чи можна визнати достатнім джерелом з історії зовнішньої торгівлі та митної справи УД. Вони, звісно, містять різнопланову інформацію про значну кількість аспектів зовнішньої торгівлі України (набагато менше – митної діяльності), проте ці дані настільки фрагментарні, локальні, що за ними важко здійснити достовірну й повноцінну реконструкцію досліджуваних процесів. Однак як додаткове джерело інформації журнали Ради міністрів, безперечно, дають змогу вийти на якісно інший рівень розуміння тих чи інших сюжетів, пов'язаних із зовнішньоторговельною чи митною тематикою доби Гетьманату 1918 р.

UDC 322:2-735:658.14/17(4387)“1918–2017”

FUNDING OF CHURCHES AND RELIGIOUS SOCIETIES IN SLOVAKIA DURING THE 20th CENTURY ¹

I. A. Petranský

(University of St. Cyril and Methodius in Trnava, Slovakia)

The paper deals with the development of funding of churches and religious societies in Slovakia during the 20th century. It examines changes that occurred in this area from the period of the Hungarian state, which ceased to exist in 1918, through the period of the inter-war Czechoslovak Republic (1918–1939), the Slovak Republic (1939–1945), the period of onset of the Communist regime after the World War II, up to the establishment of the democratic regime after 1989 and the development after the Slovak Republic became independent in 1993. It examines the impact of individual regimes (democratic, authoritarian or totalitarian), whose attitudes to religion were reflected also in the changes in the funding of churches and influenced the legislation, as well as practical politics.

Key words: history of churches and religious societies; funding of churches; state policy towards churches; church property; relations between state and churches.

Розглянуто питання розвитку системи фінансування церков і релігійних спільнот у Словаччині впродовж XX ст. Досліджено зміни, що відбувались у цій сфері із часів Угорської держави, яка припинила своє існування 1918 р., а також протягом Чехословацької республіки в міжвоєнний період (1918–1939), Словацької республіки (1939–1945), у період становлення комуністичного режиму після Другої світової війни до часу встановлення демократії після 1989 р., і розвиток цих процесів після

© I. A. Petranský, 2017

¹ The paper was created within the project VEGA 1/0119/17.

набуття Словацькою республікою незалежності в 1993 р. Проаналізовано вплив окремих режимів (демократичного, авторитарного, тоталітарного) на зміни у фінансуванні церков та їхній вплив як на законодавство, так і на практичну політику.

Ключові слова: історія церков та релігійних спільнот; фінансування церков; державна політика щодо церков; церковна власність; відносини між державою та церквою.

Problem formulation. The examined issue has several dimensions. It is part of religion history, whereby in its essence it concerns all churches and religious societies. From the perspective of the state policy in the church area, the examined issue is also part of political history. Since it interferes with the field of law that is the basis for determining rules of church funding and church management, this question is the subject of research of legal history. Additionally, it should be noted that the issue has its political science aspects and direct impact on the life of contemporary society. The basis for funding churches and religious societies is legislation and its application in practice. Its analysis is therefore a prerequisite for making general conclusions. The form of legislation is inseparably linked to political development. Examining the issue includes questions of church assets and its forms, as well as income of churches, where state subsidies has a specific status, but also various tax and duty reliefs that the state provides churches as an indirect support.

Analysis of recent researches and publications. The results of the research realised up to now reflect the multidimensionality of the issue. Church historians, scholars researching political history, legal historians and political scientists have dealt with this issue from various perspectives and based on examining different aspects over the past decades. Several book publications have been published focused on the development of the funding of churches and religious societies that in several cases also reflect the inclusion of the development in Slovakia in the international context and provide a broader perspective on methods of funding churches around the world. We can mention the works of Martin Šabo² or Michaela Moravčíková and Marián Cipár³. There were also book publications focused on the general development of confession law and relationships of the state and churches (with emphasis on the post-1989 period), which also includes the issue of funding. Examples include the books of Margita Čepčíková⁴ or Radovan Čikeš⁵. After 1989 many historical works have been published examining the general history of churches and religious societies (mostly of the Catholic Church) in

² Šabo M. Model financovania Katolíckej cirkvi v SR v kontexte vývoja, princípov a perspektív vzťahov štátu a cirkví vo svete. – Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkví, 2008; Šabo M. Štát a cirkvi na Slovensku. Vývoj financovania cirkví. – Bratislava: Redemptoristi, 2006.

³ Moravčíková M., Cipár M. Cisárovo cisárovi. Ekonomické zabezpečenie cirkví a náboženských spoločností. – Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkví, 2001.

⁴ Čepčíková M. Konfesné právo v Slovenskej republike. Vybrané kapitoly z histórie a súčasnosti. – Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkví, 2011; Čepčíková M. Štát, cirkvi a právo na Slovensku. História a súčasnosť. – Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2005.

⁵ Čikeš R. Vzťahy štátu a cirkví na Slovensku. Súčasné usporiadanie a trendy vo vývoji vzťahu štátu a cirkví. – Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkví, 2010.

Slovakia in the 20th century, especially after 1945. These also dealt, more or less, with the question of finance. Nevertheless, there are many aspects of this topic that are not well researched.

Purpose of the article is to contribute to understanding the complex issue of the development of funding churches and religious societies in the 20th century using the analysis of legal standards, on which this system is based, as well as the analysis of relevant archive and published sources and important publications dealing with this topic. It is important to answer the question of how the general character of the existing regime was reflected in the field of relationships with churches and religious societies, especially in funding. Questions of relationships of churches and the state play a role here. It is important to recognize not only the specific content of legislation but also the circumstances leading to its passing, political and legal aspects, as well as the method of subsequent application of the legislation in practice. Additionally, internal development of individual churches and religious societies, as well as development within the existing social order also played important roles here. The analysis of these aspects allows to follow the main development line of funding of churches and religious societies, define elements of continuity and discontinuity using comparison and characterize the impact of financial questions on the development of churches and religious societies, as well as relationships with the state power.

Main material.

Churches and religious societies in Slovakia

During the 20th century, the status of churches and religious societies in Slovakia underwent a difficult development. At the time there was a spectrum of churches and religious societies in Slovakia, majority of which had a Christian character. The most numerous church was the Catholic Church (Roman Catholic and Greek Catholic), which was reported by 76 % of all churchgoers in the census of 1910 and 63 % in 1991. The second most numerous church – and the most numerous protestant – was the Evangelical Church of the Augsburg Confession (Lutherans), which represented 14 % of the population at the beginning of the century and 6 % at the end of the century. Another important Protestant confession was the Reformed Church (Calvinists) with a representation of 5 % in 1910 and 2 % in 1991. The Orthodox branch of Christianity was also represented in Slovakia, but the number of its faithful never exceeded one percent of the population. A significant element that escapes the predominantly Christian character of the religious scene in Slovakia was the Jewish religion (both in orthodox and modern form). At the beginning of the century there were 5 % of Jews in Slovakia. However, due to the Holocaust and post-war development their number dropped to a minimum by the end of the century.

In addition to these churches and religious societies that operated in Slovakia with state recognition at least from the 19th century, the religious scene of the country was co-created by other confessions that became recognized during different stages of the 20th century. Up to that point they operated unofficially and, in some stages, the activities of several of them faced smaller or larger obstacles. These can include the Baptists, the Seventh-day Adventists, Jehovah's Witnesses, the Apostolic Church, the Brotherhood Church, the Methodists, the Czechoslovak Hussite Church and the Christian Assemblies.

Development before the demise of the Hungarian Empire

During the 20th century, the method of funding churches and religious societies underwent major changes. In the first half of the 20th century, this system in Slovakia was based on rules created during the existence of the Hungarian Empire, of which Slovakia was a part until 1918. There were state recognized churches that were formally equal. In 1895 the Legal Article No. XLIII/1895 on Freedom of Religion was adopted that became the basic law governing the status of churches and religious societies in Slovakia until 1949. Everyone had the right to confess any faith or religion and carry it out ⁶. During the last years of its existence, the Hungarian Empire underwent development that was linked to secularization and limitation of the influence of churches, especially the Catholic Church, on social life.

Church funding underwent its development which was based on changing relationships of the state power and churches. Income of churches and religious societies in Slovakia and their clergy came from several basic sources. This included a salary from the state and non-state income that was profit from donations of churchgoers, the patron, the church community (in perquisites, money or work), payments for official services, interests from different foundations, municipal contributions, real-estate revenues, etc. The lowest guaranteed income of the clergy was called *congrua* ⁷. The state paid clergy the difference between their other income and the amount of the guaranteed income.

Funding of the clergy by the state was governed in the Hungarian Empire by the Legal Article No. XIV/1898 on Offsetting Clergy Income, which was changed by the Legal Article No. XIII/1909. It guaranteed an annual income of the clergy. If the clergy did not achieve this income from other sources, the difference was paid by the state ⁸.

In the inter-war Czechoslovak Republic

In 1918 Austria-Hungary ceased to exist and Slovakia became part of the Czechoslovak Republic. The new state was established as a democracy and it guaranteed freedom of confession and equality of all religion before the law in its constitution. All citizens of the state had the right to practice publicly and privately any religion. The state fulfilled these declarations in practice as well. Although there were controversial points in the relationships of churches and the state, and especially the initial period was marked by conflict with the Catholic Church, overall there were good conditions for the realization of religious life and freedom of action of churches and religious societies.

After the establishment of Czechoslovakia, the legal order, including church financing, adopted during the Hungarian Empire, remained valid in Slovakia. The churches continued to possess their assets. However, in the inter-war period, the extent of the churches' agricultural property has diminished. According to the land reform that was based on the Law No. 215/1919 Coll. on Seizing of Large Agricultural Property, churches lost in the end only a smaller part of their land, although initially greater crackdowns

⁶ *Tománek F.* Sbírka nejdůležitějších předpisů kultových platných v republice Československé. – Praha: Státní tiskárna, 1928. – P. 18–19.

⁷ *Petranský I. A.* Štát a katolícka cirkev na Slovensku 1945–1946. – Nitra: Garmond, 2001. – P. 209.

⁸ *Tománek F.* Sbírka nejdůležitějších předpisů... – P. 219–228.

were planned⁹. The legal order of the inter-war Czechoslovakia provided certain benefits in the field of execution and tax laws to churches and religious societies¹⁰.

The new Czechoslovak state adopted the congrua system from Austria-Hungary. In Slovakia, the Law of the National Assembly No. 122/1926 Coll. and the corresponding Implementing Government Decree No. 124/1928 Coll. were governing this system. These regulations applied to the clergy of churches and religious societies, active in the mana-

gement of parish offices and other public spiritual administration at places systemized with the consent of the state cult administration. The amount of 9,000 Crowns per year was set as the lowest income of the clergy. This amount should have increased by 972 Crowns after every three years of registered service and could grow to the maximum allowed value of almost 19,000 Crowns per year. Additionally, the clergy were also entitled to child benefits, which represented for one depended child 1,224 Crowns and 1,800 for several dependent children per year. However, the state salary of the clergy was reduced by the amount that was the estimated income of given individual linked to the respective spiritual place and function (profits from real-estates, income from churchgoers, the patron, municipality, etc.). This meant that the state paid the clergy only the difference between their other income and the financial limit of the overall income set by the law. In case their income exceeded this limit, they did not receive any salary from the state. The law also determined resting and caring incomes for the clergy and their survivors¹¹. The following were considered congrual churches and spiritual societies in Slovakia: the Catholic Church, the Evangelical Church of the Augsburg Confession, the Reformed Church, the Orthodox Church and the Jewish religious communities¹².

In the first Slovak Republic

The Slovak Republic was established in March 1939 and ceased to exist at the end of the war in 1945. In its constitution, it declared to be a Christian state. The authoritarian regime of Hlinka's Slovak Peoples Party, i.e. a party that has been long acting on the political scene as a representative of political Catholicism, ruled here. Thus, the Catholic Church had a strong status in the state and there was dissatisfaction in the ranks of non-Catholic churches due to its preference. However, all churches were equal, they could act freely and religious freedom was constitutionally guaranteed.

There were no major changes in the system of funding during the Slovak Republic. The law governing the congrua remained unchanged even now. However, three laws from 1942–1943 (No. 129/1942 Sl. Coll., 232/1942 Sl. Coll., 139/1943 Sl. Coll.) introduced costliness benefits¹³. If in 1926 the congrual law represented a major move forward, in the 1940s it did not meet the current needs and the social importance of the priests. These usually came from poorer, especially agricultural classes, so typically they

⁹ Čikeš R. Vzťahy štátu a cirkví... – P. 21.

¹⁰ Moravčíková M., Cipár M. Cisárovo cisárovi... – P. 64.

¹¹ Law No. 122/1926 Coll.; Decree No. 124/1928 Coll.

¹² Šabo M. Model financovania... – P. 148.

¹³ Národní archiv Praha. – Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna 1945–1959. – Box 649. – Sign. 625/3.

could not count on major material support of their family. The material security of priests in Slovakia was very diverse and unfair to some extent. There were richer and poorer pastorates, which were reflected in major differences of local priests' income. There were cases where administrators of some pastorates lived in real wealth, while other priests, mostly chaplains, could barely cover their living costs from the state contribution. This fact was burdensome for churches and in many cases caused unpleasant conflicts in filling parish stations. The situation of financial security of priests-pensioners, who after 30 years of spiritual service received a pension of maximum of 1,360 Crowns a month, was very bad. In the case of clergy, who had to retire earlier due to some reason, the amount was significantly lower, sometimes only around 500 Crowns. Widows after priests received a monthly pension of 400–600 Crowns ¹⁴.

Development after the World War II

After the end of the World War II, Czechoslovakia was restored and Slovakia again became part of it. The first years after the war, the system of funding churches remained intact, including the payment of the congrual benefit, however its amount was adjusted. The Congrual Law from 1926 remained unchanged in both parts of Czechoslovakia until the fall of 1945. In October 1945, Edvard Beneš, the president of Czechoslovakia, issued the Decree No. 116/1945 Coll. on the amendment of the Law No. 122/1926 Coll. Based on this decree, the lowest income of the clergy was increased from 9,000 to 15,900 Crowns per year, and after every three years of recorded services it should increase by 1,728 Crowns, however no more than ten times. Additionally, the clergy was awarded a salary bonus between 3,600 and 6,000 Crowns a year. The decree entered force in August 1945, however, its validity was restricted to the territory of Bohemia and Moravia ¹⁵. In the territory of Slovakia, the Congrual Law from 1926 remained in its original form, which created a considerable difference between the legal regulations of material security of priests between both parts of Czechoslovakia. The remedy was brought upon by the adoption of the nation-wide law in July 1946 (No. 167/1946 Coll.) that expanded the validity of the Decree No. 116/1945 Coll. to Slovakia, effective from the beginning of 1946 ¹⁶.

After the World War II the Communist party became a strong political party in Czechoslovakia and in 1948 it took over the full power of the state. Subsequently, a totalitarian regime linked to the power monopoly of the Communist party was established. Any forces the regime considered a threat were eliminated. This also involved churches (especially the Catholic Church), whose existence was in its very essence incompatible with the atheistic character of the regime. It was counted with their further operation, but they had to fully comply to the requirements of the regime and support its character. One of the regime's tools to control churches was their complete economic subordination to the state. In the post-war years churches lost majority of their assets in various ways.

The nationalization of churches' agricultural properties as part of the implementation of the land reform since 1947 had major consequences. The Law No. 142/1947 Coll.

¹⁴ Petranský I. A. Štát a katolícka cirkev... – P. 210.

¹⁵ Decree of the president No. 116/1945 Coll.

¹⁶ Law No. 167/1946 Coll.

set the revision of the implementation of the inter-war land reform. The goal of the revision was to remove exemptions that were applied at the time¹⁷. Churches lost most of their land through the revision. The Law No. 46/1948 Coll. on the New Land Reform subsequently took over all properties larger than 50 hectares, as well as those, on which the owner did not work physically¹⁸. This applied also to small properties, which remained in the hands of hundreds of church owners (parishes, monasteries, foundations, etc.) The land reform affected primarily the dominant Catholic Church, which was a large owner of church assets that meant a significant source of income for it¹⁹.

As the churches lost their options of income from own property, a new system of church funding was established, using complete funding by the state. This introduced complete dependence of churches on state power. In October 1949 the National Assembly passed two so-called church laws, which have legislatively established a completely new system of status of churches and religious societies. The existing regulations governing this question, that dated to the Austro-Hungarian Empire and the first Czechoslovak Republic and referred to the conditions of the creation and the existence of churches and religious societies, as well as their funding, ceased to be valid. The Law No. 217/1949 Coll. established the State Office for Church Affairs as the determining authority for the implementation of the church policy of the state. A minister appointed by the president of the state managed this central authority. He assumed authority in all religious and church affairs that were carried out by other central authorities up to that point. In the case of Slovakia, the law stipulated that the minister exercises his competence principally through a special institution – the Slovak Office for Church Affairs headed by a commissioner appointed by the government²⁰.

The second so-called church law was the Law No. 218/1949 Coll. on the Economic Security of Churches and Religious Societies by the State. It introduced complete funding of recognized churches and religious societies by the state. This applied to, in addition to the costs associated with religious acts and church administration, also to personal benefits (basic salary, rank bonus and reward for higher performance) for the clergy working with state approval in the spiritual administration, church administration or institutes for the education of the clergy, the operation of which was taken over by the state. The state approval was conditioned by making a promise to the regime and could only have been awarded to the “state-reliable and blameless” citizens²¹. Especially the question of the necessity of obtaining state approval after making the promise to the people’s democratic establishment has created a system of pressure on individual priests.

The details on economic security of individual churches and religious societies were subsequently governed by government regulations from October 1949²². This sta-

¹⁷ Law No. 142/1947 Coll.

¹⁸ Law No. 46/1948 Coll.

¹⁹ *Petranský I. A. Konfiškácie a reštitúcie: Pôda katolíckej cirkvi po druhej svetovej vojne // Zmeny v pozemkovom vlastníctve v 20. storočí / ed. Peter Sokolovič. – Trnava: UCM, 2016. – P. 132–147.*

²⁰ Law No. 217/1949 Coll.

²¹ Law No. 218/1949 Coll.

²² *Čeplíková M. Konfesné právo v Slovenskej republike... – P. 98.*

tus of church funding remained without a major change for the next forty years. The clergy continued to be considered as employees of the church. The salaries provided by the state to the clergy were minimal. The financial support for other needs of churches and religious societies was very low. The state essentially covered only the operation of church headquarters, whereby on the level of parishes, church collections were used to cover church needs. Church collections also covered the salaries of laymen church employees. The state contributed to the repair of the churches only rarely. The churches were prevented from receiving support from abroad. This approach negatively affected the status of the church buildings²³.

Churches and religious societies were deprived of much of their property. However, their right to own property was not formally disputed. It was considered private property, which in Czechoslovakia existed in parallel to socialist and personal property. It was a specific form of private property serving exclusively for religious purposes²⁴. However, the property of churches and religious societies was put under state supervision²⁵.

Democratic development after 1989

A nation-wide movement, known as the Velvet Revolution took place in Czechoslovakia at the end of 1989. This started the transition to a democratic system. The political monopoly of the Communist party has ended and a pluralistic political system has been established. In January 1993, the Slovak Republic and the Czech Republic became independent successor states of the abolished federation. In addition to other rights and freedoms that were suppressed before 1989, religious freedom started to be fully implemented. Churches and religious societies immediately began to renew their activities that were suppressed or completely forbidden over the last forty years. State power showed them respect, acknowledgement and appreciated their importance for the development of the society.

The main law that regulated the status of churches and religious societies after Czechoslovakia transitioned to a democratic system was the Law of the Federal Assembly of the Czech and Slovak Federal Republic on the Freedom of Religious Belief and the Status of Churches and Religious Societies, adopted in July 1991 (No. 308/1991 Coll.), which is still in effect in Slovakia with several changes. The law defined the church and a religious society as “a voluntary association of persons of the same religious faith in an organization with its own structure, bodies, internal regulations and ceremonies”. Among other things, in order to fulfil their missions, churches and religious societies were free to determine their religious teachings and ceremonies, issue internal regulations, provide spiritual and material services, teach religion, teach and educate their spiritual and layman workers in their own schools and other facilities, as well as theological schools, own fixed and movable assets, establish and operate special facilities, publishing houses and printers, establish and operate their own cultural institutions, medical facilities and social services and to participate in providing these services also in state facilities²⁶.

²³ Tretera J. R. Stát a církev v České republice. – Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002. – P. 48.

²⁴ Čikeš R. Vztahy státu a církví... – P. 34–35.

²⁵ Law No. 218/1949 Coll.

²⁶ Law No. 308/1991 Coll.

Changes in the status of churches also introduced a certain transformation of their financing. The system from 1949 based on paying salaries to the clergy by the state remained in a modified form. However, the obligation of the clergy to make a promise to the state and to get state approval for operation was removed. The church still received funding for its operation from the state and this status continues to this day. According to Law No. 218/1949 Coll. on Economic Security of Churches and Religious Societies by the State in its current version, the state provides registered churches and religious societies (not clergy directly) with salaries for clergy working as employees of churches and religious societies in spiritual administration, church administration or facilities for the education of the clergy. The amount of the basic salary is set by the decree of the Government. Additionally, the state pays registered churches and religious societies material costs associated with worship and other religious acts, as well as church administration. The state offers special aid in justified cases of extraordinary material costs. Churches and religious societies are required to annually submit a report on the management of provided funds to the Ministry of Culture of the Slovak Republic ²⁷.

After 1989, the mitigation of consequences of injustice committed by the communist regime on natural persons and legal entities began to be perceived as the current role, including individual churches and churchgoers. This process had its property dimension, which involved the return of part of the property the churches and religious societies lost after 1945. It involved properties of various kinds, movable and fixed assets (land, buildings). Efforts to restitution church properties were manifested during the last years of Czechoslovakia (1990–1992). The first more serious legislative step was adoption the Federal Law on the Adjustment of Some Property Relations of Religious Orders and Congregations and the Archbishopric of Olomouc from July 1990 (No. 298/1990 Coll.). This law returned property, precisely listed in the attachment of the law, also into the ownership of Slovak Orders and Congregations ²⁸.

After the adoption of this law that solved the issue of returning church property only in a small part there were more efforts to achieve a complex solution in the form of a general restitution law regarding church property. However, it was not fulfilled on the federal level, where this competence belonged until the end of 1992. In March and April 1992, the Federal Assembly dealt with a parliamentary proposal to issue a law on property restitution and rehabilitation of churches and religious societies, but this proposal was never passed. Similarly, unsuccessful at the time was the effort of part of the Slovak political representation – especially of the Christian Democratic Movement – to solve this issue by passing the law by the Slovak parliament ²⁹.

After the establishment of an independent Slovakia in 1993, a more favourable atmosphere for restitution of church property was created. In October 1993, the National Council of the Slovak Republic adopted the Law on Mitigating Some Property Injustice on Churches and Religious Societies (No. 282/1993 Coll.) that entered force in January 1994.

²⁷ Law No. 218/1949 Coll.

²⁸ Law No. 298/1990 Coll.

²⁹ *Petranský I. A. Konfiškácie a reštitúcie... – P. 147–152.*

The law concerned the decisions of state authorities, civil and administrative acts issued from 8. May 1945 until 1. January 1990 contrary to the principles of a democratic society. Based on this law, churches and religious societies should receive back movable and fixed assets that were transferred within the specified timeframe into the ownership of the state or a municipality, based on legal standards on nationalization of schools and school property, nationalization of treatment and nursing homes, within the implementation of individual stages of the post-war land reform, based on donation contracts on the transfer of real-estate concluded by a hard-pressed donor or purchase contracts on the transfer of real-estate concluded under strictly unfavourable conditions, expropriation without paying compensation, but also for compensation, if the real-estate did not serve for the purpose, for which it was expropriated and takeover without a legal reason. Subsequently, the complex and long-lasting process of restitution of church property began. This was accompanied by numerous litigations, ambiguities in the interpretation of the law, as well as the social discussion on the eligibility of the restitution process. In the following years, churches and religious societies were returned majority of properties they lost after 1945³⁰.

Thus, through the restitution of property, churches gained another source of income in addition to state support. They are also using other sources in their activity: donations of natural persons and legal entities, church collections, aid from foreign church organizations and income from grant programs. Aid from local authorities is also significant. Municipalities and self-governing regions support, according to their own rules, churches and religious societies for religious and cultural events³¹.

After 1989, the state has been accommodating churches and religious activities also in the field of taxes and duties. According to the Federal Law on Income Tax (No. 286/1992 Coll.), income from church collection, income for religious activities and regular contributions from members of churches and religious societies are exempt from the corporate income tax. According to the Law of the Slovak National Council on Real-Estate (No. 317/1992 Coll.), real estate that forms a functional unit with a building serving religious ceremonies or a building serving as offices of the clergy are exempt from the real-estate tax. These buildings are also exempt from the building tax. According to the Law of the National Council on Inheritance Tax, Donation Tax and Real-Estate Transfer Tax (No. 318/1992 Coll.), inheritance and donations for the development of churches and religious societies are exempt from the inheritance tax and the donation tax. Religious items used in religious services are exempt from duties³². The interests of churches and religious societies are also considered in the possibility given to the taxpayers by the Law on Income Tax (currently Law No. 595/2003 Coll.) to give a selected legal entity originally 1 %, now 2 % of taxes. These resources serve to develop various public-service activities. Among the organizations authorized to receive these means, the law also includes purposeful facilities of churches and religious societies³³.

³⁰ Ibid. – P. 152–160.

³¹ Čikeš R. Vzt'ahy štátu a cirkví... – P. 51–59.

³² Moravčíková M., Cipár M. Cisárovo cisárovi... – P. 79–80.

³³ Law No. 595/2003 Coll.

Even after returning most of property taken after the World War II into the hands of religious institutions, there are still opened questions about the transformation of the system of funding churches and religious societies that is thus far based on Communist legislation from the end of the 1940s. The system of economic security of churches and religious societies that should have ensured their control in 1949 serves after the abolition of state supervision for quality assurance of their material needs. Nevertheless, this model, which was created in a different social system and for reasons incompatible with the present state, can be only regarded as a temporality³⁴.

Slovakia continues to belong to countries, where churches and religious societies are directly financed by the state. Since the beginning of the 1990s, there have been discussions in Slovakia how to make a fundamental conceptual change in the financing of churches and religious societies. When thinking about changing this system, the question arises as to which of the basic models of funding, existing in the world, should the new status aspire. The basic models are – in addition to direct funding – built either on a system of donations and collections, system of church taxes paid by their members, or a tax assignment system. Under this system, a citizen could decide to set a portion of his taxes paid to the state for a church or a religious society³⁵. However, it turned out that a major change of the system does not have a wider support of churches.

The general treaty between the Slovak Republic and the Holy See from 2000, just as the treaty between the Slovak Republic and non-Catholic churches and religious societies from 2002 stipulated that special treaties on financial security of churches and religious societies should have been subsequently concluded. This has not yet happened, although in 2001–2002 a Law on Financial Security of Churches and Religious Societies was being prepared, which would adjust the system of state funding of churches in a way where contributions of the state to churches and religious societies would be limited according to the number of their members. However, the parliament did not discuss this prepared government draft and the solution of this question was postponed³⁶.

An important precondition to create a modified model of funding of churches and religious societies will be – in addition to the political decision based on an agreement between the state and churches – not only to complete the restitutions, but also to accurately document the extent and status of properties of individual churches and religious societies. The creation of a new system of funding and economic security of churches and religious societies remains an open task for the future.

Conclusions and further researches directions. The development of funding of churches, despite all the changes it undergone during the 20th century, was accompanied also by manifestations of continuity. The tradition of state funding remained constant – sometimes almost complete, other times combined with other major incomes of churches. This principle has been transposed from the times of the Hungarian Empire, and it appears that it is firmly rooted in the Slovak society, which prevents considerations about a

³⁴ Moravčíková M., Cipár M. *Cisárovo cisárovi...* – P. 78.

³⁵ Šabo M. *Model financovania...* – P. 64–81.

³⁶ Čeplíková M. *Konfesné právo v Slovenskej republike...* – P. 184–189.

more radical change in the way of funding of churches and religious societies. State funding also introduced certain risks associated with the possible dependence of churches on state power. This was manifested especially during the Communist regime in the second half of the 20th century, when churches were also deprived of their property. In democratic times, the efforts to use funding to promote the state's influence on churches and religious societies were minimized.

However, it cannot be generalized that the degree of democracy of the system is directly linked to the degree of freedom of churches and religious societies or to the quality of their financial security. In the 20th century there were different systems of social organization in Slovakia – from the Hungarian state with limited democratic elements, through the significantly more democratic inter-war Czechoslovakia, the authoritarian regime of the first Slovak Republic, the post-war Czechoslovakia with the dominant and after 1948 the monopolistic Communist party, up to the democratic development after 1989. In reality, the acceptable status of churches and religious societies and the relatively well-secured system of their funding can be seen in all periods except for the people's democratic and socialist establishment between 1945 and 1989.

УДК 930/94(477)“1921–1930”

**РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ РАДИ ТА ЇЇ ПІДРОЗДІЛІВ
У СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УСРР
НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.**

В. Ю. Шеремет

(Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара)

Розглянуто процес формування та діяльність специфічного органу вищої державної влади УСРР часів нової економічної політики 1920-х рр. – Української економічної ради. Особливу увагу приділено функціонуванню її дочірніх підрозділів – Губернських економічних нарад – та їх ролі у відновленні економічного потенціалу країни, впровадженні в життя зародків капіталістичних відносин.

Ключові слова: держава; економічний розвиток; нова економічна політика.

The article deals with the process of formation and activity of specific agency of the highest government of the USSR of times of the new economic policy of the 1920's – Ukrainian Economic Council. Special attention is paid to functioning of its affiliated divisions – Provincial economic meetings and their role in restoration of economic capacity of the country, implementation the beginnings of the capitalist relations. Author submits the Ukrainian Economic Council had an important value in development processes in the Soviet Ukraine in the early 1920's. Its role was in configuration connections between different agents inside the country, especially in the frames of whole Soviet state. It was needed to maintain a visibility of independence of different sovereign parts of the future

© В. Ю. Шеремет, 2017

Soviet Union and, the most important, to provide a fast speed of decision-making by government, passing bureaucratic procedures. The agents of the Ukrainian economic council played a significant role in restoration of economic activity on local level, also. This work was written on considerable archive sources.

Key words: state; economic development; new economic policy.

Постановка проблеми. Будь-яка система органів державного управління вибудовується на основі принципу результативності її діяльності. Кожний складовий елемент цього механізму має виконувати певні функції, аби робота всієї системи була ефективною в цілому. Однак логіка, за якою ці “гвинтики” вбудовуються в державну машину, визначається, очевидно, контекстом історичної епохи та волею державотворців, особливо коли йдеться про створення владних органів тоталітарних режимів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ураховуючи специфічне і водночас важливе місце Української економічної ради (далі – УЕР) в системі органів радянської влади, її діяльність майже не знайшла належного відображення в історіографії. У працях сучасних українських дослідників історії права¹ та державного управління² згадок про УЕР фактично немає. На жаль, не краща ситуація в новітній вітчизняній історико-економічній літературі. У двотомному колективному виданні “Економічна історія України” про УЕР згадано в контексті боротьби з безробіттям у 1922 р.³, однак не зазначено джерело, з якого взяті відповідні відомості. Інформативнішими для нас виявились стаття Д. Архирейського, який розглядає протоколи засідань УЕР як історичне джерело з питань митної справи в Україні початку 1920-х рр.⁴, та підручник з історії установ Радянського Союзу Т. Коржихіної⁵, у котрому надано відомості про органи влади, що мали спільні з УЕР повноваження.

Мета статті – з’ясувати дійсне місце і значення Української економічної ради у владній системі Радянської України під час переходу до частково капіталістичної моделі суспільних відносин на початку 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. В період переходу до нової економічної політики перед більшовиками постало складне питання перебудови державного апарату з метою децентралізації діяльності його окремих установ. Зауважимо, що на початку 1920-х рр. національні республіки майбутнього Радянського Союзу мали деяку само-

¹ Іванов В. М. Історія держави і права України: підручник. – К.: КУП НАНУ. – 2013.

² Державне управління: підруч.: у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (гол.), К. О. Ващенко (заст. гол.) [та ін.]. – К.: Дніпропетровськ: НАДУ. – 2012. – Т. 1.

³ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (гол.), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2011. – Т. 2. – С. 174.

⁴ Архирейський Д. В. Протоколи засідань Української економічної наради як джерело з історії зовнішньої торгівлі і митної діяльності Радянської України (серпень–грудень 1922 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – Вип. 46. – С. 453–463.

⁵ Коржихина Т. П. Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г.: учебн. для вузов по спец. “История”. – М.: РГГУ, 1994.

стійність у своїй політиці. Звісно, вище керівництво конгломератом радянських державних утворень здійснювалося з Москви, проте напівнезалежне становище республік на практиці призводило до заплутаності зв'язків між установами центрального та місцевого підпорядкування. Ситуацію також ускладнював процес зрощення державного та партійного апаратів, що було характерним саме на початку непу.

За таких умов розпочався процес перебудови системи органів управління радянською економікою. Найбільш реформованою установою виявилась Вища рада народного господарства (далі – ВРНГ) та її підрозділ в межах України – Українська рада народного господарства (далі – УРНГ). Як це не дивно, але УРНГ входила до складу Ради народних комісарів УСРР, при цьому будучи фактично агентом іншої держави. Така плутанина в цілому була притаманна діяльності всіх радянських установ того часу. Як відомо, в роки “воєнного комунізму” до сфери компетенції ВРНГ та її підрозділів входило загальне управління всією націоналізованою промисловістю та забезпечення підприємств ресурсами і фінансами. Звісно, із впровадженням капіталістичних відносин така схема управління не могла реалізуватися в подальші роки, проте ринок у радянських республіках виникав не одночасно із запровадженням непу. За умов післявоєнного розладу економіки єдиноможливими засобами управління господарством були вже випробувані часом надзвичайні методи “воєнного комунізму”. З іншого боку, ці методи можливі лише для керівництва промисловістю, адже сільське господарство могло відносно швидко, буквально за рік, акумулювати прибуток (врожай). Крім того, нова економічна політика створювала для аграрного виробництва сприятливіші умови. Розвиток же промисловості без сировини та капіталів був неможливий, тому й виникла гостра необхідність у сполучній ланці між селом та фабрикою, які в перші роки непу управлялись за допомогою принципово різних методів. У межах УСРР такою ланкою стала Українська економічна рада.

Джерельна база дослідження представлена документами із Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а саме протоколами засідань УЕР за 1922–1923 рр., що зберігаються у фонді Р-4 (“Народний комісаріат зовнішніх справ УСРР”, справи 51, 52, 96). Фонд містить основний масив документів, що стосуються діяльності УЕР, проте, слід зазначити, у справах абсолютно немає протоколів за 1921 р., більшої частини січня 1922 р. та з кінця березня до кінця жовтня 1923 р. Також немає матеріалів про діяльність УЕР з кінця грудня 1923 р. Тобто ми не володіємо інформацією про фінальний час функціонування установи. Безумовно, це порушує повноту аналізу діяльності УЕР саме за протоколами її засідань, однак матеріали інших фондів дають змогу частково заповнити цю прогалину. Зокрема, в описі 1 фонду Р-34 (“Вища рада народного господарства УРСР (ВРНГ УРСР)”) містяться справи 293 (“Протоколы заседаний Екатеринославского губэкономсовещания и материалы к ним”) та 298 (“Протоколы заседаний УЭС и Харьковского губэкономсовещания”), матеріали яких висвітлюють діяльність підрозділів УЕР на губернському рівні. В описі 7 того ж фонду міститься справа 18 (“Протоколы заседаний президиума УСНХ. Положение УЭС о тресте “Югосталь”), відомості з якої можуть бути залучені для висвітлення міжреспубліканського рівня діяльності УЕР.

Проаналізуємо передовсім назву досліджуваної установи. Є очевидною історіографічна традиція⁶ використання аббревіатури УЕН (Українська економічна нарада). Проте зауважимо, що протоколи засідань цього республіканського органу мають такий заголовок: “Протокол заседания Украинского экономического совета”⁷. Отже, правильніше для позначення даної інституції використовувати аббревіатуру УЕР. Водночас слід зауважити, що на губернському рівні цей же орган іменувався Губекономнарадою⁸. Попри недосконалий переклад назви установи, автор не вбачає принципової різниці між аббревіатурами “УЕР” та “УЕН”, однак пропонує їх використовувати до республіканського та губернського рівнів відповідно.

Феномен створення цього колегіального органу управління саме в Україні важко пояснити, адже всі керівні інституції УСРР так чи інакше були калькою московських, але ж у РСФРР установи з подібною назвою не існувало. Трохи світла на це питання проливає аналіз проекту постанови РНК УСРР щодо створення УЕР, розроблений у липні 1921 р. В ньому йдеться про те, що “Украинский Экономический Совет является Высшим хозяйственным органом на территории УССР, ответственен в своей работе лишь пред СНК и ВУЦИК УССР и СТО РСФСР; по отношению к последнему УЭС является его исполнительным органом, исполняющим все его директивы и задания”⁹. Раду праці та оборони (далі – РПО) РСФРР було створено у квітні 1920 р. і до сфери її компетенції входило “согласование деятельности всех учреждений по обеспечению обороноспособности страны и хозяйственного строительства, составление единого народнохозяйственного плана”¹⁰, що певним чином дублювалось у владних повноваженнях Української економічної ради: загальне керівництво діяльністю економічних наркоматів УСРР та Уповноважених об’єднаних наркоматів, вироблення власних господарських планів та впровадження їх у життя за згоди РСФРР, нагляд за доцільним використанням усіх матеріальних ресурсів республіки, розвиток господарської ініціативи та збільшення продуктивності праці всіх республіканських організацій тощо¹¹. Таким чином, УЕР була підрозділом РПО, однак, зазначимо, що у випадку розходження директив РНК УСРР і РПО, УЕР мала підкорятись наказам власного уряду¹².

За умов тотальної руйнації та голоду, що охопив УСРР в 1921–1923 рр., перехід до нової економічної політики, анонсований московським керівництвом ще в березні 1921 р., виглядав більш ніж примарно. Не маючи ніяких економічних резервів для швидкого подолання наслідків політики “воєнного комунізму”, апаратники за

⁶ Див.: Економічна історія України... – С. 174; *Архирейський Д. В.* Протоколи засідань Української економічної наради... – С. 453.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ України). – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 7, 10, 13, 18, 20, 23.

⁸ Там само. – Ф. Р-34. – Оп. 3. – Спр. 298. – Арк. 10, 12, 14, 22.

⁹ Там само. – Спр. 15. – Арк. 8.

¹⁰ *Коржихина Т. П.* Советское государство и его учреждения... – С. 47.

¹¹ ЦДАВОУ України. – Ф. Р-34. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 8–9.

¹² Там само. – Арк. 8.

інерцією продовжували використовувати попередні методи. Проте нове законодавство передбачало децентралізацію управління об'єктами промисловості, які ще не приносили жодних прибутків. Подібна ситуація склалася в сільському господарстві: перший прибуток аграрії могли дати через рік, однак спустошене продрозкладкою село саме потребувало ресурсів для виживання. З метою раціонального і швидкого використання обмежених резервів господарства почала впроваджуватись централізація управління в руках обмеженого кола людей, які мали безпосередній зв'язок із РПО РСФРР, а через неї – з усіма іншими ключовими установами Радянської держави. Ось тому, на нашу думку, і виникла УЕР як агент РПО в Україні. Оскільки РПО ставила за мету не тільки конкретне управління, але й подальший розвиток на основі галузевого планування, то практична діяльність УЕР будувалась, виходячи з цього принципу.

Будучи одним із найвищих органів керівництва економікою УСРР, УЕР мала перед собою величезні завдання, виконання яких ускладнювалось господарською розрухою та голодом 1921–1923 рр. Розпочавши свою діяльність із кінця вересня 1921 р., УЕР до кінця 1923 р. провела 203 засідання (в середньому один раз на чотири дні). До початку квітня 1922 р. відбулась майже половина із загальної кількості відомих нам засідань членів УЕР (93), це засвідчує про невідповідність роботи установи і водночас про винятково феноменальну працездатність апаратників, викликану насамперед нагальністю вирішуваних ними питань. Наприклад, на початку лютого 1922 р. УЕР збиралась шість разів за 9 календарних днів (31 січня – 8 лютого)¹³. Впорядкування робочого графіка установи відбулось 4 квітня 1922 р.: було вирішено скоротити кількість засідань до 2 на тиждень¹⁴. У червні того ж року періодичність засідань була знову зменшена, цього разу – до одного на тиждень¹⁵, однак ці рішення на практиці не мали наслідків. Ураховуючи широке коло питань, яке обговорювалось на засіданнях УЕР, її голова залишав за собою не лише загальне керівництво економічним апаратом, але й міг безпосередньо втручатися у діяльність відповідних відомств¹⁶.

Слід сказати кілька слів про очільників Української економічної ради. Згідно з проектом установи очолювати її мав голова Ради народних комісарів (у 1922–1923 рр. це був Х. Раковський), однак фактично більшістю засідань УЕР керував Д. Мануїльський, якого деколи заступали Х. Раковський або І. Клименко. Із жовтня 1923 р. місце голови УЕР посідає В. Чубар, який одночасно обіймав посаду голови президії УРНГ. До складу УЕР входили представники всіх економічних наркоматів республіки, в тому числі уповноважені об'єднаних наркоматів, а також функціонери силових і контрольних відомств – Всеукраїнської надзвичайної комісії, Робітничо-селянської інспекції та Наркомвосну. Отже, УЕР формувалась як установа, що своїми рішеннями могла впливати на економічне (і не

¹³ Там само. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 13; 18; 20; 23; 26; 28.

¹⁴ Там само. – Арк. 196.

¹⁵ Там само. – Арк. 253.

¹⁶ Там само. – Арк. 18.

тільки) життя республіки, не беручи до уваги діяльність (нехай і номінальну) РНК та ВУЦВК. Більшість відомств, представлених в уряді, мала представництво і в УЕР, тому виникає ілюзія дублювання функцій двома вищими органами влади. У певному розумінні так і було, але 23 березня 1922 р. датується проведення спільного засідання УЕР та РНК УСРР (протокол № 18)¹⁷, на якому розглядались такі питання: 1) доставка зерна з-за кордону; 2) боротьба з паводком у Катерино-славській губернії. Якщо друге питання було сферою компетенції однієї з цих двох установ, яка з легкістю могла замінити собою іншу, то вирішення першого питання потребувало залучення третьої сторони, котрою у даному випадку виявився Наркомат Землеробства РСФРР. Зауважимо, що відомчі зв'язки з останнім через РПО могла підтримувати лише УЕР. Таким чином, певною мірою дотримувалась формальна законність, реалізовувався державний суверенітет УСРР та заощаджувався дорогоцінний час.

Більшість питань, що виносились на розгляд УЕР, стосувались економічного становища республіки. Однак, як засвідчують протоколи засідань, рада перебирала на себе не тільки повноваження уряду, але й такі, що ніяк не стосувались мети її безпосередньої діяльності. Наприклад, питання про видачу тисячі франків громадянці Лазаріс, яка мешкала у Сімферополі¹⁸, та затвердження закордонного відрядження приват-доцента Лівшица до Німеччини на конгрес лікарів-терапевтів¹⁹ вирішували чомусь не відповідні наркомати, а саме УЕР.

Протягом 1922–1923 рр. питання, що виносились на розгляд ради, суттєво змінились. На початку 1922 р. приймали рішення щодо справ, які стосувались елементарних потреб господарства: преміювання робітників, задіяних для боротьби зі сніжними заметами²⁰, надання позики для ремонту сільськогосподарського інвентаря²¹, надання позик тресту “Югосталь”²², Харківському Губвиконкому²³, кооперативу “Металлист”²⁴, постачання армії сірників, мила та тютюну²⁵ тощо. Однак уже в червні того ж року розглядалося положення про Головний комітет УСРР зі справ концесій та акціонерних товариств²⁶, який рівно за три тижні після свого заснування вже уклав перші договори²⁷. Тоді ж члени УЕР намагались розмежувати повноваження Укрконцескому та інших зацікавлених у питаннях відносин із закордонними підприємцями установ, таких як РПО. Враховуючи те, що діячі ради залишили право прийняття остаточного вердикту не за РПО, а ввели його у сферу

¹⁷ Там само. – Арк. 170.

¹⁸ Там само. – Арк. 163.

¹⁹ Там само. – Арк. 28 зв.

²⁰ Там само. – Арк. 8.

²¹ Там само. – Арк. 9.

²² Там само. – Арк. 10.

²³ Там само. – Арк. 26.

²⁴ Там само. – Арк. 30.

²⁵ Там само. – Арк. 140.

²⁶ Там само. – Арк. 253.

²⁷ Там само. – Арк. 280.

юрисдикції РНК УСРР, можна стверджувати, що рішення УЕР мали вагому силу в межах всієї радянської держави. Цю тезу підтверджує прийняте в 20-х числах жовтня 1921 р. положення ВРНГ “О главном управлении Петровских, Макеевских и Новороссийских государственных заводов и рудников “Югосталь”²⁸, яке розширювало владні права УСРР щодо загальнорадянського тресту, прийняті раніше (18 жовтня) в однойменному положенні УЕР²⁹.

Із 1923 р. УЕР більше уваги приділяє окремим складником експортного плану республіки на 1923–1924 госп. рік³⁰, внесенню змін до постанови РНК про порядок повернення насінневої позики³¹ тощо та налагодженню внутрішнього товарообігу шляхом створення товарних бірж³². Це засвідчує поступове відновлення господарства республіки та, власне, впровадження в життя непу.

Великий масив цікавої інформації наявний у джерелах, що стосуються діяльності губернських органів Української економічної ради – губернських економічних нарад (далі – ГЕН). Вони датуються листопадом 1921 – лютим 1922 рр. і складаються з протоколів засідань ГЕН, які, на відміну від протоколів УЕР, умовно поділяються на пленарні та президіумні. Принципової відмінності між постановами, прийнятими пленумом чи президією ГЕН, ми не знаходимо, різниця між ними в кількості осіб, які брали участь у засіданнях. Звісно, незначна кількість джерел, доступних для опрацювання, дещо звужує інформаційні можливості цих документів, однак і цього достатньо, аби отримати більш-менш цілісне уявлення про діяльність губернських економічних нарад та їх зв'язок з Українською економічною радою. УЕР виконувала не стільки керівну роль щодо губернських нарад, скільки регулювала їхні контакти між собою та з іншими суб'єктами господарювання радянської держави. Наприклад, УЕР мала повноваження анонсовувати та забороняти розслідування діяльності губернських установ за допомогою ВУНК та РСІ³³, змінювати адміністративне та господарське районування в УСРР за клопотанням губернської економічної наради³⁴ тощо. На прикладі керівного складу Катеринославської ГЕН, протоколи якої найповніше збереглися, можна сказати, представники яких установ брали участь у роботі місцевих осередків УЕР. До її складу на жовтень 1921 р. входили: голови губвиконкому, губраднаргоспу, ради профспілок губернії, продовольчого комітету, завідувачі губвідділу праці, губернського земельного відділу, відділу зовнішньої торгівлі губернії, комунального господарства, РСІ, фінвідділу, комісар шляхів, губвоєнком, представник надзвичайної комісії та їх заступники. Ці особи мали право вирішального голосу, завідувачі губернського відділу юстиції та статистичного бюро мали дорадчі функції³⁵. Керівний склад ГЕН утворився на основі постанови губвиконкому, і, як видно, складався з представників усіх без

²⁸ Там само. – Ф. Р-34. – Оп. 7. – Спр. 18. – Арк. 32.

²⁹ Там само. – Арк. 30.

³⁰ Там само. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 122.

³¹ Там само. – Арк. 88.

³² Там само. – Арк. 16.

³³ Там само. – Спр. 52. – Арк. 58 зв.

³⁴ Там само. – Ф. Р-34. – Оп. 3. – Спр. 298. – Арк. 10.

³⁵ Там само. – Арк. 12 зв.

винятку гілок влади, тому й зосереджував у своїх руках нічим не обмежені повноваження у межах губернії. Коло питань, які вирішувалися в його стінах, було відповідним його повноваженням: створення торговельних агентств в інших радянських республіках³⁶, створення планових комісій при губернських господарських органах, зв'язок Наркомзему з губземвідділом щодо дослідних станцій³⁷ тощо. У сферу компетенції губернських економічних нарад також входило питання розвитку промислового виробництва – утвердження угод Губернської ради народного господарства щодо здачі підприємств у короткотермінову оренду³⁸, переведення підприємств на господарський розрахунок³⁹ або на державне забезпечення⁴⁰. Останні питання вирішувались у тісній співпраці зі статистичними установами губернії (Губдержпланом), які створювались із санкцій тих же нарад⁴¹.

На губернському рівні виникали, як це не дивно, і стратегічні ініціативи розвитку країни. Наприклад, 3 листопада 1921 р. на засіданні при Катеринославській ГЕН відбулась дискусія між двома науковцями – професорами Ніколаї та Александровим, які захищали свої проекти шлюзування Дніпра в рамках програми ГОЕЛРО. Через нераціональність проекту професора Ніколаї, який передбачав створення двох дамб і перенесення виробничих потужностей Катеринослава до Олександрівська, він був відхилений, і затверджений проект його візаві⁴², який і був у подальшому практично реалізований. Спочатку санкція на подальше впровадження в життя проекту Александрова була одержана від місцевої влади, яка просила вищі органи управління (УЕР та РПО) утриматись від будь-яких дій до отримання ними мотивованої записки від Губдержплану та УЕР.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Перехід до нової економічної політики, анонсований Х з'їздом РКП(б) у березні 1921 р., спричинив масштабну перебудову системи органів управління радянської держави. Цей процес тривав не один рік і затягувався через різні фактори. Однак не в усіх галузях він був повільним. Розвиток у цілому вільних ринкових відносин змусив більшовиків приділити більшу увагу змінам у роботі економічних установ, особливо тих, що були пов'язані з управлінням промисловістю та фінансами. Втім, надзвичайні методи “воєнного комунізму”, очевидно через об'єктивний стан виробничих сил, досі були у більшовицькому менеджменті початку 1920-х рр. Велика кількість владних установ і складність офіційних зв'язків між ними спонукали створити такий управлінський орган, який зможе не тільки ефективно контролювати та планувати економічний розвиток, але й забезпечувати зв'язок між закладами, де-юре, різних радянських держав. На загальнорадянському рівні ним стала Рада праці та оборони, а в рамках УСРР – Українська економічна рада, яка виконувала роль посередника у відносинах господарських суб'єктів України між собою та з іншими органами управління Радянської держави.

³⁶ Там само. – Спр. 293. – Арк. 3 зв.

³⁷ Там само. – Спр. 298. – Арк. 12.

³⁸ Там само. – Арк. 22.

³⁹ Там само. – Арк. 14.

⁴⁰ Там само. – Арк. 10.

⁴¹ Там само. – Спр. 293. – Арк. 21.

⁴² Там само. – Арк. 20.

УДК 94:[339.5:339.174(477.83-25)]“1920–1930”

**МІЖНАРОДНИЙ ЯРМАРОК “СХІДНІ ТОРГИ” У ЛЬВОВІ
(20–30-ті рр. XX ст.): СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА МІСЦЕВІ РЕАЛІЇ**

О. І. Пасіцька

(Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів)

Розглянуто міжнародний ярмарок “Східні торги” у Львові як окреме соціально-економічне явище в контексті виставково-ярмаркової діяльності та світового економічного розвитку. Охарактеризовано “Східні торги” як виставку експонатів і політичну демонстрацію. Акцентовано увагу на ставленні місцевого населення Львова, світової спільноти до організації та проведення міжнародного ярмарку як щорічної державної маніфестації.

Ключові слова: “Східні торги”; виставковий захід; Львів; міжнародний ярмарок; зовнішня торгівля.

For many world-leading countries in the 20–30's of the XX-th century international fairs were important forms of economic policy. They were organized to improve foreign trade relations. International fairs “Eastern trades” in Lviv, which were held at the country level between 1921 and 1939, were the second largest trading events, with the first place occupied by Poznan trades in Poland of that time. Lviv trades were reminiscent of the world exhibitions, but they had their local peculiarities. These were not only economic exhibitions, but also political demonstrations. Exhibitions and fairs were attended by the representatives of the foreign firms from more than 20 countries, among them Hungary, Romania, Austria, Germany and France. “Eastern trades” revived Polish foreign trade relations with the countries of Central and Eastern Europe. However, due to difficult social and political situation, they could not dramatically increase the participation of the local Ukrainian entrepreneurs and strengthen the role of Lviv in the international trade.

Key words: “Eastern trades”; exhibition; Lviv; international fair; foreign trade.

Постановка проблеми. У 20-х рр. XX ст. у світовому економічному просторі простежувався розвиток економіки та фабрично-заводської промисловості, торгівлі, розширювалася мережа фінансових інституцій. Відбувалася концентрація виробництва шляхом створення монопольних об'єднань, посилювалася конкуренція товаровиробників на локальному та міжнародному рівнях. У різних галузях економіки важливим засобом зміцнення позиції на ринку була виставково-ярмаркова діяльність. Найпопулярнішими виставковими заходами стали ярмарки (торги). Вони виконували три важливі функції: по-перше, задовольняли потреби підприємств у представленні продукції; по-друге, сприяли зміцненню позицій в умовах ринкової конкуренції; а по-третє, були способом ознайомлення широких верств населення з новими товарами і послугами. Але основна мета міжнародних ярмарків – збут продукції на місцевому та закордонних ринках шляхом укладення договорів.

© О. І. Пасіцька, 2017

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі організаційні аспекти “Східних торгів” у Львові висвітлено фрагментарно у різних виданнях з історії Львова, зокрема у розвідці історика А. Безсмертного. Однак львівські торги не досліджувались як окреме соціально-економічне явище з погляду світового досвіду та локальних особливостей, що є головним проблемним полем цієї статті. Матеріали для її написання – галицька преса міжвоєнного періоду ХХ ст., в якій висвітлено основні аспекти організації, проведення, результати “Східних торгів” та їх сприйняття місцевими жителями. Крім цього, використано низку спеціалізованих видань Торгово-промислової палати Львова, в яких опубліковано статистичні матеріали, а також спогади учасників торгів.

Мета статті – висвітлення міжнародного ярмарку “Східні торги” у 20–30-ті рр. ХХ ст. у Львові як соціально-економічного явища в контексті світового економічного розвитку та виставково-ярмаркової діяльності у Польщі. Акцентовано увагу на таких проблемних моментах: з якою метою було організовано міжнародні ярмарки у Львові та хто був найбільше зацікавлений у їх проведенні; які країни брали участь у них; як місцеве населення та світова спільнота реагували на організацію та проведення львівських торгів і чому вони не внесли радикальних змін у роль м. Львова на світовому ринку.

Виклад основного матеріалу. В першій третині ХХ ст. ярмарки організовували у багатьох країнах світу. Для переконання можна навести кілька яскравих прикладів. У квітні 1929 р., наприклад, проходили міжнародні торги у Франкфурті-на-Майні, в яких були представлені товари з Австрії, Італії, Бельгії, Нідерландів, Угорщини, Югославії тощо¹. У травні 1929 р. відбувся міжнародний ярмарок у Будапешті – важливому економічному, політичному, культурному центрі Угорщини. Учасниками будапештського ярмарку були підприємці зі Східної та Західної Європи. У 1930 р. відбулася також низка виставкових заходів, зокрема у Барселоні (Іспанія) – міжнародна промислова виставка, у Стокгольмі (Швеція) – реміснична виставка; у Брно (Чехія) – виставка торгівлі і промислу; Ессені (Німеччина) – сільськогосподарська виставка; у Лейпцигу (Німеччина) – міжнародна виставка хутра, в якій брали участь США, Великобританія, Франція, Швеція, Норвегія, Голландія, Італія, Угорщина, Австрія, Данія². У жовтні 1930 р. у Райхенберзі (Німеччина) проходила ювілейна виставка і торги, присвячені їх десятиріччю³. Зазвичай міжнародні ярмарки супроводжувалися різноманітними розважальними заходами, театральними виставами, музичними, спортивними, торговельними та промисловими конгресами і були поштовхом до розвитку туризму.

У перші повоєнні роки Польща, до складу якої належала частина етнічних українських земель, взяла курс на відбудову економіки. У 1921 р. у м. Львові, який залишався господарською столицею галицьких земель, вперше проведено загальнопольську виставку-ярмарок “Східні торги”. Львів обрали не випадково, оскільки Галичина

¹ Франкфуртські торги 14–17 квітня 1929 р. // Український купець. – 1929, квітень. – С. 9.

² Виставки // Український купець. – 1929, травень. – С. 13.

³ Ювілейна виставка в Райхенбергу // Український купець. – 1929, травень. – С. 13.

межувала з Чехословаччиною, Румунією, УРСР. Міжнародний ярмарок у Львові відбувався щорічно і був другим за масштабами після “Західних торгів” у Познані. “Східні торги” організовували на державному рівні не лише з метою налагодження торговельних зв’язків з країнами Центральної і Східної Європи, УРСР, але й для того, щоб символічно продемонструвати світовій громадськості кордони Польщі. Як правило, в їх відкритті брали участь польський президент (1921 і 1922 рр.), міністри, представники економічних установ, а також закордонні делегати зі США, Великобританії, Бельгії, Данії, Естонії, Франції, Югославії, Німеччини, Румунії, Угорщини.

Найбільш зацікавленими у проведенні “Східних торгів” у Львові були польські підприємці та керівництво Польської держави. Для польських урядовців міжнародний ярмарок “Східні торги” став одним із важливих чинників господарської політики держави, який виконував роль торговельного посередника між Західною і Східною Європою, пропагував польську економіку (промисловість, сільське господарство), формував єдину господарську систему ⁴.

У львівських “Східних торгах” мала свої стенди більшість європейських держав, що сприяло розвитку зовнішньої економіки. В інших “Східних торгах” взяли участь 1852 фірми, з них 244 закордонних (13,2 %) ⁵. Домінували австрійські та французькі фірми. У 1925 р. на міжнародному ярмарку у Львові були присутні понад 1500 підприємств, серед яких 350 закордонних. Ярмарок відвідало близько 120 тис. осіб. На перших торгах вирізнялися товари металургійної галузі промисловості, в тому числі сільськогосподарська техніка. Гарно було представлено легку, харчову, деревообробну, електротехнічну, хімічну промисловості. У 1929–1933 рр. у зв’язку з економічною кризою кількість закордонних підприємств зменшилася. У ювілейному 10-му ярмарку свої стенди підготували 1483 фірми, з них понад 300 (20 %) закордонних, які представляли 19 країн. Зокрема, 1016 фірм репрезентували промисловість і торгівлю. Вперше взяли участь у виставці фірми з Чилі та Португалії. Найбільше фірм було з Угорщини, Австрії, Німеччини, Румунії ⁶. У 1933 р. лише 650 фірм взяли участь у ярмарку, з яких 113 закордонних, а кількість відвідувачів зменшилася до 90 тис. осіб. У післякризовий період простежувалося поживання на міжнародних торгах у Львові. У XVII “Східних торгах” у 1937 р. взяло участь 1158 фірм, зокрема 254 закордонних ⁷.

Великою популярністю на львівських торгах користувалися закордонні товари, а саме: автомобілі з Австрії, Франції, Німеччини; телефони, галантерейні вироби, медична техніка, оптичні прилади з Австрії і Німеччини; лікери і вино з Франції, Угорщини; годинники з Чехословаччини. З кожним роком збільшувалася кількість румунських та угорських товарів на львівських торгах. В основному це була сільськогосподарська продукція, тютюн, вино. З Туреччини, Єгипту привозили килими,

⁴ Targi Wschodnie : rozwój i perspektywy. – Lwow: Nakladem Targów Wschodnich, 1922. – S. 5.

⁵ Ibid. – S. 38.

⁶ X jubileuszowe Targi Wschodnie: structura i przebieg. – Lwow: Nakladem Targów Wschodnich. – S. 2–4.

⁷ Історія Львова: у 3 томах / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів: Центр Європи, 2007. – Т. 3. – С. 50.

а з Португалії – рибні консерви, з Бельгії, Швейцарії, Швеції, США – побутову техніку та інші товари. На Х “Східних торгах” найкраще була представлена харчова (206 фірм), легка (128 фірм) і металургійна промисловість (125 фірм). Купці з УРСР замовляли тканини, сільськогосподарську техніку, канцелярське приладдя. Західноєвропейські купці здебільшого скуповували килими, хутро, дерево (сировина), скло, електротехнічні вироби⁸.

Із львівських підприємців у ярмарку було задіяно понад 50 осіб. Здебільшого це були поляки та євреї. Вони мали невеликий асортимент товарів, здебільшого сільськогосподарські, хімічні товари, меблі, трикотаж⁹. Українських підприємців та купців у Львові було значно менше, вони прагнули представити свої товари на національних промислових і сільськогосподарських виставках. Лише поодинокі українські кооперативи Львова, як-от “Центросоюз”, “Народна торгівля”, взяли участь у “Східних торгах”, а саме: сільськогосподарський реманент, продукти, безалкогольні й алкогольні напої та інші товари¹⁰.

“Східні торги” супроводжувалися конгресами, з’їздами, конференціями, публічними лекціями¹¹. Під час інших львівських торгів, наприклад, з ініціативи Торгово-промислової палати, було проведено конференцію з членами французької економічної місії¹², на якій обговорювали важливі питання щодо експорту польських та імпорту французьких товарів. Відбувалися також різноманітні з’їзди: агрономів, реставраторів, фахівців хімічного промислу. В рамках Х “Східних торгів” пройшов Перший європейський конгрес імпортерів, до якого долучились делегати з Чехословаччини, Австрії, Франції, Угорщини, Румунії, Німеччини, Великобританії, Швейцарії тощо¹³. Крім цього, влаштовували конкурси, які організовувала Торгово-промислова палата Львова. Під час XV “Східних торгів” відбувся конкурс на найкращі виставкові вітрини магазинів, в якому взяли участь львівські фірми¹⁴. В рамках Х “Східних торгів” у місті було організовано “Дитячий тиждень” – оглядово-демонстраційну виставку, присвячену гігієні дітей, де були представлені досягнення польських, українських і єврейських лікарських товариств у сфері опіки над дітьми і охорони їхнього здоров’я¹⁵.

Громадськість по-різному оцінювала організацію, проведення, перспективи та результати міжнародних ярмарків у Львові. Польська і світова преса в основному позитивно відгукнулася стосовно проведення виставкового заходу: “Східні торги” у Львові можуть мати таке ж значення, як мали велетенські ярмарки у Нижньому

⁸ X jubileuszowe Targi Wschodnie : structura i przebieg. – S. 14.

⁹ Przewodnik po drugich “Targach Wschodnich” we Lwowie od 5.XI do 15.XI.1922: Spis wystawców. – Warszawa, 1922. – S. 38.

¹⁰ X. jubileuszowe międzynarodowe Targi Wschodnie we Lwowie: oficjalny przewodnik i spis wystawców. – Lwów, 1930. – S. 10–14, 17.

¹¹ X jubileuszowe Targi Wschodnie: structura i przebieg. – S. 23–26.

¹² Targi Wschodnie: rozwój i perspektywy. – S. 33.

¹³ X jubileuszowe Targi Wschodnie: structura i przebieg. – S. 24.

¹⁴ Безсмертний А. “Східні торги” у Польщі 20-ті–30-ті рр. XX ст. // Історична панорама. – 2014. – Вип. 19. – С. 63.

¹⁵ X jubileuszowe Targi Wschodnie: structura i przebieg. – S. 14.

Новгороді. Географічне положення Львова і його традиції як визначного центру на старому торговельному шляху дає під цим оглядом великі користі” (“Suisse” Женева, 1922 р.)¹⁶. Кореспондент популярного французького видання писав про другі львівські торги: “Їх успіх значний, порівняно із попереднім роком” (“L’information Financière”, Париж, 1922)¹⁷. Генеральний консул Австрії Євгеніус Вурціян зазначав, що австрійське купецтво сподівалося на “Східних торгах” налагодити відносини не тільки з польськими, а також із російськими, українськими та румунськими покупцями. Найголовніше значення Торгів полягає у тому, що вони є зв’язком торгівлі центральноєвропейської зі Сходом¹⁸. Натомість місцева українська преса критично відгукувалася про міжнародний ярмарок, зазначаючи, що з кожним роком торги проходили гірше, було менше представлених підприємств і зростали податки¹⁹.

“Східні торги” у Львові мали й певні негативні моменти. Місцеве населення нарікало на падіння вартості польської марки (згодом золотого) і підвищення цін на товари першої необхідності, на ярмарку було багато іноземних товарів (25 %). Для прикладу, на чеських міжнародних торгах закордонні товари становили не більше 4 %, що впливало на збільшення попиту на чеський товар та підвищення вартості крони²⁰.

Крім економічних, були й суспільно-політичні причини, зумовлені локальними історичними особливостями. Галицькі українці-підприємці й купці майже не були задіяні у “Східних торгах”. Українці Галичини вважали міжнародний ярмарок політичною акцією, яку організовували у Львові з метою показати, що Східна Галичина та Львів є частиною Польщі²¹. Підтвердженням цього стали численні факти: заявки керівних органів Польщі та саме оформлення виставкового заходу. Зокрема, у першому павільйоні “Східних торгів” був напис: “Laborem nostrum patriae” (Наша праця Батьківщині)²². У друкованих польських виданнях Торгово-промислової палати часто публікували статті під заголовком: “Нема Польщі і Львова без Східних Торгів”. Відомий польський громадсько-політичний діяч і критик Адольф Новачинський у виданні, присвяченому V “Східним торгам”, трактував міжнародний ярмарок у Львові так: “Ще раз мусимо усвідомити собі, що львівські торги це не тільки комерція, це не тільки виставка експонатів, це не тільки екзамен дозрілості з “польської економіки”, це не тільки павільйони і базар! Це не тільки спадщина традиційних давніх славетних “київських контактів”, тому це не тільки такі торги, як в Леоні, Стокгольмі, Празі, Ліпську, Крулевці (Кенігсбергу), ні, то не тільки ярмарок із розважальними заходами і комерція, але це також “політика”, важлива і серйозна заява: “тут стоїмо і тут стояти будемо...”, “тому я працюю...” “створюю і виробляю, тому заслуговую на повагу, на віру...”²³. Віце-міністр Міністерства закордонних справ

¹⁶ Targi Wschodnie: rozwoj i perspektywy. – S. 58.

¹⁷ Ibid. – S. 50.

¹⁸ Ibid. – S. 65.

¹⁹ Ілюстрований господарський календар на 1930 р. – Львів, 1929. – С. 52.

²⁰ Правда про “Таргі всходне” // Слово. – 1922, 1 жовтня. – С. 5.

²¹ Д. П. Східні торги у Львові // Новий час. – 1926, 7 вересня. – С. 7.

²² Targi Wschodnie we Lwowie w świetle polityki gospodarczej Polski. – Lwów: Slowo Polskie. – 1925. – S. 14.

²³ Ibid. – S. 22.

Генрик Страсбургер також неодноразово акцентував увагу на тому, що львівські торги мали не тільки господарське, але й політичне значення²⁴. У такий спосіб поляки демонстрували перед українцями й іноземцями тісний зв'язок Львова з Польщею.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Міжнародні ярмарки “Східні торги” у Львові проводили упродовж 1921–1939 рр. на державному рівні, були вони найбільшими після познанських торгів у тодішній Польщі. Львівські торги нагадували світові виставкові заходи, однак мали свої локальні особливості. То були не лише економічні виставки, але й політичні демонстрації. До виставково-ярмаркових заходів приєдналися закордонні фірми з понад 20 країн, зокрема Угорщини, Румунії, Австрії, Німеччини, Франції. “Східні торги” пожвавили зовнішньоторговельні зв'язки Польщі з країнами Центрально-Східної Європи, однак через складну суспільно-політичну ситуацію не змогли радикально активізувати участь місцевих українських підприємців та посилити роль Львова у міжнародній торгівлі.

УДК 366(477)“1920–1930”

ЧОЛОВІЧЕ СПОЖИВАННЯ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1920–1930-ті рр.¹

І. В. Скубій

**(Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка, м. Харків)**

Досліджено чоловіче споживання у міському просторі Радянської України в 1920–1930-ті рр. Здійснено спробу з'ясувати, як відбувалася модернізація чоловічих повсякденних практик споживання. Розглянуто особливості конструювання образу чоловіка більшовицькою владою за часів сталінської доби.

Ключові слова: споживання; товари; чоловік, гендер; радянська Україна; місто.

The aim of this article is to uncover the hidden faces of Soviet consumers with the help of gender approach. The research needs to clarify the place of male consumers in the socio-cultural environment of Soviet society. It has been investigated the male consumption in urban space of Soviet Ukraine in 1920–1930's. The image of male consumer is constructed the typical one with the help of periodicals and other mass sources. It has been made an attempt to figure out if the modernization of male everyday practices took place. It has been examined the features of construction the male's image Bolshevik authorities

© І. В. Скубій, 2017

²⁴ Targi Wschodnie: rozwój i perspektywy. – S. 6.

¹ Основу цього дослідження становить доповідь, представлена на науковій конференції “Неоднозначне минуле. Радянський спадок крізь призму модернізації”, яка відбулася 17–19 березня 2017 р. у м. Києві.

in the Stalin's era. In spite of this fact, male consumption was modernized very slowly however new goods and practices appeared at that time. It has been concluded that man as consumer was forgotten by Soviet authorities.

Key words: *consumption; goods; man; gender; Soviet Ukraine; city.*

Постановка проблеми. Динамічний розвиток історичної науки та пошук нових методологій вивчення минулого звернули увагу дослідників на матеріальність як важливу складову будь-якого суспільства. Історики радянського суспільства отримали можливість поставити її в центр свого наукового пошуку, враховуючи особливе ставлення до світу матеріальних речей у радянську добу. В цих умовах перед науковцем з'явилися і нові герої, творці та учасники історичних подій із власними потребами, вподобаннями, практиками їх втілення – споживачі, які стали предметом дослідження історії споживання. Таке поєднання у вивченні життя матеріальних речей із особливостями їх споживання відкриває шлях до осмислення цінності речі в суспільстві, яке за свою головну мету мало побудову соціалізму. Слід звернути увагу на місце матеріальності та проблеми споживання в умовах модернізації радянського суспільства, які висували нові вимоги перед споживачем, або ж навпаки – “новий споживач” ставив перед ними свої завдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічною засадою даного дослідження є теорія культурної біографії речей Арджуна Аппадурай (Arjun Appadurai)² та Ігоря Копітоффа (Igor Kopytoff)³, відповідно до якої соціальне життя розглядається як біографія людини і, своєю чергою, дає відповідь на питання про їх походження, тривалість існування, цінність тощо. Тривалість життя речей у радянському суспільстві стала предметом соціологічного аналізу Ольги Гурової, яка звернула увагу на існування типових практик щодо збільшення віку речей⁴. І тут ми можемо говорити про особливе ставлення до матеріальних цінностей у радянському суспільстві та до їх терміну експлуатації. Очевидно, у зв'язку з цим Сергій Ушакін говорить про динамізуючу роль речей і матеріологію як напрям, покликаний повернути речам “речевість” і “перетворити їх із пустих мушлів для смислів на “матерію фактів”⁵. У пропонованому дослідженні під цими “мушлями” розглянуто чоловічі товари, що формували споживання в межах радянського міського простору. Речі як частина культури у такий спосіб стали носіями системи цінностей радянської людини. Фактично ж наявність, дефіцит або відсутність як характерні ознаки будь-якого товару сформували стиль життя “чоловіка радянського”

² Appadurai A. Introduction: Commodities and the politics of value // *The Social Life of things. Commodities in Cultural Perspective*/ Appadurai A. (Ed.). – Cambridge University Press, 1996. – P. 3–63.

³ Kopytoff Y. The cultural biography of things: commoditization as a process // *The Social Life of things. Commodities in Cultural Perspective*. – P. 66–67.

⁴ Гурова О. Продолжительность жизни вещей в советском обществе: заметки по социологии нижнего белья [Електронний ресурс] // *Неприкосновенный запас*. – 2004. – № 2 (34). – С. 78–83. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/gurov9-pr.html#_ftnref2

⁵ Ушакін С. Динамизирующая вещь // *Новое литературное обозрение*. – 2013. – № 2 (120). – С. 31.

та притаманні йому норми поведінки. У контексті даного дослідження “стиль життя” розуміємо як відображення зв’язку індивіда із суспільством через споживання, соціальні відносини, зовнішній вигляд тощо.

Мета статті. Дослідження споживання в контексті гендерного підходу дає змогу побачити всі “обличчя” споживачів, приховані всередині монолітних соціальних класів робітників і селян, сконструйовані радянською ідеологією, та виявити взаємозв’язок між споживчими потребами, практиками й образами споживачів, які сформувалися під впливом пропаганди. Своєю чергою, маскуліність як наукова проблема є майже “білою плямою” в сучасній українській історичній науці, тоді як жіночі студії вже давно оформилися в окремий напрям та інституалізувалися. Так, українські та закордонні науковці з’ясували особливості формування нової радянської жінки, жіночої моди, але попри ці успіхи вивчення історії крізь призму гендерного підходу залишився непоміченим чоловік, образ якого в умовах модернізації суспільства також набув кардинальних змін. У зв’язку з чим доречним постає питання про те, чи “охопила” радянського чоловіка ця модернізація? Чи були його практики споживання модернізовані або залишилися і надалі архаїчними? До того ж існує думка серед дослідників щодо кризи у вивченні маскуліності, це також актуалізує необхідність її конструювання як наукової проблеми в контексті радянологічних і гендерних студій.

У межах пропонованого дослідження особливий інтерес становить з’ясування, як же відбувалася репрезентація чоловіка засобами споживання. Які товари творили образ “нового радянського чоловіка” і робітника одного з найбільших заводів-гігантів у СРСР – Харківського тракторного заводу? Чи можна говорити про збіг образів ідеального пролетарського і повсякденного маскулінного споживання? Яке було місце ідеології в конструюванні радянської маскуліності засобами споживання? Які товари були “винайдені” для робітника та інженера 20–30-х рр. минулого століття? Оскільки найбільш кардинальні зміни в споживчих практиках 20–30-х рр. відбувались у містах, то межі дослідження стосуватимуться міського простору Радянської України та стилю життя чоловіків того часу.

Виклад основного матеріалу. Особливістю дослідження “чоловічого” в радянському суспільстві є фактична його неприсутність у загальному дискурсі споживання, хоча він може ототожнюватися з робітником, будівником комунізму, членом партії тощо. Утім, досліджуючи жінку, можемо спиратися на достатньо велику кількість спеціальних жіночих видань, які саме і були покликані формувати їхні споживчі смаки. У даному випадку чоловічий сегмент споживачів залишився майже неохопленим. Попереднє вивчення таких місцевих і республіканських періодичних видань, як “Харьковский пролетарий”, “Харьковский рабочий”, “Вечірня робітнича газета”, засвідчують брак чіткої редакційної політики щодо чоловіка як споживача і, відповідно, державно-партійної лінії. Фактично в цих умовах його образ залишився майже невидимим, хоча відповідно до комуністичної ідеології чоловік-пролетар і був одним із творців нових змін.

Упродовж досліджуваного періоду в ставленні до розкоші та достатку можна виокремити два етапи. На початку 1920-х рр. вони сприймалися владою як несумісні

риси для типового пролетаря та прояви “непманського духу” і “міщанства”. Робітник, який мав гарний костюм та непорвані чоботи, піддавався критиці та був звинувачений у “буржуазності”⁶. Причини цього полягали в тому, що для більшості це було розкішшю та недосяжним ідеалом. Очевидно, у зв’язку із цим, говорячи про радянський одяг, Наталя Лебіна розглядає його як засіб “соціального примусу”, оскільки пряме нормування повсякденності якраз і стосувалося, як зазначає дослідниця, трьох китів повсякденного життя – харчування, житла та одягу⁷. Аналізуючи місце чоловічого одягу в міському просторі радянського повсякдення, можемо побачити, як соціальний примус конструював образ типового чоловіка: стриманість в одязі, пріоритет професійного вбрання, відсутність кардинальних змін у повсякденному вигляді та гонитви за модними тенденціями.

Водночас образ чоловіка-споживача не був монолітним, що є цілком очевидним, ураховуючи диференціацію радянського суспільства та становище таких привілейованих груп, як, наприклад, партійна номенклатура. Свої практики споживання були також у тих професійних груп, які перебували ближче до виробництва або розподілу певних товарів, що було особливо помітно в умовах дефіциту. Недаремно ще в 1922 р. у газеті “Пролетар” стверджувалося, що недопустимо, коли лише чоботар і кравець були гарно взуті та зодягнені, оскільки вони фактично перебували ближче, ніж інші, до “котла”, тобто підприємств, які виготовляли одяг і взуття⁸. Наведений приклад засвідчує мозаїчність чоловічого споживання навіть у середовищі робітників, що було відображенням соціального статусу, професійного середовища людини та географічної близькості до одного з “котлів” розподілу.

У зв’язку з цим ми не можемо говорити про гомогенність образу чоловіка як споживача, а радше про його типові риси. Загальновідомо, що це було пов’язано з проблемою доступності або дефіциту матеріальних ресурсів, характерних для всього періоду існування радянського суспільства. Тому паралельно існували абсолютно різні типи чоловіків-споживачів у міському середовищі: робітники, партійні чиновники, викладачі, торговці-непмани, торговельні службовці, військові тощо. У даному випадку може бути показовим приклад літературного героя “Собачьего сердца” М. Булгакова – “Филиппа Филипповича”, лікаря і автора генетичного експерименту, власника 40 штанів та семи кімнат⁹. Тобто такі приклади тоді не були типовими для пересічного чоловіка-споживача.

Цілком очевидно виглядає також необхідність розмежування міського та сільського споживання, оскільки і купівельна спроможність, і стиль життя впливали на споживчий вибір людини. Крім того, не всі міста можна порівнювати між собою за рівнем економічного та культурного розвитку. Цю проблему чоловічого

⁶ Продавайте одежду // Пролетарий. – 1922, 11 октября.

⁷ Лебина Н. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. – М.: Новое литературное обозрение, 2015. – С. 14.

⁸ Продавайте одежду // Пролетарий. – 1922, 11 октября.

⁹ Булгаков М. Собачье сердце [Электронный ресурс]. – М.: Эксмо, 2009. – Режим доступа: <http://book-online.com.ua/read.php?book=3268>

побуту в романі “Золотой теленок” І. Ільфа та Є. Петрова також не вдалося оминати. В уяві його авторів магазин одягу 20-х рр. асоціювався з багатообіцяючою вивіскою із зображенням чоловічих шуб із тхорячими полами, господарниками у фетрових чоботях і маленьким оголошенням на дверях магазину про відсутність “штанів”, що, на їхню думку, сформульовано провінційно: “Написали б, як пишуть у Москві: “Брюк немає”. Пристойно і благородно”¹⁰.

Згадувані вище проблеми забезпечення товарами викликали потребу творення нових повсякденних практик, у процесі яких необхідні товари вироблялися самостійно. Це було пов’язано з тим, що дефіцит обмежував споживчі потреби чоловіків, тому вони, не маючи змоги придбати певні товари, змушені були шукати альтернативу – індивідуальне пошиття. У контексті ідеологічного курсу щодо емансипації жінки, а також теорії модернізації радянського суспільства цікаво, що приклади пошиття косовороток та сорочок адресувалися саме представницям жіночої статі, що було типовим для традиційного суспільства і дисонувало з проголошеною радянською владою ідеєю розкріпачення жінки: “Пошити самій для чоловіка, брата або сина косоворотку, сорочку зовсім нескладно...”¹¹. За цих умов чоловік виступав у ролі пасивного споживача товару і не брав участь у його створенні, але водночас враховуємо, що це було досить поширеною практикою отримання товару для багатьох чоловіків, які жили із сім’єю. З іншого боку, проблеми постачання розвивали у радянського споживача креативність як його невід’ємну рису та вміння пристосовуватися до різних ситуацій. Типовий для радянської людини “індпошив”, який був пов’язаний із культурою використання речей у радянському суспільстві, пропонував чоловікові нові моделі одягу на кожний сезон, але навіть швидкий перегляд найпоширеніших журналів моди, засвідчує, що індустрія радянської моди була зосереджена включно на потребі жінок¹². Моделі чоловічого одягу подавалися наприкінці випуску, їхня кількість була нерівноцінною порівняно з жіночими¹³. Винятком міг бути лише професійний одяг для чоловіків¹⁴. Чи свідчить це про нівелювання чоловічого сегмента споживання? Яким прагнула бачити радянська влада чоловіка? Очевидно, така позиція радянської влади щодо чоловічого образу в споживанні була характерною для 20-х рр., коли процеси його конструювання були найактивнішими і потребували від чоловіків стриманості у гонитві за модними речами та товарами.

¹⁰ Ильф И., Петров Е. Золотой теленок [Электронный ресурс]. – М.: Аст Москва, 2007. – Режим доступа: https://www.e-reading.club/bookreader.php/44443/Petrov%2C_И%27f_-Zolotoii_Telenok_%28polnaya_versiia%29.html

¹¹ Мужская косоворотка // Рабочая семья. – 1925. – № 5. – С. 151.

¹² Искусство одеваться. – Ленинград: Красная газета, 1928–1929.

¹³ Мужское понятие моды – пальто и костюмы // Искусство одеваться. – 1928. – № 11. – С. 14.

¹⁴ Формы производственной одежды // Искусство одеваться. – 1928. – № 9. – С. 13; Формы производственной одежды // Там же. – 1928. – № 10. – С. 12; Форма противозащитной одежды // Там же. – 1928. – № 11. – С. 15.

Із середини 1930-х рр., з переходом від так званого “побутового аскетизму” доби непу до легітимізації споживання¹⁵, спостерігалось зростання уваги і до потреб чоловіка як споживача, хоча навіть у партійній пресі продовжувалося обговорення проблем дефіциту. Ця трансформація ставлення влади до споживання та кількісне зростання товарів масового вжитку зумовили перехід від естетичного пуританізму доби 20-х рр. до більш толерантного сприйняття “буржуазного життя” і матеріальних благ¹⁶.

Із середини 30-х рр. можемо спостерігати тенденції до зближення чоловічого та жіночого споживання на сторінках преси, де чоловічі моделі вбрання представлені вже не в меншій кількості порівняно з жіночими, як це було раніше¹⁷.

Бурхливий розвиток техніки відбився і на повсякденному житті радянського чоловіка. Він освоював її не лише на виробництві у межах форсованої індустріалізації, але й у своєму побуті. У такий спосіб відбувалася технічна модернізація щоденних побутових практик. Нова радянська культура споживання пропонувала чоловіку нові види речей, які активно впроваджувалися у повсякденне життя засобами преси та пропаганди. “Не витрачайте час на очікування в перукарнях, користуйтеся безпечною бритвою”¹⁸, – таку настанову отримував харківський робітник, переглядаючи вечірню пресу. Фактично, увійшовши в щоденний побут у середині 30-х рр., бритва стала й надалі обов’язковою рисою повсякдення наступних поколінь. З’явилися відомі радянські бренди бритв, які були бажаним предметом у житті багатьох чоловіків.

Наприкінці 30-х рр. аскетизм чоловічого споживання змінюється можливістю використання західного або імпортного асортименту. Якщо реклама закордонних чоловічих костюмів та брюк розміщувалась у вечірній газеті Харківського міського комітету КП(б)У і міськради, це може свідчити про фактичний “дозвіл” згори на споживання імпорту¹⁹. Ці товари можна було придбати у магазині “Союзтекстиль-швейторгу”, який у Харкові розташовувався в самому центрі міста, але доступними для пересічного споживача вони не були. Втім, прикметною ознакою цього часу стає ставлення до радянського покупця як до такого, котрому властиве “природне бажання красиво вдягатися”²⁰, що вже не вважалося “міщанством”. Показовим у даному випадку є приклад, коли Анастас Мікоян, голова Народного комісаріату харчової промисловості, перебуваючи у робочій поїзді до США у 1936 р., мав не зовсім приємну ситуацію, пов’язану з асортиментом чоловічого одягу в СРСР. Уже в

¹⁵ Гурова О. Ю. Идеология потребления в советском обществе // Социо-логический журнал. – 2005. – № 4. – С. 117–131.

¹⁶ Fitzpatrick Sh. Everyday Stalinism: Ordinary Life in extraordinary times. Soviet Russia in the 1930s. – New York: Oxford University Press, 1999.

¹⁷ Чем марка выше, тем лучше шьют // Легкая индустрия. – 1934, 16 июля.

¹⁸ Не тратьте времени на ожидания в парикмахерских, пользуйтесь безопасной бритвою // Харьковский рабочий. – 1937, 11 мая.

¹⁹ Импортные костюмы и брюки мужские // Харьковский рабочий. – 1937, 19 января.

²⁰ Швейные фабрики забывают о потребителе // Харьковский рабочий. – 1937, 28 февраля.

дорозі, в Берліні, виявилося, що вся радянська делегація була зодягнена абсолютно однакою – одні й ті ж капелюхи, взуття, фасони, колір, що, відповідно, викликало подив у німців²¹. Як бачимо, відсутність асортименту чоловічого одягу стала наслідком формування образу чоловіка, непримхливого до віянь моди, що, судячи зі слів Мікояна, не сприймалося надто критично, а швидше було нормою побуту та часу. Радянська влада не квапилась гнатися за модою, впроваджувалася індустріалізація, тривала “класова боротьба”. У зв’язку із цим, говорячи про міський простір, ми можемо побачити людей, зодягнених однакою або дуже однотипно в різних містах Союзу. Ця особливість споживання універсалізувала образ радянського чоловіка, який міг жити як у Харкові, так і в невеличкому місті й носити один і той же одяг.

Такі недоліки мали місце й у виробництві Харківської швейної фабрики ім. Тінякова. Місцева преса зазначала, що в асортименті одягу весни 1935 р. нею були випущені для чоловіків тільки вельветові костюми темного кольору, коли попит був саме на світлі. У цей же час інші українські фабрики (“Червона нитка” та Кременчуцька фабрика) випускали сукно переважно темного та коричневого кольорів²². Тому навіть скориставшись послугами ательє, чоловік-споживач не мав змоги вибрати за своїми вподобаннями колір костюму. Подібні випадки були типовими для повсякдення більшості споживачів країни. Так, у Києві чоловік хотів придбати сірий костюм на весняний сезон, а йому пропонували чорний або “під сірий”, який виглядав зовсім темним²³. Для радянської швейної промисловості весна приходила завжди раптово, тому часто вона була не готова до сезонних змін. Тож не дивно, що і Мікоян разом із радянською делегацією були в однакових костюмах. Для іноземців, які вперше потрапляли до Радянського Союзу, місцеві жителі являли собою гомогенну масу²⁴. Як бачимо, для радянського споживача 20–30-х рр., тим більше наркома, це було нормою, хоча також слід урахувати особливості використання мемуарів як джерела інформації.

Цікаво, що засобами конструювання та одним із можливих маркерів “інших” у монолітному радянському суспільстві були назви чоловічих головних уборів. У 1931 р. у переписці Кустарспілки – центральної спілки кустарної промисловості УСРР – із харківськими крамницями згадується постачання так званих “малоросок”, які коштували по 3 крб 71 коп.²⁵. На жаль, точний вигляд цих уборів досі встановити не вдалося, проте їх наявність засвідчує прагнення до створення типових предметів убрання для представників проукраїнської національності та маркування їх у міському просторі.

²¹ *Микоян А. И.* Моя первая поездка в Америку [Электронный ресурс] // *Микоян А. И.* Так было. – М.: Вагриус, 1999. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/russian/mikoyan/index.html>

²² Стара “теорія” – “споживач усе купить” // *Комуніст.* – 1935, 11 березня.

²³ Світлий весняний костюм // *Комуніст.* – 1935, 18 березня.

²⁴ *Gronov J.* Caviar with champagne: Common luxury and the ideas of the good life in Stalin's Russia. – Berg Pub. Ltd, 2003.

²⁵ Рознарядки по харківським крамницям. Кустарпромисловість. 1931 р. // Державний архів Харківської області. – Ф. Р. 1369. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 6.

Ще однією проблемою радянського чоловічого споживання було так зване “негалантерейне ставлення до споживача”. В даному випадку йдеться про дефіцит гудзиків та різної фурнітури у виробництві одягу та їхню низьку якість. У пресі часто розміщувалися статті з проханням розв’язати цю проблему або карикатури, на яких зображувався чоловік, в одязі якого не було ні гудзиків, ні блискавок²⁶.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Апелюючи до авторитету Бенедикта Андерсона та його класичного дослідження “Уявлені спільноти”, можемо говорити про те, що одяг, зовнішній вигляд і мода є символічними ресурсами політики конструювання нації, які в тоталітарних державах активно використовуються. На жаль, ми не можемо однозначно стверджувати, що чоловіче споживання було модернізовано, попри те, що з’явилися нові види товарів та практик. Фактично, до певної міри сфера чоловічого споживання була дещо забутою радянським офіційним дискурсом, який квапився побудувати новий побут і забував про повсякденні потреби його творців. Дефіцит товарів, неналагодженість роботи легкої промисловості, невідповідність запитам суспільства наклали відбиток на особливості чоловічого споживання 20–30-х рр. XX ст. У зв’язку із цим поширеною альтернативною практикою стало використання послуг індпошиву або шиття вдома.

Очевидно, коло досліджених питань не є вичерпним і потребує розширення. У контексті цієї розвідки перспективним залишається вивчення чоловічого споживання з урахуванням віку та професійної належності людини, що, безумовно, сприятиме поглибленому осмисленню проблем і характерних рис матеріального світу українського суспільства 20–30-х рр.

УДК 33:543.383.2(47+57)

ЛЕНД-ЛІЗ У СРСР: НАФТОВА КОМПОНЕНТА

О. А. Фрадинський

(Науково-дослідний інститут фіскальної політики

Університету Державної фіскальної служби України, м. Хмельницький)

Досліджено організацію поставок у Радянський Союз за системою ленд-лізу нафтопродуктів, супутнього устаткування та обладнання, транспортних засобів, призначених для перевезення нафтопродуктів. Охарактеризовано стан наявності паливо-мастильних матеріалів у СРСР на початку військових дій. З’ясовано, що, крім власне нафтопродуктів, до системи нафтового ленд-лізу слід включити й нафтопереробні комплекси, спеціальні види суден і вантажних автомобілів для транспортування пального, збірно-розбірні трубопроводи, мобільні сховища пального тощо.

© О. А. Фрадинський, 2017

²⁶ Негалантерейное общение с потребителем // Легкая индустрия. – 1936, 14 сентября.

Ключові слова: Друга світова війна; ленд-ліз; США; СРСР; нафтопродукти; пальне; бензин; авіація.

The article shows the organization of deliveries to the Soviet Union for the Lend-Lease system of petroleum products, related equipment and machinery, vehicles for the transport of petroleum products. It was found that the issue of petroleum products Lend-Lease in Ukraine is unexplored and fragmented.

Emphasized the exceptional role of providing petroleum armed forces and given a description of the state of availability of fuel and lubricants at the beginning of hostilities. It was concluded that the supply of fuel carried by two sea routes – the Atlantic and Pacific Ocean and one land – Iranian city of Abadan. The structure of supplies took the lion's share high-octane gasoline and additives to fuel, increased octane and its anti-knock properties.

It was found that in addition to its own oil, petroleum system Lend-Lease to include and oil systems, special types of ships and trucks to transport fuel collapsible pipelines, mobile fuels.

Key words: World War II; Lend-Lease; USA; USSR; petroleum products; fuel; gasoline; aviation.

Постановка проблеми. Перша світова війна стала причиною появи крилатого виразу про те, що “сучасна війна – це війна двигунів”. По-справжньому цей афоризм підтвердився у період Другої світової війни, коли вирішального значення набули дії танкових та авіаційних з'єднань, а від ефективності логістики військових автомобільних підрозділів, пов'язаної з доставкою, поповненням боєприпасів, продуктів харчування залежало вдале проведення бойових дій: від окремого бійця і до масштабів всього фронту.

Однак широке використання моторизованих видів озброєнь і транспортних засобів під час військових операцій має свою ахіллесову п'яту – тотальну залежність від наявності та якості паливо-мастильних матеріалів. Тому одним із перших і найважливіших завдань щодо планування бойових дій стає забезпечення армії нафтопродуктами, яке включає у себе ланцюжок “джерела – видобуток – переробка – транспортування – зберігання – заправка”. У протилежному випадку військову техніку буде обмежено у змозі виконання завдань, а у гіршому разі вона перетвориться на брухт металу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш вагомим джерелом радянської історіографії, де охарактеризовано організацію роботи Служби пального Червоної армії до та під час Другої світової війни, стала праця генерал-полковника В. Нікітіна¹. Книга цікаво написана, легка для сприйняття, містить великий фактологічний матеріал, багато статистичної інформації, карт і схем. Проте немає жодного слова про ленд-ліз, союзницькі поставки нафтопродуктів, обладнання тощо. Великобританія та США згадуються лише в контексті обсягів використання ними нафтопродуктів для ведення військових дій. Така тенденція пояснюється роком видання праці – 1984 р. (написана ж була ще раніше – у розпал “холодної війни”),

¹ Никитин В. В. Горючее – фронту. – М.: Воениздат, 1984.

коли будь-які згадки про союзницьку допомогу впродовж 1941–1945 рр. усіляко обмежувались радянською ідеологією. Незважаючи на замовчування питань ленд-лізу, автор розглянув джерела походження значних обсягів авіаційного високооктанового бензину Б-100, присадок до пального, наголосив на появі у Радянському Союзі новітнього (на той час) нафтопереробного обладнання тощо.

Ні слова позитиву про роль і значення нафтового ленд-лізу не знайшлося й у праці радянських дослідників історії нафтової промисловості А. Будкова та Л. Будкова: *“Трудовой вклад нефтяников нашей страны в победу советского народа над фашистской Германией и империалистической Японией разоблачает буржуазных фальсификаторов истории Великой Отечественной войны, преувеличивающих значение помощи по ленд-лизу, в том числе поставок нефти западными союзниками СССР”*². Якщо ленд-ліз і згадується у зазначеному виданні, то лише у контексті раціоналізаторських удосконалень радянських нафтовиків до американського нафтопереробного та бурильного обладнання, що, своєю чергою, натякає на високу ймовірність поставок неякісного або ж застарілого устаткування.

Великий масив об’єктивної та політично незаангажованої інформації з питань нафтового ленд-лізу, в тому числі статистичної, міститься у праці американського дослідника Р. Джонса³ й американського куратора системи ленд-лізу Е. Стеттініуса⁴. Історію становлення нафтогазового комплексу Радянського Союзу детально розкрито в колективній праці російських дослідників⁵ (нафтовому ленд-лізу та питанням забезпечення армії паливо-мастильними матеріалами перед і під час Другої світової війни присвячено окремі розділи).

Питанням морського транспортування нафтопродуктів за системою ленд-лізу частково присвячено праці С. Бережного⁶ та Б. Вайнера⁷. Інформацію про надходження в Радянський Союз супутнього нафтовому ленд-лізу обладнання, машин та устаткування можна дізнатися із доробку А. Іголкіна⁸, О. Давидової⁹, А. Захарченка¹⁰, Ж. Кидираліної¹¹. Про виняткову роль і значення нафтового

² Будков А., Будков Л. Нефтяная промышленность СССР в годы Великой Отечественной войны. – М.: Недра, 1985. – С. 233.

³ Джонс Р. Ленд-лиз. Дороги в Россию. Военные поставки США для СССР во Второй мировой войне. 1941–1945. – М.: Центрополиграф, 2015.

⁴ Стеттинус Э. Ленд-лиз – оружие победы. – М.: Вече, 2000.

⁵ Золотарев В. А., Соколов В. М., Янович М. В. Нефть и безопасность России. – М.: Издательский дом “Оружие и технологии”, 2007.

⁶ Бережной С. С. Флот СССР. Корабли и суда ленд-лиза: справочник. – СПб.: Велень, 1994.

⁷ Вайнер Б. А. Советский морской транспорт в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1989.

⁸ Иголкин А. Д. Нефтеперерабатывающие заводы, поставленные в СССР из США по ленд-лизу // Бурение и нефть. – 2007. – № 5. – С. 53–55.

⁹ Давыдова О. Нефтяная промышленность СССР в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: gr.neftegaz.ru/file/Давыдова_СНО_2008.doc

¹⁰ Захарченко А. Место производственного комплекса НКВД СРСР в индустриальном развитии Куйбышевской области в годы Великой Отечественной войны [Электрон-

ленд-лізу вперевігу бойових дій та здобутих перемозі йдеться в публікаціях Н. Бутеніної¹², М. Солоніна¹³, Б. Соколова¹⁴.

Суттєвою перешкодою, яка стоїть на заваді у питанні дослідження нафтового ленд-лізу, є відсутність повної та достовірної інформації з приводу показників ленд-лізу щодо поставок нафтопродуктів, присадок для підвищення октанового числа пального, обладнання для нафтовидобувної та нафтопереробної промисловості. На жаль, основні архівні фонди, що розташовуються в Російській Федерації, досі закриті. Зважаючи на ситуацію, яка склалася в останні три роки у відносинах нашого північного сусіда із усім цивілізованим світом, можна впевнено сказати, що повної історичної правди щодо питань, пов'язаних із ленд-лізом, ми не знатимемо ще досить тривалий час.

Мета статті – комплексне вивчення нафтопродуктового ленд-лізу в контексті його ролі та значення для СРСР у Другій світовій війні, а також видів пального та маршрутів поставок, висвітлення питання надходжень супутнього промислового і транспортного нафтового устаткування.

Виклад основного матеріалу. На початку Другої світової війни нафтопереробна промисловість СРСР мала яскраво виражену “мазутну орієнтацію”, тобто у структурі виробництва переважали темні види нафтопродуктів, питома ж вага світлих нафтопродуктів становила близько 30 %. У 1940 р. половина авіаційного бензину (близько 400 тис. тонн) виготовлялася в Азербайджані, на Бакинському нафтопереробному заводі ім. Й. Сталіна, причому обсяги виробництва найкращого радянського авіаційного бензину марки Б-78 не перевищували 10 %.

Як зазначив у травні 1941 р. у доповідній записці начальник Управління постачання паливом Робітниче-селянської Червоної армії (далі – РСЧА) генерал-майор П. Котов, у цілому на 1941 р. Держплан СРСР мав покрити поточні потреби Народного комісаріату оборони з автотракторного пального на 45–75 %; із авіабензину – на 91 %; забезпеченість авіабензином Б-78, дизельним паливом і маслом порівняно з іншими сортами паливо-мастильних матеріалів була вкрай низькою; через брак пального в деяких військових частинах (особливо авіаційних і танкових) практикувалося незаконне виготовлення бензину для заправки автомобілів і тракторів шляхом змішування різних видів нафтопродуктів. Використання такого палива-сурогату призводило до швидкого виходу з ладу двигунів.

29 червня 1941 р. посол СРСР у США К. Уманський отримав телеграму від народного комісара закордонних справ В. Молотова, в якій містилася директива

ный ресурс]. – Режим доступа: bezogr.ru/mesto-proizvodstvennogo-kompleksa-nkvd-sssr-v-industrialenom-r.html

¹¹ Кыдырлина Ж. Из истории депортации крымскотатарского народа в Казахстан // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 228. – С. 75–77.

¹² Бутеніна Н. Нефтепродуктовый ленд-лиз // Деловая пресса – 2005. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.businesspress.ru/newspaper/article_mId_2_aId_343103.html

¹³ Солонин М. Пушки, масло, золото... // Военно-промышленный курьер. – 2010. – № 38. – С. 5–6.

¹⁴ Соколов Б. В. Правда о Великой Отечественной войне. – СПб.: Алетея, 1998.

щодо з'ясування можливостей закупівель у кредит, а саме: "... 1) самолеты-истребители одномоторные – 3 тыс.; 2) самолеты-бомбардировщики – 3 тыс.; 3) станки, прессы и молоты для авиазаводов – на 30 млн дол.; 4) зенитные пушки от 25 до 47 мм – 20 тыс. шт. с боекомплектами; 5) **крекинг и другие установки для выработки высокооктанового авиагорючего и установки для выработки авиамассы**; 6) толуола – 50 тыс.; 7) оборудование для заводов по выработке толуола; 8) оборудование для шинного завода; 9) оборудование для завода по производству проката легких сплавов. Желательно, чтобы был предоставлен кредит на пять лет по этим товарам. Результаты телеграфируйте”¹⁵. У своїй першій бесіді з Г. Гопкінсом, особистим представником Президента США, Й. Сталін особливо відзначив гостру потребу поставок високооктанового авіаційного бензину, якого дуже потребували радянські військово-повітряні сили (далі – ВПС).

Розуміючи всю важливість питань забезпечення СРСР як воюючої сторони паливом для потреб її збройних сил, Посольство США у своїй Пам'ятній записці на адресу Народного комісаріату закордонних справ від 21 листопада 1941 р. гарантувало допомогу нафтопродуктами та нафтопереробним обладнанням у разі втрати нафтових районів і переробних потужностей: *“...Если в Советском Союзе возник бы недостаток в нефти в результате разрушения Советским Правительством нефтедобывающей и нефтеперерабатывающей промышленности на Кавказе с целью предотвращения эксплуатации и использования агрессором нефтяных ресурсов и нефтеперерабатывающих заводов на этой территории, Правительством Соединенных Штатов будут предприняты необходимые и соответствующие законам США шаги. Цель этих шагов – предоставить Советскому Правительству возможность на условиях, по крайней мере, столь благоприятных, что и условия, на которых подобные продукты будут проданы и предоставлены в распоряжение странам, которые последовательно приносили жертвы в своих усилиях, направленных к победе над силами агрессии, закупить и обеспечить доставку нефти и нефтепродуктов из Соединенных Штатов или из источников, имеющих в их распоряжении, для использования их в настоящей борьбе против агрессии или в ходе восстановительных работ в Советском Союзе после прекращения военных действий.*

*Подобная же позиция будет занята Правительством Соединенных Штатов в отношении усилий, которые Советское Правительство может быть вынуждено предпринять для получения в Соединенных Штатах, как во время военных действий, так и после их окончания, оборудования для добычи и переработки нефти в целях замены разрушенного”*¹⁶.

Найдефіцитнішим радянським видом пального був високооктановий бензин марки Б-78, який використовувався для заправки радянських літаків та легких танків (Т-26, БТ-5, БТ-7), обладнаних бензиновими двигунами. На підтвердження цього російський дослідник історії Другої світової війни М. Солонін перше місце

¹⁵ Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941–1945: Документы и материалы: в 2 т. – М.: Политиздат, 1984. – Т. 1. – 1941–1943. – С. 46.

¹⁶ Там же. – С. 591.

за значущістю у структурі ленд-лізу віддає авіаційному бензину. За його твердженням, на початку війни ситуація із забезпеченням паливом радянських ВПС перейшла із розряду “бензинової кризи” у стадію “бензинової катастрофи”¹⁷. Авіамотори нових типів радянських літаків (ЯК-1, МіГ-3, ІЛ-2) потребували високооктанових сортів бензину, а плановий обсяг виробництва високооктанових марок Б-74 і Б-78 становив 12 % від мобілізаційної заявки. Крім того, отримані за системою ленд-лізу протягом 1941–1945 рр. близько 18,7 тис. британських та американських літаків “Aircobra”, “Hurricane”, “Spitfire”, “Boston”, “Kingcobra”, “Warhawk”, “Tomahawk” були ще вимогливішими до якості пального і засобів змащення двигуна та використовували авіабензин із октановим числом не менше 99. У структурі використаного під час бойових дій радянською авіацією авіаційного бензину частка високооктанових марок Б-100 та Б-78 становила 84 %.

Втрата складів авіапального у західних військових округах, евакуація нафтопереробних потужностей із кавказького регіону в райони Поволжя, Казахстану і Туркменії лише поглибили катастрофічний стан. Як засвідчують дані табл. 1, протягом першого місяця боїв зі 148 складів паливо-мастильних матеріалів було знищено ворогом або радянськими військами під час відходу 87; захоплено ворогом – 6, що становить 63 % від початкової кількості. На стадії евакуації перебувало 12 складів, продовжувало функціонувати 43.

Таблиця 1

Фронтіві склади паливо-мастильних матеріалів станом на 15.07.1941 р.¹⁸

Фронт	Кількість складів				
	наявність на 22.06.1941 р.	захоплено ворогом	знищено	евакуйовано в тил	Діючі
Північний	33	2	6	8	17
Північно-Західний	16	2	6	2	6
Західний	45	0	37	0	8
Південно-Західний	45	0	36	2	7
Південний	9	2	2	0	5
Усього	148	6	87	12	43

Вищезазначені обставини обумовили той факт, що основними напрямками використання в СРСР надходжень нафтопродуктового ленд-лізу стали:

– заправка військової техніки, яка надходила зі США, Великобританії, Канади, насамперед літаків, менше – кораблів, танків, бронетранспортерів;

¹⁷ Солонин М. Пушки, масло, золото... – С. 6.

¹⁸ О подготовке ТВД в 1941-м [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zhistory.org.ua/sostr2.htm>

– збільшення обсягів виробництва та підвищення якості радянського пального за рахунок його змішування з імпортними нафтопродуктами. Фактично, більшу частину імпортного авіабензину було включено в радянське виробництво (рис. 1). Із урахуванням цього факту, за розрахунками Б. Соколова, поставки пального за ленд-лізом для літаків у 1,4 раза перевищували радянське виробництво¹⁹.

Рис. 1. Виробництво авіаційного бензину в СРСР протягом 1941–1945 рр., тис. тонн

Першу партію високооктанового авіаційного бензину – 24,4 тис. т – було отримано на військових складах у Підмосков'ї шляхом змішування базового радянського бензину Б-70 прямої перегонки з високооктановими компонентами (ізооктаном, алкілатом, авіабензином Б-100). Тільки за період із квітня до грудня 1943 р. таким чином було отримано 190 тис. т високооктанового бензину (161 тис. т марки Б-78 та 29 тис. т марки Б-74). Для виходу такої кількості нафтопродуктів було використано 112,5 тис. т базового бензину Б-70, 28,5 тис. т авіабензину Б-100 та 49 тис. т ізооктану та алкілату. Із квітня 1943 р. до травня 1945 р. шляхом змішування було отримано 53 % усього високооктанового пального²⁰.

Підвищувалися вимоги до антидетонаційних властивостей радянського пального через те, що здійснювалося його метилування шляхом додавання етилових сумішей Р-9 (суміш тетраетилсвинцю з бромистим етилатом і альфаміно-хлорнафталіном) та 1-TG (суміш тетраетилсвинцю з дібромметаном). Серйозно ускладнювали процес метилування пального недостатня кількість пристроїв та висока токсичність етилових рідин.

До початку дії системи ленд-лізу для СРСР (на 01.10.1941 р.) зі США було доставлено стратегічних матеріалів на суму 92 млн дол. Серед загального обсягу поставок вагому частку мав авіаційний бензин, якого надійшло 156,34 тис. коротких т (1 коротка т = 907 кг), у тому числі з октановим числом більше 99 – 25,2 тис. т, із ок-

¹⁹ Соколов Б. В. Правда о Великой Отечественной войне... – С. 213.

²⁰ Никитин В. В. Горючее – фронту... – С. 55–56.

тановим числом від 87 до 99 – 130,8 тис. т. За результатами підписання I (Московського) Протоколу передбачалася щомісячна поставка протягом наступних 9 місяців (до 01.07.1942 р.) не менше 20 тис. т нафтопродуктів – авіаційного бензину, присадок, що збільшують октанове число пального, машинних масел, газойлю.

Найбільшу частку в поставках нафтопродуктів мав авіаційний бензин – усього реально надійшло близько 1370 тис. т, на другому місці в загальному обсязі були присадки до бензину, що підвищували його октанове число (тетраетилсвинець, ізопарафіни, ароматичні вуглеводні, етилова рідина) – фактичне надходження становило близько 835 тис. т (із урахуванням поставок 103,13 тис. т із нафтопереробного заводу в Абадані (Іран). Третім вагомим елементом у поставках нафтопродуктів стали інші види пального (солярка, мазут), якого надійшло 288,66 тис. т. Зазначимо значні надходження машинних масел і засобів змащення – 113 тис. т (табл. 2). Аналізуючи таблицю, слід урахувувати наявність графі “Загальний обсяг поставок”, яка має в собі сплачувані поставки до осені 1941 р. (так званий передленд-ліз) та, власне, надходження за системою ленд-лізу, а також те, що частина авіаційного бензину поставлялась із нафтопереробного заводу в Абадані.

Таблиця 2

Поставки в СРСР нафтопродуктів упродовж 1941–1945 рр., тис. т ²¹

Найменування	Загальний обсяг поставок	Поставки за ленд-лізом	Втрачено	Переадресовано	Надійшло
1	2	3	4	5	6
Авіаційний бензин, всього, в тому числі:	1369,75	1213,42	2,07	62,12	1305,56
авіаційний бензин з октановим числом > 99	628,13	602,95	0	37,65	590,48
авіаційний бензин з октановим числом > 99 з інших джерел	572,98	572,98	0	0	572,98
авіаційний бензин з октановим числом 87–99	148,95	18,22	2,07	24,47	122,41
авіаційний бензин з октановим числом 87 і < 87	19,69	19,27	0	0	19,69

²¹ Джонс Р. Ленд-лиз. Дороги в Росію... – С. 374.

1	2	3	4	5	6
Присадки до бензину	864,71	831,33	17,24	12,37	835,1
Автомобільний бензин	278,77	207,22	0	11,68	267,09
Гас	16,87	16,87	0	0	16,87
Інше пальне	288,66	269,64	0	0	288,66
Машинні масла та засоби змащення	114,92	104,84	1,68	0	113,24
Усього	2953,37	2662,59	20,99	86,17	2846,21

Навіть побіжний аналіз даних рис. 2 засвідчує той факт, що допомога союзників нафтопродуктами майже удвічі (174,6 %) перевищувала мобілізаційні запаси СРСР на початку війни. При цьому лише за однією групою – автомобільний бензин – співвідношення становило 52,3 % (пояснюється тим, що низькооктановими сортами бензину радянська нафтопереробка могла забезпечити потреби економіки та армії самостійно). Протилежна ситуація склалась із високооктановими сортами пального, тут співвідношення становило 309 %, щодо групи іншого пального – 145,5 %, а щодо масел – 125,5 %.

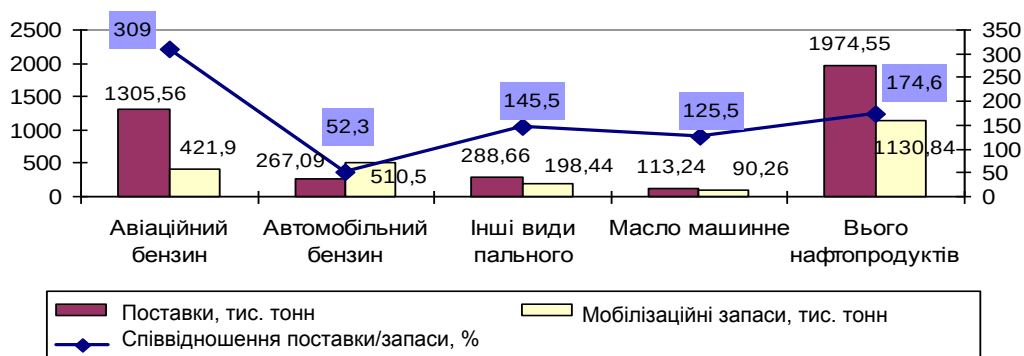

Рис. 2. Загальні обсяги поставок під час Другої світової війни²² та мобілізаційні запаси нафтопродуктів у СРСР²³ (станом на 22.06.1941 р.)

Дані табл. 3 дають змогу зробити висновок, що в загальному напрямку перевезень нафтопродуктів тихоокеанські маршрути (1586,9 тис. т) у 3 рази переважали

²² Джонс Р. Ленд-лиз. Дороги в Россию...

²³ Золотарев В. А., Соколов В. М., Янович М. В. Нефть и безопасность России... – С. 81.

атлантичні (526,45 тис. т), хоча слід відзначити етап Першого (Московського) протоколу, коли ситуацію було обернено пропорційною 35,5 тис. т проти 132,5 тис. т. У розрізі протоколів найменше нафтопродуктів надійшло під час дії Першого – 168,0 тис. т, а найбільше – 748,75 тис. т під час дії Четвертого. Ще одна тенденція, на яку слід звернути увагу, – зниження питомої ваги нафтопродуктів протягом усього періоду. Якщо під час дії передленд-лізу (на початку військових дій, коли ленд-ліз не поширювався на СРСР та поставки оплачувалися) вона становила 79 %, то після закінчення військових дій – дорівнювала 26 %, а свого історичного мінімуму досягла у 1942–1943 рр. (Другий Протокол) і становила 7 %.

Таблиця 3

Поставки нафтопродуктів у розрізі напрямків та етапів (протоколів) ленд-лізу *

Етап ленд-лізу	Маршрут		Всього, тис. т	Питома вага у загальному обсязі поставок, %
	Атлантичний океан, тис. т	Тихий океан, тис. т		
Передленд-ліз (22.06.1941– 30.09.1941)	9,5	120,8	130,3	79
I Протокол (01.10.1941– 30.06.1942)	132,5	35,5	168,0	12
II Протокол (01.07.1942– 30.06.1943)	54,3	159,2	213,5	7
III Протокол (01.07.1943– 30.06.1944)	45,2	401,4	446,6	8
IV Протокол (01.07.1944– 12.05.1945)	250,45	498,3	748,75	13
Війна з Японією (13.05.1945– 02.09.1945)	34,5	371,7	406,2	26
За весь період	526,45	1586,9	2113,35	–

* Без урахування надходжень із Великобританії та Канади.

Крім морських маршрутів, нафтопродукти в СРСР надходили і по суші, з іранського міста Абадан, де Великобританією було побудовано великий нафтопереробний завод, який забезпечував паливом потреби військ союзників на Близькому Сході та в Індії. За системою ленд-лізу із зазначеного заводу надійшло, за одними даними, 14,7 тис. т авіаційного бензину та 902,1 тис. т бензинових світлик

фракцій²⁴, а за іншими – 572,97 тис. т авіаційного бензину з октановим числом 99 і більше та 102,13 тис. т присадок для підвищення октанового числа²⁵.

Організація поставок нафтопродуктів у Радянський Союз передбачала розв'язання проблеми доставки пального в морські порти. Вперше питання використання наливного флоту з метою постачання нафтопродуктів було обговорено 30 червня 1941 р. на зустрічі посла СРСР у США К. Уманського з віце-президентом США Г. Уоллесом: *“...Если СССР заинтересован в горючем, то и на это надо дать заявку с уточнением, сколько горючего заберут наши нефтеналивные суда, сколько нам нужно американских...”*²⁶.

Перший вантаж військового призначення (великогабаритну техніку та авіаційний бензин у бочках) зі США було доставлено судном “Мінськ” у вересні 1941 р. У цьому ж місяці почалося транспортування світлих нафтопродуктів до Владивостоку із використанням танкерів США “Санта Клер”, “Фідзімопс” та “Ассошіетед”. Проте тривало воно не довго через початок воєнних дій між США та Японією у грудні 1941 р.²⁷

Цікаво, що одним із пріоритетів для союзників було якомога довше збереження в таємниці від Японії не тільки самого факту танкерних перевезень між тихоокеанськими портами СРСР і США, але й маршрутів руху суден. 23 серпня 1941 р. міністр закордонних справ Японії Тойода зробив заяву до посла СРСР в Токію, в якій зазначалося, що перевезення зі США до Владивостока поблизу японської території закуплених матеріалів створює для Японії труднощі у відносинах із Німеччиною та Італією. На цю заяву уряд Японії 26 серпня отримав відповідь: *“Советское Правительство не видит оснований для какого-либо беспокойства Японии в том факте, что закупаемые СССР в США товары, как-то: нефть, бензин, – о которых упоминали Вы, г-н Министр, будут направляться в СССР обычным торговым путем, в том числе и через дальневосточные советские порты... Советское Правительство считает необходимым в связи с этим заявить, что попытки воспрепятствовать осуществлению нормальных торговых отношений между Советским Союзом и США через дальневосточные советские порты оно не могло бы не рассматривать иначе, как недружелюбный по отношению к СССР акт. Вместе с тем Советское Правительство подтверждает, что закупаемые Советским Союзом в США товары предназначены прежде всего для возросших нужд на западе СССР в связи с навязанной Советскому Союзу оборонительной войной...”*²⁸.

Радянський Союз для перевезення нафтопродуктів із тихоокеанських портів США виділив 5 танкерів, а восени 1941 р. визнав доцільним передачу Далекосхід-

²⁴ Стеттиниус Э. Ленд-лиз – оружие победы... – С. 367.

²⁵ Джонс Р. Ленд-лиз. Дороги в Россию... – С. 374.

²⁶ Советско-американские отношения... – С. 49.

²⁷ Вайнер Б. А. Советский морской транспорт в Великой Отечественной войне... – С. 265.

²⁸ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.), переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэном (август 1941 г. – декабрь 1945 г.). – М.: Воскресенье, 2005. – С. 360.

ному морському пароплавству частини чорноморського танкерного флоту у складі танкерів “В. Аванесов”, “Сахалін”, “Туапсе”.

Для організації поставок пального та нафтопродуктів у СРСР від американських союзників було передано в ленд-ліз 28 танкерів: 10 суден індивідуальної конструкції; 3 – типу “Белгород”; 1 – типу “Донбас”; 5 – типу “Емба”; 9 – типу “Артек”. Загальну характеристику танкерного флоту наведено в табл. 4.

Таблиця 4

**Танкерні судна, передані СРСР за системою ленд-лізу
для забезпечення перевезень пального та нафтопродуктів ****

Характеристика судна			Характеристика судна		
1	2	3	4	5	6
Назва	Водотоннажність, т	Озброєння	Назва	Водотоннажність, т	Озброєння
Танкери індивідуальної конструкції			Тип “Емба”		
Апшерон	немає даних	немає даних	Емба	немає даних	немає даних
Валеріан Куйбишев	14 355	артилерійсько-кулеметне	Донбас (тип “Емба”)	немає даних	немає даних
Варлаам Аванесов	15 379	артилерійсько-кулеметне	Червона Армія	21 800	Артилерійське
Донбас	10 500	немає даних	Таганрог	21 700	Артилерійське
Йосип Сталін	7061	артилерійсько-кулеметне	Ельбрус	21 700	немає даних
Маріуполь	15 360	артилерійське	Тип “Артек”		
Москва	немає даних	немає даних	Артек	немає даних	немає даних
Советская Нефть	15 215	артилерійсько-кулеметне	Бахчисарай	немає даних	немає даних
Таганрог	11 582	артилерійське	Танкер № 4	немає даних	немає даних
Туапсе	15 700	артилерійсько-кулеметне	Танкер № 5	немає даних	немає даних
Тип “Белгород”			Танкер № 6	немає даних	немає даних
Апшерон (тип “Белгород”)	14120	артилерійсько-кулеметне	Танкер № 7	немає даних	немає даних
Белгород	немає даних	немає даних	Танкер № 8	немає даних	немає даних

1	2	3	4	5	6
Майкоп	14 300	артилерійське	Танкер № 9	немає даних	немає даних
Тип “Донбас”			Танкер № 10	640	немає даних
Донбас (тип “Донбас”)	7302	немає даних			

** Побудовано автором на основі ²⁹.

Усі судна здійснювали перевезення в Тихоокеанському басейні у складі Далекосхідного державного морського пароплавства та були воєнізовані – на них встановлювалося кілька універсальних (калібром 102 мм або 76,2 мм) і зенітних гармат (калібр 20 мм), а також кулемети (12,7 мм та 7,62 мм).

Передача танкерів радянській стороні відбувалась у портах США (Нью-Йорк, Сан-Франциско, Лос-Анджелес, Портленд, Сан-Педро, Лонг-Біч) упродовж 1942–1943 рр. Частина з них було повернуто у США після закінчення бойових дій (1946–1948 рр.), кілька танкерів загинуло (“Маріуполь” – у листопаді 1943 р. наскочив на підводні камені у Першій Курильській протоці та затонув, “Йосип Сталін” – восени 1945 р. підірвався на невитраченій морській міні в порту Гензан; “Донбас” типу “Емба” – у лютому 1946 р. розірвало на дві частини під час шторму).

Найдовше прослужили в СРСР танкери типу “Артек” – майже всі вони використовувалися за своїм прямим призначенням до 1960 р., а “Бахчисарай” – було виведено з експлуатації та вилучено зі списків Міністерства морського флоту в серпні 1964 р.

Серед усіх різновидів автотранспортних засобів, які було передано Радянському Союзу, помітне місце та важливе значення посідають автомобілі, обладнані засобами для транспортування та заправки паливом літаків, танків, кораблів чи інших автомобілів. Аналіз автомобільного ленд-лізу дає змогу зробити висновок, що радянські війська отримували не тільки спеціалізовані машини, обладнані цистернами для перевезення пального, але й самостійно переобладнані імпортні вантажні автомобілі, де було замінено кузов на цистерну.

Спеціалізованими автомобілями-заправниками були “студебекери” US6.U5, обладнані цистерною для перевезення пального ємністю у 2850 л. Таких автомобілів було поставлено в Радянський Союз 426 од. (із загального обсягу в 500 таких автомашин, випущених у США впродовж 1941–1942 рр.) ³⁰. Крім спеціалізованих автомашин, шасі “студебекера” широко використовувалися для переобладнання –

²⁹ Бережной С. С. Флот СССР. Корабли и суда ленд-лиза... – С. 343–352.

³⁰ Кочнев Е. Д. Автомобили Красной Армии. 1918–1945. – М.: Яуза; Эксмо, 2009. – С. 508.

так з'явилися бензозаправники БЗ-35С, коли на американську вантажівку переставлялось обладнання з радянського бензовоза на базі ЗІС-6. Починаючи з 1944 р. на “студебекерах” стали монтувати бензозаправник БЗ-44 з еліптичною цистерною-бочкою об'ємом 4500 л, паливним насосом із подачею 375 л за хвилину та відсіком управління, що розташовувався за кабіною водія.

Принаймні частину із 230 важких 20-тонних тягачів “REO-28XS” і “Federal 604” було переобладнано для транспортування пального. Вже після закінчення війни вони продовжили свою службу на воєнних аеродромах в Якутії. На шасі американських автомобілів монтувалося обладнання радянських водомаслозаправників ВМЗ-34³¹. Для перевезення нафтопродуктів залізничним транспортом було поставлено 120 залізничних цистерн.

На початку Другої світової війни СРСР суттєво відставав від провідних промислово розвинених держав у технології нафтового крекінгу. Якщо лєвова частка радянського авіаційного пального мала октанове число 74, то у США літаки використовували авіабензин з октановим числом 100, який давав змогу на 20 % зменшити пробіг літака під час його зльоту, на 30 % збільшити корисну вантажопідйомність і на 40 % зменшити час набору висоти. З початком військових дій фахівці Академії наук СРСР підготували доповідну записку на адресу Держплану, в якій зазначали, що наявна в СРСР нафтопереробка поступається американським аналогам за своєю глибиною та інтенсивністю, вихід високооктанового пального низький (становить кілька відсотків), бо основна маса його здійснюється шляхом прямої перегонки нафти. Найкраще розв'язання цієї проблеми вбачалося саме в купівлі у США нафтопереробних заводів для виробництва високооктанового пального.

У жовтні 1941 р. Державний комітет оборони прийняв постанову “Про будівництво нафтопереробних заводів у Красноводську та Орську”, а 14 лютого 1943 р. – постанову “Про будівництво імпорتنих нафтопереробних заводів”, згідно з якою, крім заводів, зазначених у жовтневій постанові, планувалося побудувати нафтопереробні потужності у містах Куйбишев і Гур'єв. Заводам було присвоєно номери: № 228 у м. Орську, № 431 у м. Красноводську, № 441 у м. Гур'єві, № 443 у м. Куйбишеві. Основним постачальником обладнання стала американська фірма E. B. Badger and Sons Co. Заводи в Гур'єві та Орську мали використовувати технологію каталітичного крекінгу “Гудрі”, а заводи в Красноводську та Куйбишеві – технології солярового крекінгу “Вінклер-Кох” та атмосферно-вакуумні трубчатки. Сумарна річна потужність нафтопереробних комплексів становила 240 тис. т бензину Б-78 (найдефіцитнішого), 35 тис. т авіаційного масла та 600 тис. т бензину інших сортів.

Для будівництва зазначених заводів упродовж 1943 р. у порти Далекого Сходу надійшло 95 тис. т обладнання, для відвантаження якого на адресу Народного комісаріату нафтової промисловості було використано 4858 залізничних вагонів. У 1944 р. кількість вагонів, використаних для перевезення обладнання нафтопереробки становила 2515 одиниць. Тож можемо зробити висновок, що сумарна вага обладнання була приблизно у 2 рази меншою.

³¹ Соколов М. В. АвтоНАШЕСТВИЕ на СССР. Трофейные и ленд-лизские автомобили. – М.: Яуза; Эксмо, 2011. – С. 553.

Для того щоб запустити заводи в промислову експлуатацію слід було виконати величезні обсяги різної роботи – від побудови під'їзних шляхів до організації навчання персоналу. На початку 1944 р. у Гур'єві постійно працювало 4, а в Куйбишеві – 7 американських фахівців у галузі нафтопереробки. Для стажування радянські фахівці направлялися в США. Проте найбільшою проблемою став брак робочих рук для безпосереднього будівництва заводів. Із метою подолання цієї проблеми було вирішено залучати до праці ув'язнених та репресованих громадян. Так, 1944 р. у будівництві нафтопереробного заводу № 441 використовували працю 3 тис. репресованих кримських татар, 4 тис. мобілізованих болгар і греків півдня України. Всього в будівництві було задіяно 12,2 тис. осіб, зведених у 8 будівельних колон і 6 спеціалізованих загонів. Важкі умови праці, непристосований побут, недоїдання – все це зумовило аномально великий рівень смертності: у січні 1944 р. – 19 осіб, у лютому – 45 осіб, у березні – 71 особа, у квітні – 94 особи³².

Будівництво заводу в Куйбишеві доручили Управлінню особливого будівництва Народного комісаріату внутрішніх справ, а обсяги капіталовкладень оцінили у 100 млн руб. Для підвищення мотивації будівельників-арештантів було передбачено збільшення їхнього щоденного раціону на 25 % і 100 г додаткової хлібної пайки³³.

Перший бензин з імпорتنих нафтопереробних заводів було отримано через 6 днів після закінчення Другої світової війни – 8 вересня 1945 р. на заводі № 443 у м. Куйбишеві, згодом почали випуск продукції заводи в Орську, Гур'єві та Кисловодську. Незважаючи на те, що нафтопереробні потужності стали до ладу після закінчення військових дій, їхні високоякісні види продукції нафтопереробки відіграли певну роль у відбудові зруйнованої війною економіки держави. Загальна вартість поставленого нафтопереробного обладнання тоді становила близько 43 млн дол. США (в сучасному еквіваленті з урахуванням інфляційного показника – 472 млн дол. США).

Крім заводів, для радянського нафтопереробного комплексу постачалося і супутнє устаткування – збірно-розбірні трубопроводи, мобільні нафтосховища, обладнання для буріння нафтогазових свердловин, наукові інструменти. Перша поява такого роду військ, як трубопровідні, теж пов'язана із ленд-лізом – у 1944 р. у тиловій смузі 3-го Українського фронту було побудовано збірно-розбірний магістральний трубопровід потужністю в 40 м³ на годину, діаметром 100 мм і довжиною 220 км від румунського міста Плоєшті до нафтобази в м. Рені, звідки здійснювалося подальше постачання нафтопродуктів Чорноморському флоту, Дунайській флотилії, військам 3-го та 4-го Українських фронтів. Цей інфраструктурний проект реалізувався із використанням ленд-лізівського устаткування, для чого було сформовано 4 батальйони перекачки пального, 1 батальйон охорони траси трубопроводу та майстерню з будівництва металічних резервуарів³⁴. Важливу роль трубопроводи

³² Кыдыралина Ж. Из истории депортации крымскотатарского народа в Казахстан. – С. 75–77.

³³ Захарченко А. Место производственного комплекса НКВД СРСР в индустриальном развитии Куйбышевской области в годы Великой Отечественной войны.

³⁴ Ходаренок М. Кровеносная система современной армии // Независимое военное обозрение. – 2001. – № 53. – С. 4.

ленд-лізу відіграли у забезпеченні паливом радянських військ на захоплених плацдармах на лівому березі Вісли (2-й Білоруський фронт) та правому березі Дунаю (3-й Український фронт).

За оцінкою авторитетної російської дослідниці ленд-лізу Н. Бутеніної, нафтопродуктовий і супутній йому ленд-ліз (танкери, цистерни, автомобілі-заправники) становили близько 200 млн дол. США (у цінах 1945 р.), що в сучасному еквіваленті з урахуванням інфляції дорівнює 2,5 млрд дол. США³⁵.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Нафтовий ленд-ліз у СРСР став тією основою, на якій формувалася обороноздатність країни та було закладено базу для її майбутніх перемог. Можна стверджувати, що у разі його відсутності історія Другої світової війни пішла б зовсім іншим шляхом. Потреба нафтових поставок обумовлювалася браком у Радянському Союзі потужностей для виробництва достатньої кількості високооктанового бензину (особливо авіаційного), дизельного пального, машинних масел. Ще одним фактором, що зумовив зростання ролі поставок нафтопродуктів із-за кордону, стала потреба у високоякісному пальному для авіації, танкових і механізованих підрозділів, які вели бойові дії тією технікою, котра надходила за системою ленд-лізу, так і її двигуни потребували нафтопродуктів належної якості.

Крім поставок нафтопродуктів, до складу нафтового ленд-лізу доцільно зарахувати і надходження супутніх товарів – засобів транспортування (танкерів, залізничних цистерн, автомобілів-бензовозів), засобів перекачування (мобільних нафтосховищ, збірно-розбірних трубопроводів), засобів добування та переробки нафтопродуктів.

Питання нафтового ленд-лізу, на відміну від питань постачання озброєння, автомобілів, маршрутів поставок, досі маловивчене. Особливо цікаве для майбутніх історичних розвідок питання організації ланцюжка постачання пального від виробника (на території США) до літака на прифронтовому аеродромі (в СРСР). Перспективним убачаємо детальне дослідження структури імпортованого пального та його подальшого використання в радянській нафтопереробці. Чекає на подальше дослідження питання імпорту бензинових присадок тощо.

³⁵ Бутеніна Н. Нефтепродуктовый ленд-лиз...

УДК 342.951:339.543(477)

**ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ:
СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ****О. В. Захарова****(Черкаський державний технологічний університет, м. Черкаси)****С. А. Дуженко****(Східноєвропейський університет економіки і менеджменту, м. Черкаси)**

Систематизовано статистичну інформацію щодо динаміки проваджень у справах про порушення митних правил в Україні протягом 2013–2017 рр. Проаналізовано динаміку кількості протоколів про порушення митних правил. Визначено тенденції щодо кількості поданих скарг на постанови митниць і рівень їх скасування. Висвітлено інтенсивність і результативність застосування інституту компромісу у справах про порушення митних правил. Оцінено кількість постанов про проведення додаткової перевірки як результату вирішення справи про порушення митних правил.

Ключові слова: митне законодавство; митні правила; порушення; провадження у справах; статистичний аналіз.

Statistical information on the dynamics of proceedings in cases of violation of customs rules in Ukraine during 2013–2017 years is systematized. The dynamics of the number of protocols on violation of customs rules was analyzed. It is established that as a result of the socio-political crisis in Ukraine, which began in 2014, there was a gradual increase in the number of violations of customs rules, which led to a corresponding increase in the number of protocols. The tendencies concerning the number of complaints filed against the decisions of the customs authorities and the level of cancellation of such resolutions are determined: during 2014–2016, there was a passive dynamics of growth in the number of complaints lodged against customs regulations, which in 2017 went into the active phase. An annual reduction in the number of positive decisions taken on complaints lodged against customs orders has been established. The intensity and efficiency of application of the institute of compromise in cases of violation of customs rules is highlighted. An assessment of the number of resolutions on conducting additional verification as a result of the decision on the case of violation of customs rules.

Key words: customs legislation; customs rules; infringement; proceedings in cases; statistical analysis.

Постановка проблеми. Курс на гармонізацію суспільних відносин й активізацію євроінтеграційних процесів в економіці держави, що обрала Україна, зумовлюють потребу докорінної трансформації закономірностей функціонування всіх сфер життя. Підґрунтям раціонального здійснення такої трансформації стане реформування національного законодавства, зокрема і митного. Запровадження нового Митного кодексу України (далі – МК України) значно змінило правове регулювання

© О. В. Захарова, О. В. Дуженко, 2017

митних правовідносин, у тому числі під час провадження у справах про порушення митних правил. Водночас встановити результативність таких змін на практиці можливо виключно шляхом запровадження моніторингу провадження у справах про порушення митних правил.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематиці митного регулювання в Україні останнім часом приділяється достатньо уваги з боку українських науковців і практиків. Так, Є. Додін присвятив свої праці розвитку митного законодавства в Україні у частині посилення відповідальності за порушення митних правил¹. В. Колпаков розкриває адміністративно-правовий аспект охорони національних інтересів України у прикордонній діяльності². В. Нижникова аналізує досвід України у співробітництві з міжнародними організаціями у сфері митної справи³. Д. Приймаченко досліджує особливості здійснення митних процедур державними органами в Україні⁴. М. Шульга висвітлює аспекти правового регулювання митного режиму⁵. Водночас із метою з'ясування глибини проблеми потребує подальших досліджень кількісний аспект питання щодо розгляду справ про порушення митних правил в Україні.

Мета статті – визначити систему показників і здійснити їх статистичний аналіз шляхом оцінювання проваджень у справах про порушення митних правил.

Виклад основного матеріалу. Інформаційну базу дослідження щодо динаміки проваджень і шляхів їх розв'язання у справах про порушення митних правил в Україні за період 2013–2017 рр. було сформовано на підставі листів-відповідей, наданих Державною фіскальною службою України про надання відповідної публічної інформації, можливість отримання якої регулюється Законом України “Про доступ до публічної інформації”^{6, 7, 8, 9, 10}. Отриману інформацію систематизовано в табл. 1.

¹ Додін Є. В. Місце відповідальності за порушення митних правил у структурі юридичної відповідальності // Митна справа. – 2013. – № 4. – С. 34–43.

² Колпаков В. К. Охорона національних інтересів України у прикордонній сфері (адміністративно-правовий аспект) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2015. – Вип. 32 (1). – С. 162.

³ Нижникова В. В. Співробітництво України з міжнародними організаціями у сфері митної справи // Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство. – 2015. – Т. 20. – Вип. 2. – С. 121–128.

⁴ Приймаченко Д. В. Інформування як форма взаємодії органів доходів і зборів у процесі здійснення митних процедур // Фінансове право. – 2014. – № 3. – С. 25–30.

⁵ Шульга М. Г. Митний режим: основи правового регулювання // Вісник Національного університету “Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого”. Серія: Економічна теорія та право. – 2013. – № 4. – С. 270–280.

⁶ Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 32. – Ст. 314.

⁷ Лист Державної фіскальної служби України про надання інформації від 06.02.2015 р. вих. № 1032/Д/99-99-26-03-01-14.

⁸ Лист Державної фіскальної служби України про надання інформації від 01.02.2016 р. вих. № 996/Д/99-99-26-03-01-14.

⁹ Лист Державної фіскальної служби України про надання інформації від 29.03.2017 р. вих. № 4348/Д/99-99-20-02-02-14.

¹⁰ Лист Державної фіскальної служби України про надання інформації від 05.01.2018 р. вих. № 118/Д/99-99-20-02-03-14.

Таблиця 1

Інформація щодо провадження у справах про порушення митних правил в Україні, упродовж 2013-2017 рр.

Рік	Статті Митного кодексу України																												Разом	
468	469.1	469.2	469.3	470.1	470.2	470.3	471	472	473	474.1	474.2	475	476	477	478.1	478.2	478.3	479	480	481.1	481.2	481.3	482.1	482.2	483.1	483.2	484	485		
Кількість протоколів про ПАП																														
2013	157	215	1950	42	1123	1119	1568	8538	6518	632	10	13	41	21	3	3	1	59	128	73	472	410	20	3754	236	641	552	23299		
2014	91	92	773	29	1328	575	1379	2439	3379	543	4	8	12	6	2	2		34	101	45	622	189	20	2496	87	513	339	15108		
2015	53	121	340	66	1570	732	2404	2405	2970	587	13	11	18	22	29	1		37	102	87	1097	354	6	3419	293	322	749	17808		
2016	46	105	178	44	2579	1426	6944	2434	2461	639	18	5	15	17	8	2	9	65	135	100	1178	243	9	3331	80	208	956	23335		
2017	92	110	202	43	2737	1865	13792	2019	1833	819	22	4	7	14	37			20	1	41	309	299	3752	185	10	2911	44	202	911	32282
Кількість укладених мирових угод																														
2013	4	17	27	5	7	8	18	1	41				2	7				1	8	6	8	10			8		2	140	320	
2014	4	7	8	4	20	8	10	14	33				4			1			3	4	4	10			9		8	69	220	
2015	3	9	21	5	2	9	10	3	32	1			5			1			11	6	5	16			10			122	271	
2016	9	11	7	7	8	8	51	3	36	1			6			1		2	14	6	6	24			1			95	296	
2017	48	6	5	3	13	30	155	3	22				2	2					18	4	16	36			1			108	472	
Кількість випадків невиконання мирової угоди																														
2013			1		1	1		3																					6	
2014							1	1																					2	
2015							1	7																		3		1	12	
2016								6											1			1							8	
2017			1		1		5	1	7													1							16	
Кількість скарг на постанови митниць ДФС																														
2013		3	22			4	13						1	3								1						62	109	
2014		1	12		1	3	18						1												6			20	62	
2015			5		1	5	24																		9			34	88	
2016				1		4	42						2	1		1									3			41	96	
2017					2	7	54							1														49	134	
Скасування постанов митниць й настання справ на новий розгляд																														
2013			2				1																					7	11	
2014			2			1	1																					4	8	
2015					1	2	4																		4			3	15	
2016							8																					11	19	
2017					1	2	4															1						3	11	
Скасування постанов і закриття справ																														
2013		1											1	1														17	20	
2014		1	1		1	2	1														1							2	10	
2015			2		1	1	1																					15	19	
2016						2	6																					1	9	
2017						1	1																					2	10	
Внесені судами постанови про проведення додаткової перевірки у справах про порушення митних правил																														
2015							26	13	4				1														148	2	196	
2016							16	65	7				1								1						243	5	345	
2017							20	24	15																		117	2	179	

За інформацією Державної фіскальної служби України упродовж 2013 р. органи митниці розпочали 23 299 проваджень у справах про порушення митних правил, з них у 7529 рішень прийнято посадовими особами органів митниці. За даний період до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, надійшло 109 скарг на постанови регіональних митниць у справах вказаної категорії, з яких задоволено лише третину – 31 подання. При цьому слід акцентувати увагу на тому, що надання права на оскарження постанов митних органів у справах про порушення митних правил є важливою гарантією забезпечення законності й дотримання прав та інтересів громадян у сфері їхньої правоохоронної діяльності.

Упродовж 2014 р. митні органи розпочали 15 108 проваджень у справах про порушення митних правил, що на 35,0 % менше, ніж за попередній рік, з яких 5433 рішення приймали органи митниці. Факт відомчого оскарження прийнятих рішень спостерігався у 62 випадках. За результатами розгляду таких скарг задоволено близько третини – 18.

У 2015 р. митні органи розпочали 17 808 проваджень у справах про порушення митних правил. Факт відомчого оскарження прийнятих рішень – у 88 випадках. За результатами розгляду таких скарг задоволено близько половини – 34. Зауважимо, що суттєве зменшення рівня правопорушень у митній сфері, що відбувались у 2014–2015 рр., порівняно із базовим 2013 р. – безумовно позитивне явище. Однак непокоїть той факт, що питома вага як оскаржених рішень органів митниці, так і задоволених скарг залишається майже незмінною.

Наслідки кризових явищ, що спостерігалися в економіці України впродовж 2014–2015 рр., призвели до різких негативних змін й у митній сфері. Так, 2016 р. митні органи розпочали 23 235 проваджень у справах про порушення митних правил. Факт відомчого оскарження прийнятих рішень спостерігався у 96 випадках. За результатами розгляду таких скарг задоволено близько третини – 28. У 2017 р. ситуація погіршилася, і митні органи відкрили рекордну кількість проваджень у справах про порушення митних правил за весь період дослідження – 32 282. Факт відомчого оскарження прийнятих рішень був у 134 випадках. За результатами розгляду таких скарг задоволено близько третини – 28 (рис. 1).

Аналіз базисних і ланцюгових темпів зростання значень основних показників порушень митних правил в Україні протягом 2013–2017 рр. дав змогу зробити висновок, що за період 2014–2016 рр. спостерігалася тенденція скорочення кількості протоколів про порушення митних правил порівняно із базовим 2013 р. Водночас темпи означеного скорочення щорічно зменшувалися: у 2014 р. падіння кількості порушень становило 35,16 %, 2015 р. – 23,57 %, 2016 р. – лише 0,27 %. Натомість у 2017 р. кількість складених протоколів щодо виявлених порушень зросла на 38,56 %, що стало наглядною ілюстрацією дії негативних чинників в економіці країни та попередньої тенденції значень цього показника. Цей висновок підтверджує також і результати аналізу динаміки кількості протоколів про порушення митних правил, виконаний порівняно із відповідним рівнем попереднього року. Так, починаючи з 2015 р. в Україні спостерігається тенденція щорічного зростання значення досліджуваного показника: 2015 р. – 17,87 %; 2016 р. – 30,48 %; 2017 р. – 38,94 %.

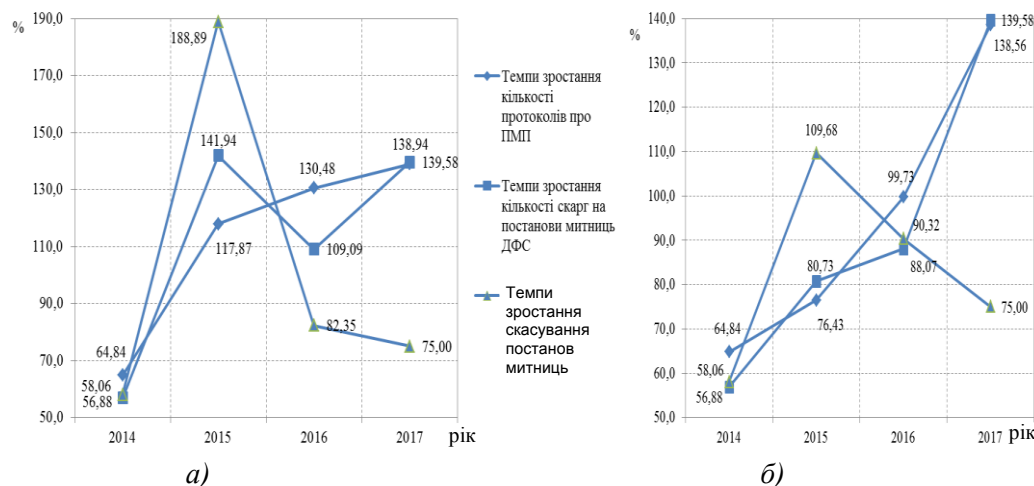

Рис. 1. Темпи зростання основних показників порушень митних правил в Україні протягом 2013–2017 рр. (а – ланцюгові; б – базисні)

Водночас, незважаючи на означені негативні тенденції підвищення інтенсивності порушень митних правил, в країні протягом досліджуваного періоду порівняно із базовим роком спостерігається скорочення кількості поданих скарг на постанови митниць, хоча темпи такого скорочення щороку мають тенденцію до зменшення: 2014 р. було подано скарг на 43,12 % менше, ніж 2013 р., 2015 р. – на 19,27 % та 2016 р. – на 11,93 % менше. Оцінивши ланцюгові темпи зростання досліджуваного показника, з'ясували, що 2015 р. кількість скарг порівняно із 2014 р. зросла на 41,94 %, а 2015 р. – на 9,09 % порівняно із попереднім роком. Це може сигналізувати як про необізнаність населення України про особливості митного законодавства, так і про скорочення його довіри до правосуддя. Дану тезу підтверджує також щорічне скорочення кількості прийнятих позитивних рішень щодо поданих скарг на постанови митниць, за виключенням 2015 р., коли було скасовано 38,6 % поданих скарг за середньорічного рівня в інші роки періоду – 28,9 %.

Значна інтенсивність порушень митних правил і подання скарг на митні органи, а також невисокий рівень задоволення означених скарг потребує запровадження нового результативного засобу регулювання, яким у розвинених країнах світу визнається компроміс у справах про порушення митних правил. Практика компромісу традиційно застосовується в цивільному праві та під час вирішення конфліктів у податковій сфері. Також законодавець у прийнятому 2012 р. КПК України наголошує на потребі застосування подібного механізму й під час провадження у кримінальних правопорушеннях. Відповідно до нової редакції МК України 2012 р., компроміс “полягає в укладенні мирової угоди між зазначеною особою та митним органом, посадова особа якого здійснює провадження у справі”¹¹.

¹¹ Митний кодекс України: Кодекс від 13.03.2012 р. № 4495-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. – № 44–45; № 46–47; № 48. – Ст. 552.

Запровадження цього інструменту має сприяти наближенню чинного законодавства України до міжнародних стандартів.

Очевидно, що із запровадженням інституту компромісу у справах про порушення митних правил законодавець пов'язував низку переваг: по-перше, зменшення навантаження на органи, які уповноважені розглядати справи даної категорії та переглядати винесені ними рішення; по-друге, прискорення в часі здійснення провадження у цих справах; по-третє, створення сприятливих умов для наповнення державного бюджету. Безсумнівно, запровадження даного інституту в митному законодавстві – позитивне рішення, водночас воно потребує детального статистичного обґрунтування з погляду перспектив його практичного застосування.

За інформацією Державної фіскальної служби України упродовж 2013 р. було укладено 320 мирових угод, це лише близько 1,4 % від загальної кількості розпочатих проваджень у справах про порушення митних правил (23 299 складених протоколів) (табл. 1). Митні органи переважно змогли досягти компромісу з особами, які вчинили порушення, передбачені ст. 485 МК України (140 мирових угод, або 43,75 % від їхньої загальної кількості). Також значну частину мирових угод укладено з особами, які вчинили дії, передбачені ст. 472 МК України (41 мирова угода, або 12,8 %), ч. 2 ст. 469 МК України (27 мирових угод, або 8,4 %). За вказаний період трапилося 6 випадків (1,9 %) невиконання умов укладених мирових угод, досить помітним результатом.

2014 р. провадження у справах про провадження митних правил у 220 випадках було припинено шляхом компромісу. Питома вага укладених мирових угод, як і 2013 р., була на рівні 1,4 % (15 105 складених протоколів). Найбільш схильними до компромісу з органами митниці були особи, які вчинили порушення, передбачені ст. 485 МК України (69 мирових угод, або 31,4 % від їхньої загальної кількості), ст. 472 МК України (33 мирових угод, або 15,0 %), ч. 1 ст. 470 МК України (20 мирових угод, або 9,0 %). Водночас невиконання умов мирових угод спостерігалось лише у 2 випадках (0,9 %) за рік, це засвідчує досить високу позитивність практичної реалізації норм ст. 521 МК України.

Упродовж 2015 р. в Україні було укладено 271 мирову угоду у сфері порушень митних правил, це становить приблизно 1,52 % від загальної кількості розпочатих проваджень у справах про порушення митних правил (17 808 складених протоколів). Митні органи переважно досягли компромісу з особами, які вчинили порушення, передбачені ст. 485 МК України (122 мирові угоди, або 45,0 % від загальної кількості). Також значну частину мирових угод було укладено з особами, які вчинили дії, передбачені ст. 472 МК України (32 мирові угоди, 11,8 %), ч. 2 ст. 469 МК України (21 мирова угода, 7,7 %). Крім того, у 10 разів збільшилась кількість випадків невиконання умов мирових угод, що становило 4,4 % від їхньої кількості.

2016 р. провадження у справах про порушення митних правил у 296 випадках було припинено шляхом компромісу, це приблизно 1,27 % від загальної кількості розпочатих проваджень у справах про порушення митних правил (23 235 складених протоколів). Найбільш схильними до компромісу з органами митниці були особи, які вчинили порушення, передбачені ст. 485 МК України (95 мирових угод, або 32,1 % від загальної кількості), ст. 472 МК України (36 мирових угод, або

12,2 %), ч. 3 ст. 470 МК України (51 мирова угода, або 17,2 %). Протягом року трапилося лише 8 випадків (2,7 %) невиконання умов мирової угоди.

Упродовж 2017 р. укладено найбільшу кількість мирових угод – 472 – близько 1,46 % від загальної кількості розпочатих проваджень у справах про порушення митних правил (32 282 складених протоколів). Знову митні органи переважно досягли компромісу з особами, які вчинили порушення, передбачені ст. 485 МК України (108 мирових угод, 22,9 % від загальної кількості). Також значну частину мирових угод було укладено з особами, які вчинили дії, передбачені ч. 3 ст. 470 МК України (155 мирових угод, або 32,8 %), ст. 468 МК України (48 мирових угод, або 10,2 %). Водночас удвічі збільшилась кількість випадків невиконання умов мирових угод – 3,4 %.

Отже, можна стверджувати, що результативність укладених мирових угод щодо розпочатих проваджень у справах про порушення митних правил протягом досліджуваного періоду була на досить високому рівні, хоча і мала тенденцію до скорочення (рис. 2).

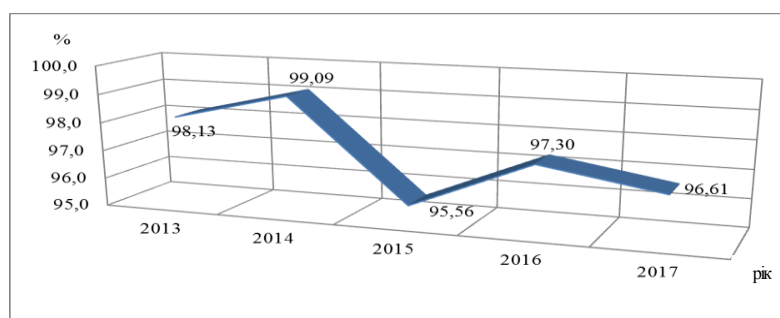

Рис. 2. Результативність виконання мирових угод у митній справі, укладених в Україні протягом 2013–2017 рр.

За результатами проведеного дослідження констатуємо, що, незважаючи на повільне впровадження інституту компромісу у справах про порушення митних правил на практиці, його перспективність та подальший розвиток очевидні. Упродовж 2013–2017 рр. мирові угоди за вчинення правопорушень, передбачених ст. 473, 476, 482 МК України, не укладались взагалі, що є підґрунтям для подальшого поширення у митній справі інституту компромісу.

Застосування процедури компромісу у справах про порушення митних правил, безумовно, має позитивні наслідки не тільки для держави, зокрема митних органів, але й для особи, яка вчинила правопорушення у митній сфері. Даний компроміс позитивний і для правопорушника, адже певною мірою спрощує процедуру митного оформлення. Однак, з огляду на те, що декларант все ж сплачує штраф, передбачений санкцією відповідної статті, то такий компроміс має формальний характер з боку митних органів – здійснюється без “протоколювання” відповідних порушень, однак з їх повним виконанням.

Водночас для особи, яка вчинила порушення митних правил, найбільш позитивним наслідком застосування процедури компромісу вважаємо змогу застосування положень ч. 8 ст. 521 МК України, відповідно до якої в разі припинення провадження у спра-

ві про порушення митних правил шляхом компромісу особа, яка вчинила це правопорушення, вважається такою, що не була притягнута через нього до адміністративної відповідальності. Тож особа, котра вчинила порушення митних правил, може уникнути в подальшому у разі повторного вчинення аналогічного порушення такої кваліфікаційної ознаки її діяння, як повторність, тобто вона має змогу уникнути суворішої санкції.

У новій редакції МК України залишилася без змін стаття, що визначає види постанов про порушення митних правил¹². Відповідно до цієї статті у справі про порушення митних правил орган доходів і зборів або суд, що розглядає справу, може винести рішення про проведення додаткової перевірки, для чого встановлюються конкретні цілі й терміни. Винесення вказаної постанови дає змогу отримати докази (або хоча б ужити заходів щодо їх отримання), необхідні для правильного вирішення справи, а також забезпечити усунення недоліків, що виникли на першій стадії провадження. З одного боку, це має сприяти реалізації принципу об'єктивної істини, з іншого – може створити штучні перепони та певну невизначеність для здійснення правосуддя, оскільки законодавцем не встановлено обмежень щодо кількості постанов про проведення додаткової перевірки, які можна винести в межах здійснення одного провадження за справою. Вважаємо, що означені проблемні моменти мають здебільшого теоретичний характер, адже на практиці під час винесення постанови про проведення додаткової перевірки вони не виникають. При цьому зазначена постанова за своїм змістом не забезпечує застосування матеріально-правової норми, а лише констатує потребу формування достатньої доказової бази щодо винуватості особи у вчиненні порушення митних правил.

Згідно з інформацією Державної фіскальної служби України (табл. 1), судами під час розгляду матеріалів про порушення митних правил упродовж 2015 р. було винесено 196 постанов про проведення додаткової перевірки, що становило 1,10 % від загальної кількості розглянутих справ, у 2016 р. – 345 постанов (1,48 %) та у 2017 р. – 179 постанов (0,55 %) (рис. 3).

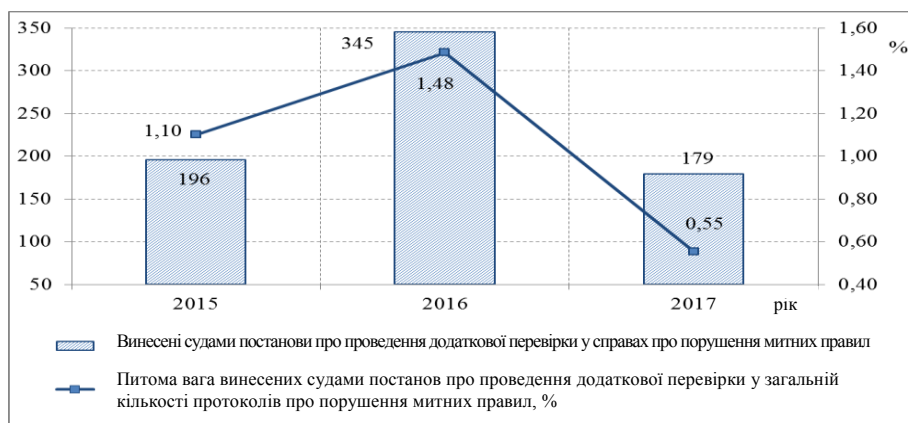

Рис. 3. Динаміка винесення судами постанов про проведення додаткової перевірки у справах про порушення митних правил

¹² Там само.

Отже, можна констатувати, що у звітному 2017 р. різко скоротилася кількість постанов про проведення додаткових перевірок, які були винесені у ході розгляду справи про порушення митних правил.

Аналізуючи статистичну інформацію Державної фіскальної служби України щодо стану здійснення провадження у справах про порушення митних правил упродовж 2015–2017 рр., зазначимо, що найбільшу кількість постанов про проведення додаткових перевірок судами винесено під час розгляду матеріалів за ч. 1 ст. 483 МК України (переміщення або дії, спрямовані на переміщення товарів через митний кордон України з приховуванням від митного контролю), що передбачає накладення штрафу в розмірі 100 % вартості товарів – безпосередніх предметів порушення митних правил зі конфіскацією цих товарів, а також товарів, транспортних засобів зі спеціально виготовленими сховищами (тайниками), що використовувалися для переміщення товарів – безпосередніх предметів порушення митних правил через митний кордон України.

Так, у 2015 р. із загальної кількості розглянутих судами 3419 справ даної категорії у 148 випадках було винесено постанову про проведення додаткової перевірки (4,3 % від їхньої загальної кількості), 2016 р. суди, розглянувши 3331 справу, вважали недостатніми наявні докази у 244 випадках (7,3 %), а 2017 р., розглянувши 2911 справ, – у 117 випадках (4,0 %). Таке збільшення у 2016 р. кількості постанов про проведення додаткових перевірок зумовлено не лише об'єктивними факторами, але й винесенням судами необґрунтованих постанов, зумовлених іноді небажанням розглядати певну справу чи просто умисним затягуванням її розгляду з метою завершення строків притягнення до адміністративної відповідальності, що недопустимо.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Дослідивши інтенсивність проваджень у справах про порушення митних правил в Україні упродовж 2013–2017 рр., ми зробили такі висновки: по-перше, наслідки суспільно-політичної кризи, що розпочалася в Україні 2014 р., спричинили поступове зростання кількості порушень митних правил, це призвело до відповідного збільшення кількості протоколів; по-друге, протягом 2014–2016 рр. спостерігалася пасивна динаміка до зростання кількості поданих скарг на постанови митниць, яка 2017 р. перейшла в активну фазу; по-третє, за весь період дослідження ми фіксували щорічне скорочення кількості прийнятих позитивних рішень щодо поданих скарг на постанови митниць; по-четверте, позитивним моментом можна вважати запровадження із 2012 р. у МК України такого інструменту компромісу, як мирова угода, проте її застосовують, на наш погляд, не повною мірою (до 1,5 % від загальної кількості протоколів); по-п'яте, упродовж 2015–2017 рр. тривало скорочення кількості винесення постанов про проведення додаткових перевірок.

Здійснені дослідження мають стати основою для запровадження моніторингу інтенсивності порушень митних правил в Україні та подальшої розробки дієвих заходів щодо їх поступового скорочення.

УДК 739.7:7.072.2:343.982.327

**ОСОБЕННОСТИ ОПИСАНИЯ ПРЕДМЕТОВ БОНИСТИКИ
В ТАМОЖЕННЫХ ДОКУМЕНТАХ****В. В. Литвинов****(Университет таможенного дела и финансов, г. Днепр)**

Статья посвящена особенностям и правилам атрибуции и описания предметов бонистики в таможенных документах. Приведены примеры описания банкнот.

Ключевые слова: бонистика; таможня.

Присвячено особливостям і правилам атрибуції та опису предметів боністики в митній документації. Наведено приклади опису банкнот.

Ключові слова: боністика; митниця.

The culture values are the various objects material and spiritual culture, which have archaeology, anthropology, historical, literature, art and scientific values for national and word cultures. The task for customs officers in skill identification and make an inventory the culture values. There are multitude kinds the culture values which it is necessary different forms for their description. The papers money is one of kinds the culture values. The author propose rule for identification given form the culture values. The sources of building the visual thumbnails of the culture values in human are analyzed in this work. The author reasons of mistaking attribution of cultural values.

Key words: bonistic; customs.

Постановка проблемы. Статья знакомит читателей с особенностями идентификации и паспортизации различных видов культурных ценностей, чем де-факто и является описание предмета, имеющего признаки оригинального произведения искусства, в протоколе о нарушении таможенных правил. Ранее автор обращал внимание на особенности описания предметов фалеристики¹ и нумизматики². В данном случае речь пойдет о наиболее распространенном на планете виде культурных ценностей – предметах бонистики, или банкнотах, которые подавляющее большинство наших современников не воспринимают в этом качестве.

Когда говорят или дискутируют об истории торговли, налогообложения и таможенных сборов, то, как правило, на периферии исследований остается то, что уже более двух столетий банкноты используют не только по их “прямому” назначению, но также и то, что они являются объектом исследования как графические памятники своего времени, предметом коллекционирования и, как следствие, товаром. Спрос

© В. В. Литвинов, 2017

¹ Литвинов В. В. Особенности описания предметов фалеристики в таможенных документах // Культура народов Причерноморья. Симферополь. – 2013. – № 258. – С. 123–131.

² Его же. Особенности описания предметов нумизматики в таможенных документах // Культура народов Причерноморья. Симферополь. – 2013. – № 259. – С. 94–99.

в определенных кругах на банкноты, имеющие культурную, историческую и материальную ценность, равно как размеры и малый вес, позволяют заинтересованным лицам не только незаметно перемещать их из региона в регион, но и из страны в страну, нарушая нормы национального и международного права. Желание помочь коллегам противодействовать этому злу и определило актуальность статьи.

Цель статьи определена необходимостью предоставить алгоритм описания или, если угодно, регистрации банкнот, имеющих культурную или историческую ценность. Для определенной группы компетентных читателей это может выглядеть как повторение прописных и избитых истин, но практика автора показывает, что очень многие должностные лица различных учреждений как в “силовых”, так и “культурных” ведомствах нуждаются в подобных “пошаговых инструкциях”, подкрепленных образцами, визуальным сопровождением и примерами готового результата.

Анализ последних исследований и публикаций. Говоря о существующей по данной теме литературе, вначале необходимо упомянуть о тех обязанностях, которые возложены отечественным законодательством на таможенников в рамках недопущения незаконного вывоза культурных ценностей. Вкратце их можно сформулировать следующим образом. Перед должностным лицом таможенного органа, как и перед дипломированным искусствоведом, стоят следующие задачи:

во-первых, идентифицировать ³ произведение искусства ⁴;

во-вторых, зарегистрировать предмет в соответствующих документах ⁵.

Но на этом сходство заканчивается. Потому что, в отличие от дипломированного искусствоведа, имеющего для принятия решения резерв времени и в большинстве случаев не несущего никакой ответственности за принятые решения, на таможеннике лежит не только ответственность (вплоть до уголовной) за принятое им решение, но и существует строгий временной норматив для его принятия.

Имея по роду своей службы возможность более 15 лет знакомиться с протоколами нарушения таможенных правил и описанием предметов бонистики в литературе, автор пришел к следующим выводам. *Во-первых*, на сегодняшний день отсутствуют единые нормы и критерии в оформлении банкнот. *Во-вторых*, у современных специалистов нет единого представления о том, какие критерии предметов бонистики должны быть зафиксированы при их описании ⁶. *В-третьих*, существует устойчивый стереотип (по обе стороны стойки таможенной регистрации) о том, что офицерам таможенной службы незачем и некогда заниматься подобными “глу-

³ Ответив на вопросы: название, автор, дата создания, материал и техника изготовления, а также цена в условных денежных единицах.

⁴ Таможенник должен принять решение (на основании сделанных им выводов), можно ли пропустить данный предмет через таможенную границу.

⁵ Для украинских таможенников – это протокол ПМП (протокол порушення митних правил (нарушения таможенных правил).

⁶ Бонистике посвящено гораздо меньше публикаций, чем нумизматике. Но проблема описания данных видов культурных ценностей остается неразработанной. Это можно объяснить тем фактом, что авторы уделяют все внимание истории как денежных систем в различных странах, так и отдельных монет и банкнот, не снисходя в большинстве случаев даже до указания размеров описываемых предметов.

постями”, для которых есть подготовленные эксперты. Но весь снобизм слетает с должностного лица тогда, когда он должен за предусмотренные законом 15 минут выполнить следующие операции:

- принять решение пропускать или не пропускать через таможенную границу предмет, вызывающий сомнение;
- оформить документы так, чтобы производство, открытое по факту незаконного перемещения через таможенную границу предмета, не развалилось на различных этапах своего расследования или в суде.

И это при отсутствии в достаточном количестве литературы необходимого профиля. Единственным счастливым исключением до сих пор есть монография О. Л. Калашниковой, изданная в 2006 г. в виде учебника по основам искусствоведческой экспертизы⁷. Но за прошедшие 11 лет алгоритм описания различных видов культурных ценностей был в значительной степени усовершенствован, что нашло свое отражение в различных публикациях. Однако особенности редакционной политики как научных изданий, выходящих микроскопическими тиражами⁸, так и сотрудников “Наукової електронної бібліотеки періодичних видань НАН України”, размещающих материалы одних изданий и “не замечающих” другие, что автоматически выводит их из поля зрения заинтересованных лиц. С подобной практикой автор столкнулся лично, обратив внимание, что его статьи, опубликованные в 2013 г. о холодном оружии в Симферополе⁹, были размещены в вышеназванной базе данных, что сделало их ближе к читателям. В тоже время статьи, посвященные этой же проблеме, но изданные в 2007 и 2008 гг. в Днепропетровске¹⁰, остались

⁷ Калашникова О. Л. Основы мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей: підручник. – К.: Знання, 2006.

⁸ Так, например, тираж каждой из трех ранее изданных рекомендаций по описанию банкнот (Литвинов В. В. Методичні рекомендації для виконання лабораторної роботи “Опис предметів боністики в митній документації” в рамках дисципліни “Основы мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей” для спеціальностей “Право”, “Транспортні системи”, “Інформаційні системи”, “Міжнародна економіка”, “Фінанси”, “Облік, аудит”, “Менеджмент”. – Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2014), монет (Литвинов В. В. Методичні рекомендації для виконання лабораторної роботи “Опис предметів нумізматики в митній документації” у рамках курсу “Основы мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей”. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2013) и предметов фалеристики (Литвинов В. В. Методичні рекомендації для виконання лабораторної роботи “Опис предметів фалеристики в митній документації” у рамках курсу “Основы мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей”. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2013) был менее 20 экземпляров. В настоящее время эти работы покинули место своего хранения, без спроса “разойдись по рукам благодарных читателей”. С одной стороны, автору приятно, что его работы востребованы, но ведь и ветхозаветную заповедь “не укради” еще никто не отменял.

⁹ Литвинов В. В. Особенности описания предметов фалеристики в таможенных документах; *его же*. Особенности описания предметов нумизматики в таможенных документах.

¹⁰ Литвинов В. В. Проблема атрибуції холодної зброї за допомогою клейм // Митна політика та актуальні проблеми економічної та митної безпеки України на сучасному етапі: матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2007. – С. 334–340; *його ж*.

“незамеченными”. Также обращают на себя внимание досадные опечатки опубликованных различными издательствами текстов. Так, в 43-м номере журнала “Філософія. Культура. Життя” за 2016 г. транскрипція букви “Ъ” (“ять”) по неизвестным автору причинам была переименована в числительное “пять”, и то обстоятельство, что данная опечатка стала последней в жизни ныне закрытого журнала, является сомнительной моральной компенсацией¹¹.

Апробация результатов исследования данной темы проходила на следующих конференциях: VI международной научно-практической “Таможенная политика и актуальные проблемы экономической безопасности Украины на современном этапе”¹²; “Финансово-экономическая стратегия развития Украины в условиях современных геополитических вызовов (экономико-управленческие, правовые, информационно-технические, гуманитарные аспекты)”¹³; “Мировая торговля и защита национальных интересов в условиях глобализации: правовое, социально-экономическое и информационно-техническое обеспечение”¹⁴. Вышеназванные конференции проходили, соответственно, в 2013, 2015 и 2016 гг. на базе Академии таможенной службы Украины и Университета таможенного дела и финансов.

Изложение основного материала. Если для сотрудников правоохранительных органов при описании изъятых на месте преступления банкнот достаточно указать их номинал, номер и серию, то для банкнот, имеющих культурную и историческую ценность, все намного сложнее. Примером служит информация, опубликованная в “Каталозі культурних цінностей, викрадених з державних музеїв, заповідників, установ та приватних колекцій 1999–2009 рр.”¹⁵. Так, 25 февраля 2003 г. из “Радилівського районного історичного музею” было похищено 15 банкнот, имеющих статус культурной ценности. При этом в ориентировке на розыск нет ни

Проблема термінології при атрибуції холодної зброї // Митна справа в Україні: теорія і практика: матер. міжнар. наук.-практ. конф.-форуму випускників, курсантів, студентів та молодих науковців. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2008. – С. 239–242.

¹¹ Литвинов В. В. Особенности регистрации предметов бонистики // Філософія. Культура. Життя. – 2016. – № 43. – С. 176.

¹² Литвинов В. В. Особливості опису предметів боністики в протоколі про порушення митних правил // Митна політика та актуальні проблеми економічної безпеки України на сучасному етапі: тези VI міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2013. – Т. 1. – С. 313–315.

¹³ Литвинов В. В. Проблема захисту культурної спадщини та ЗМІ. Українська реальність // Фінансово-економічна стратегія розвитку України в умовах сучасних геополітичних викликів (економіко-управлінські, правові, інформаційно-технічні, гуманітарні аспекти): матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ: Університет митної справи та фінансів, 2015. – С. 17–18.

¹⁴ Литвинов В. В. Вплив музейних анотацій на оформлення документів на розшук зброї, що має культурну цінність // Світова торгівля і захист національних інтересів в умовах глобалізації: правове, соціально-економічне та інформаційно-технічне забезпечення: матер. міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 т. – Дніпропетровськ: УМСФ, 2016. – Т. 1. – С. 176–177.

¹⁵ Каталог культурних цінностей, викрадених з державних музеїв, заповідників, установ та приватних колекцій (1999–2009 рр.) / упоряд.: М. Ю. Шандрук, О. В. Юрченко-Микита. – К., 2010.

одной фотографии. Номер и серия банкнот (не стоит их путать с музейным инвентарным номером) указаны в 9 случаях из 15. 9 описаний похищенных предметов чрезмерно лаконичны: “Папір, друк, водяні знаки”^{16,17}. Любопытно было бы узнать, на что рассчитывали научные работники этого музея, подавая сотрудникам правоохранительных органов такие “исчерпывающие” для розыска установочные данные. При этом невольно вспоминаешь известную специалистам историю с китайским фарфоровым сервизом из московской квартиры профессора Николая Егоровича Жуковского (1847–1921). Если в 2003 г. наши современники надеялись на счастливый финал “обретения”, подобный тому, что произошел в начале 1918 г., то следует признать – чудес больше не бывает.

Прежде всего необходимо определиться с термином. Бонистика¹⁸ – это специальная (вспомогательная) историческая дисциплина, изучающая денежные знаки и бонны, вышедшие из оборота, как исторические документы, отражающие экономическое и политическое положение общества. Следует учитывать, что трудности при описании предметов бонистики в некоторой степени подобны трудностям при описании произведений печатной графики и нумизматики, но имеют свою специфику. Автор предлагает при атрибуции данного вида культурных ценностей обратить внимание на представленные ниже **XV особенностей**, учитывая которые можно не просто избежать ряда неприятностей, но и де-факто составить паспорт для культурных ценностей, которые хранятся в государственных и частных коллекциях.

I. На сегодняшний день у жителей почти всех государств на руках хранится значительное количество банкнот, переставших быть платежным средством. Например, 17 европейских стран¹⁹ отказались от национальной валюты в пользу евро. Все страны Восточной Европы, многие государства Азии, Африки или прекратили свое существование, или изменили название (нередко вместе с границами), или же были вынуждены после гиперинфляции проводить деноминацию, что всегда сопровождалось выпуском новых банкнот и изъятием из оборота старых. Как правило, эта операция происходит под видом денежной реформы, призванной ликвидировать излишек денег в обращении и повысить покупательную способность национальной валюты. Для каждой реформы устанавливается свой временной порог замены (обмена) денежной массы и обменный курс. Так, например, в СССР во время денежной реформы 1947 г. гражданам отводилось менее двух недель до 22.12.1947 г. для обмена старых банкнот на банкноты нового образца по курсу 1 к 10. Для сравнения, на территории Украины в 1996 г. денежная реформа установила обменный “курс” “купоно-карбованців” на “гривну” из расчета 1000 к 1 и была проведена за 2 недели. В более стабильные времена государство в лице своих финансовых институтов для усложнения жизни фальшивомонетчикам производит выпуск банкнот нового поколения и изъятие старых. Не следует забывать, что

¹⁶ Бумага, печать, водяные знаки.

¹⁷ Каталог культурних цінностей... – С. 60–61.

¹⁸ Термин происходит от французского слова “bonistique”.

¹⁹ 01.01.2015 г. от национальной валюты (литов) в пользу евро отказалось правительство Литвы.

бумага, на которой печатают банкноты, достаточно быстро приходит в негодность, что также приводит к выпуску новых денежных знаков. Достаточно вспомнить, что на территории Украины банкнота номиналом “одна гривна”²⁰ с момента ее введения в денежный оборот в качестве национальной валюты уже четыре раза изменяла свой внешний вид. В наше время в обращении остается лишь банкнота образца 2006 г. Нереализованные до установленного срока банкноты автоматически превращаются в полиграфическую продукцию, представляющую интерес для коллекционеров и ценителей истории, которые дорожат своим прошлым. Так, в 1936 г. Маргарет Митчелл опубликовала в романе “Унесенные ветром” “Стихи на оборотной стороне денежной купюры Конфедерации”:

*Это знак, не имеющий больше цены, –
Сохрани его, друг дорогой;
Это символ когда-то прекрасной страны,
Разоренной жестокой рукой.
Да поведаст он свой печальный рассказ
Тем, кто память хранит о былом,
О земле – колыбели священной для нас,
О грозе, полыхавшей огнем.*

²⁰ Учитывая, что данное издание выходит с черно-белыми иллюстрациями, лучше обратиться к электронной версии журнала, чтобы увидеть те нюансы, о которых идет речь, так как там они цветные.

1992

1995

2004

2006

Рис. 1. Внешние изменения лицевой стороны украинской банкноты номиналом “одна гривна” 1992, 1995, 2002 и 2006 гг. выпуска

Хранят вышедшие из оборота банкноты и своего рода “инвесторы в будущее”, которые рассчитывают, что спустя определенное количество лет они сами или их потомки смогут реализовать этот товар по привлекательной для себя цене. Поэтому на блошиных рынках старые банкноты являются ходовым товаром, который разбавлен сувенирной продукцией и многочисленными подделками различного качества.

Следовательно, перед должностным лицом таможенного органа стоит непростая задача: знать и помнить, какие банкноты являются платежным средством, а какие остаются лишь предметом коллекционирования, которые в соответствии с украинским законодательством не являются культурной ценностью, так как выпущены после 1960 г.²¹.

II. Следует учитывать, что если Вы не в состоянии идентифицировать изучаемый предмет как банкноту²², Вы можете описать ее как предмет печатной графики. Но здесь необходимо помнить, что согласно **п. 7 приложения 1 к п. 1.5** Инструкции о порядке оформления права на вывоз, временный вывоз и контроль за их перемещением через государственную границу Украины произведения графики, изданные после 1945 г., культурной ценностью не являются²³.

III. В украинском законодательстве до сих пор не предусмотрен механизм оформления (проверки) документов на перемещение через таможенную границу Украины коллекций, состоящих из предметов, не являющихся по своему возрасту культурными ценностями. Это обстоятельство оставляет известную свободу маневра, позволяющую при отсутствии других причин задержать лицо, пересекающее таможенную границу, для составления необходимых формальностей при обращении иных государственных служб.

IV. Заполнение Протокола начинается с фиксации предмета, который поступил для описания. В нашем случае необходимо указать: *страну, платежным средством которой был либо является данный предмет; номинал; номер и серию; год выпуска либо утверждение банкнот данного образца*²⁴.

V. Для заполнения протокола необходимо определить индекс²⁵ данного предмета, независимо от того, является он культурной ценностью или нет. Данный

²¹ Пункт 12 Приложения 1 к пункту 1.5 Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України [Електронний ресурс]: від 09.07.2002 (Інструкція про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення та контролю за їх переміщенням через державний кордон України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0571-02>

²² Существует большое количество напечатанных сувениров в виде банкнот.

²³ Інструкція про порядок оформлення...

²⁴ Следует обратить внимание, что после денежной реформы 1961 г. в СССР на всех банкнотах до 1990 г. выставлялся 1961 г. И лишь в 1991 г. стали указывать текущий год, что впоследствии сделало эти банкноты более дорогими в среде коллекционеров.

²⁵ Літвінов В. В. Визначення індексу культурних цінностей // Формування сучасної моделі управління та підвищення якості управління та підвищення якості менеджменту в

индекс основывается на Украинском классификаторе товаров внешнеэкономической деятельности²⁶, “Іскрі”, Регламенте ЕС № 116/2009²⁷ и состоит из шести позиций. Чтобы не перегружать статью, приведу лишь конечный вид данного кода в различных вариациях в виде таблицы, учитывая и те случаи, когда описываемый предмет может быть не идентифицирован как денежный знак (табл. 1).

Таблица 1

**Индекс культурной ценности для предметов бонистики
в соответствии с УКТВЭД, “Іскрою”, Регламентом ЕС № 116/2009**

Название формы	Код
Банкнота самостоятельный памятник	9702.01.227.0.0.06
Банкнота самостоятельный памятник археологическая находка	9702.01.227.0.1.06
Фрагмент банкноты	9702.01.227.1.0.06
Фрагмент банкноты археологической находки	9702.01.227.1.1.06
Предмет станковой печатной графики самостоятельный памятник	9702.01.206.0.0.06
Предмет станковой печатной графики самостоятельный памятник археологическая находка	9702.01.206.1.0.06
Фрагмент предмета станковой печатной графики	9702.01.206.1.0.06
Фрагмент предмета станковой печатной графики археологическая находка	9702.01.206.1.1.06

VI. Согласно действующему украинскому законодательству²⁸, при оформлении Свидетельства на право вывоза (временного вывоза) предметы фалеристики, нумизматики, бонистики и филателии *не сопровождаются фотографиями* установленного образца (13 × 18 см), которые ранее заверялись уполномоченными Государственной службы контроля за перемещением культурных ценностей через государственную границу Украины, а теперь сотрудниками министерства культуры. Это обстоятельство, без сомнения, затрудняет идентификацию, так как нельзя точно утверждать, какой предмет пересекает границу. Но в “Протоколе о нарушении

системі вищої освіти: матер. міжнародної наук.-практ. конф. – Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2018. – С. 59–62.

²⁶ Український класифікатор товарів ЗЕД [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tastrading.com.ua/ua/uktzed>

²⁷ Регламент Совета (ЕС) № 116/2009, об экспорте товаров культурного назначения. От 18 декабря 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_b24

²⁸ Пункт 2.1 Інструкції про порядок оформлення...

нии таможенных правил” необходимо разместить масштабные фото не только лицевой и оборотной стороны банкноты, но и то, как она выглядит на просвет. Это позволит зафиксировать наличие водяных знаков и избежать обвинений в фальсификации или подмене задержанного артефакта.

VII. В 99 % основой для предметов бонистики служит бумага, но, в соответствии с действующими правилами, необходимо указать вид бумаги. И вот здесь начинается самое интересное. В 1971 г. было известно более **600 видов (!)** бумаги, которые делились на 11 классов:

“1. Для печати (типографская, офсетная, иллюстрационная для глубокой печати, картографическая, мелованная, газетная, бумага для обоев и др.) – отличается высокой гладкостью, белизной; хорошо впитывает печатную краску.

2. Для письма (писчая, почтовая, конвертная, для карточек и др.) – отличается хорошей проклейкой, малой впитывающей способностью и высокой гладкостью).

3. Чертежно-рисовальная (рисовальная, чертежная, чертежная прозрачная, чертежная калька и др.).

4. Электроизоляционная бумага (конденсатная, кабельная, телефонная, изоляционно-намоточная и др.) – отличается высокой механической прочностью, хорошими диэлектрическими свойствами.

5. Папиросная (мундштучная, папиросная, сигаретная, курительная) – по композиции, свойствам и технологии изготовления бумаги этого класса весьма разнообразны.

6. Впитывающая (фильтрованная, промокательная, пропиточная) – применяется для производства фибры, пергамента, санитарно-гигиенических изделий и т. п.; отличается высокой пористостью, хорошо впитывает жидкости.

7. Бумага для аппаратов (телеграфная лента, лента Крида, перфокарточная и др.) – характеризуется повышенной механической прочностью.

8. Светочувствительная (основы) – фотоподложка, служащая для изготовления фотографической бумаги, светочувствительная для светокопий и др.; отличается высокой механической прочностью, хорошей проклейкой и рядом спец. свойств.

9. Переводная (основы – копировальная, переводная и другие) – подвергается специальной обработке.

10. Оберточная – применяется для упаковки пищевых продуктов и промышленных товаров – мешочная, чайная, спичечная, бутылочная, фруктовая, растительный пергамент, светонепроницаемая, основа для парафинирования, армирования и т. д. Отличается высокой эластичностью и механической прочностью.

11. Промыленно-техническая бумага разного назначения”²⁹.

Не будем заострять внимание на том, что подавляющая часть наших современников никогда не слышали о большинстве из вышеназванных классов, не говоря уже о том, что в каждом классе существуют еще и сорта бумаги. Так, в Японии в особо торжественных случаях³⁰ для письма использовался высший сорт бумаги

²⁹ Смирнов В. А. Бумага // Большая Советская Энциклопедия. – М.: Советская Энциклопедия, 1971. – Т. 4. – С. 108–109.

³⁰ Для написания верительных грамот, важных документов, официальных посланий...

“хосе” – в меру плотная, неглянцева, как будто впитывающая дневной свет. Поэтично, но как это определить на практике? Наивно также ожидать от неподготовленного человека знания даже азов полиграфии. К тому же не следует забывать, что в первом и во втором классах бумаги отдельное место занимают сорта бумаги с филигранями (водяными знаками). Если Вы не считаете себя компетентным в классах, видах и типах бумаги, можете отметить в протоколе, в пункте о характере основы: “бумага с водяными знаками” (при условии, что они там есть).

Самым распространенным сортом бумаги с водяными знаками является верже, образующим своеобразную сетку по всей площади основы, характер и размеры которой фиксируются при описании. В нее может быть вплетен текст (литерная часть) или рисунок (сюжетная часть), либо и то и другое (комбинированная). На рис. 2 Вы можете увидеть бумагу верже на просвет (рис. 2а), а также водяной знак в виде вплетенного в сетку верже герба города Ярославля (рис. 2б) в виде стоящего на задних лапах медведя, держащего на плече секиру.

а)

б)

Рис. 2. Верже

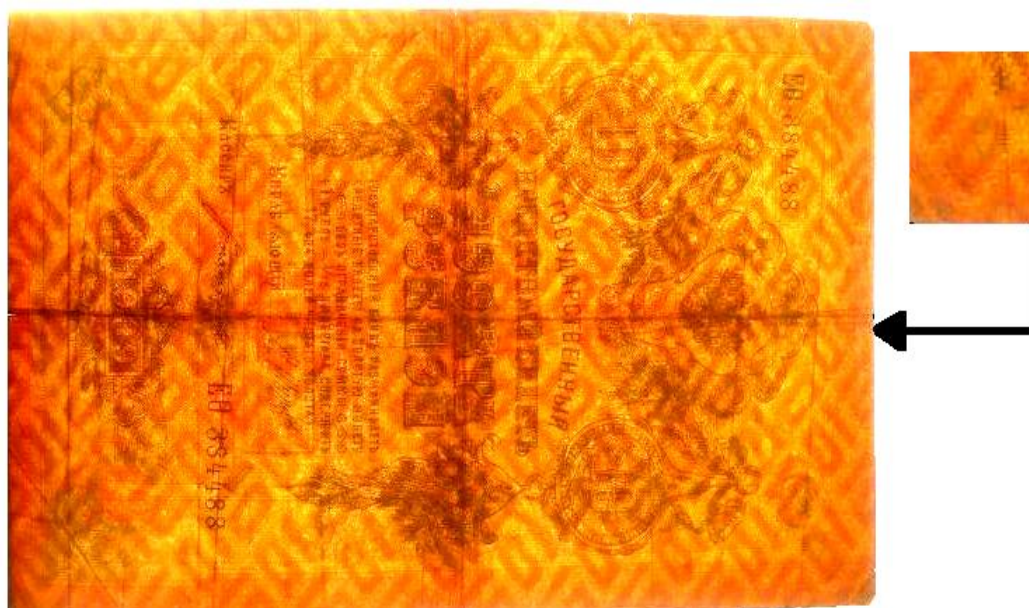
При отсутствии сетки верже, водяные знаки можно разделить на три группы по характеру изображения:

а) литерная составляющая³¹ – как правило, это могут быть цифры, обозначающие номинал банкноты, но следует быть готовыми и к тому, что Вам могут встретиться отдельные буквенные символы, внешне не связанные между собой;

б) сюжетная составляющая³² – это рисунок, который в большинстве случаев повторяет портрет государственного или культурного деятеля этой страны, удостоенного чести быть изображенным на лицевой стороне банкноты, или – государственный герб;

в) комбинированные филигранные³³ – сочетание литерного и сюжетного компонентов.

Примеры, которые иллюстрируют вышесказанное, представлены ниже в виде фотографии трех банкнот, сделанных на просвет (рис. 3).

а)

³¹ В качестве примера использована банкнота Российской империи достоинством 10 руб. 1909 г. выпуска, водяные знаки покрывают всю площадь банкноты и состоят из цифр “10”, расположенных в виде орнамента.

³² В качестве примера использована перуанская банкнота достоинством 50 инти 1987 г. выпуска. Филигранные выполнены в виде портрета Николаса де Пьерола, напечатанного и типографским способом на ее лицевой стороне.

³³ В качестве примера использована банкнота Российской империи достоинством 100 руб. 1910 г. выпуска. Филигранные выполнены в виде портрета императрицы Екатерины II (в правой части банкноты, если смотреть с лицевой стороны) и орнамента из цифр “100”, расположенных по всей оставшейся площади основы.

б)

в)

Рис. 3. Фотографии трех банкнот, сделанных на просвет

При описании банкноты (и не только в протоколе) недостаточно указать лишь наличие водяных знаков. Необходимо обозначить их характер, содержание и местонахождение на основе, как особых примет описываемого или исследуемого артефакта.

VIII. В протоколе необходимо указать цвет основы. Не следует путать цвет основы с цветами красок, используемых при печати. Традиционной ошибкой (заблуждением) является указание цвета долларов США. Многие называют цвет бумаги зеленым, хотя на самом деле он белый, а зеленый – это цвет краски, которой

напечатано изображение. Но бывают случаи, когда печатная основа полностью покрыта красочным слоем с обеих сторон. В таком случае в протоколе пишут: “цвет основы определить невозможно”.

IX. Все предметы бонистики (банкноты) – произведения печатной графики (либо односторонней, либо двусторонней печати). Это также необходимо зафиксировать в протоколе.

X. Наши часто путешествующие современники в поисках сувениров сталкивались с таким явлением, как банковские надпечатки³⁴. Их не следует путать с банкнотами юбилейных серий, отличающихся от своих товарок незначительной, но яркой деталью, которую можно принять за банковскую надпечатку. В качестве примера можно привести банкноту в 50 грн, выпущенную в честь 20-летия НБУ (рис. 5).

³⁴ Банковские надпечатки – дополнительно напечатанные текст и (или) графическое изображение на банкноте, ценной бумаге или ином знаке оплаты после того, как они были напечатаны. Ярким примером этого служат представленные ниже образцы “махновской валюты” периода гражданской войны 1918–1922 гг. Как видно, на банкноты Российской империи и “керенки” кустарным способом наносили своеобразные “дополнения” (рис. 4).

Рис. 4. Банковские надпечатки на банкноты Российской империи

Также в литературе достаточно часто встречается термин “банковские запечатки”, когда на банкноте удалено часть изображения (или текста) в силу изменившейся в государстве конъюнктуры.

Рис. 5. Банкнота в 50 грн, випущена в честь 20-ліття НБУ

Существующие банковские надпечатки условно можно разделить на **пять групп** экономического или политического характера, представленных на расположенной ниже иллюстрации:

1) часть банкнот первой серии сразу изымается из финансового оборота путем размещения на банкноте банковских надпечаток. Как правило, это делается для ознакомления компетентных органов с особенностями новых банкнот с целью улучшить борьбу с подделками. По диагонали банкноты размещен на разных языках крупными печатными буквами один из вариантов слова “ОБРАЗЕЦ”³⁵ (рис. 6.1 а³⁶). Часто данный текст наносится на банкноту на нескольких языках (рис. 6.1 б³⁷);

2) в случае изъятия государственными финансовыми органами фальшивой банкноты на ней ставится печать “ФАЛЬШИВЫЙ” либо с иным, но подобным по

³⁵ “ОБРАЗЕЦ” (Российская Федерация, Болгария); “ЗРАЗОК” (Украина); “MUSTER” (Австрия, Германия); “MODEL” (Албания); “AMOSTRA” (Бразилия); “MINTA” (Венгрия); “GLAY MAU” (Вьетнам); “MUESTRA” (Испания); “CAMPIONE” (Италия); “PARAUGS” (Латвия); “CONTON” (Малайзия); “WZOR” (Польша); “ESPASIME” (Португалия); “SPEZIMEN” (Швейцария); “PROFTRYK” (Швеция); “EKSEMPLAAR” (Южно-Африканская Республика);

“نموذج” (арабские страны); “דוגמא” (Израиль) “樣本” (Китай).

(Щёлоков А. А. Увлекательная бонистика. Факты, легенды, открытия в мире банкнот (Энциклопедия коллекционера). – М.: Эксмо, 2007. – С. 338.

³⁶ Белоруссия. Образец банкноты “50 капеек” образца 1992 г.

³⁷ Образец 5 юаней, Китай.

содержанию текстом на языке того государства, чьи финансовые органы осуществили эту операцию (рис. 6.2 а³⁸, рис. 6.2 б³⁹);

3) государственные финансовые органы выставляют надпечатки при стремительно растущей инфляции, когда на старых банкнотах допечатывают новые нули и соответствующие надписи (рис. 6.3 а⁴⁰, рис. 6.3 б⁴¹);

4) при провозглашении отдельными регионами страны своей независимости (или после революции, изменившей государственный строй) (до введения своей валюты) используют находящуюся у них денежную массу некогда единого государства, “украшенную” печатями нового казначейства или дополненную гербовыми (почтовыми) марками, как это было в Иране (рис. 6.4 а⁴²) и Приднестровье (рис. 6.4 б⁴³);

Рис. 6. Пять групп банковских надпечаток

³⁸ Штамп на изъятой из обращения банкноте “50 рублей краткосрочного обязательства государственного казначейства” 1919 г.

³⁹ Штамп на изъятой из обращения украинской банкноте в 200 грн образца 2007 г.

⁴⁰ В 1923 г. во время экономического кризиса банкнота в 1000 немецких марок превратилась в 1 млрд марок.

⁴¹ Выпущенный в 1994 г. купон “Приднестровской Молдавской Республики” достоинством 1 руб. в 1996 г. превратился в 10 000 руб.

⁴² 50 иранских риалов.

⁴³ Первоначально в “Приднестровской Молдавской Республике” использовались советские банкноты образца 1961 г., на которые для защиты внутреннего рынка наклеивались марки с портретом А. В. Суворова аналогичного достоинства.

5) при радикальних изменениях государственной власти даже на банкнотах правительство различными способами уничтожает символы своих предшественников, ярким примером которых служат иранские риалы образца 1974 г., видоизмененные после исламской революции 1979 г. (рис. 6.5 *a*⁴⁴, 6.5 *б*⁴⁵) и 2 гурда республики Гаити (6.5 *в*) после свержения Жан Клода Дювалье (Duvalier) в 1986 г.

XI. Размер банкноты (длина и ширина) указывается в сантиметрах.

XII. Надписи могут находиться как на лицевой, так и на обратной стороне банкноты. В них может содержаться название страны, имя и титул правителя (в монархиях), название государственного органа и фамилия должностного лица, ответственных за процесс выпуска банкнот, данные о номинале, годе выпуска, номере и серии банкноты. Для первых банкнот XVIII–XIX вв. было характерно использование как печатного, так и рукописного текста. Поэтому, фиксируя надписи, необходимо указать, каким способом они выполнены. Все надписи переносятся в протокол языком оригинала. При невозможности перенести в протокол дальневосточные иероглифы, арабскую вязь, символы иврита и т. д. их либо фотографируют, либо перерисовывают.

XIII. Если условия позволяют, то в протоколе фиксируют, как банкнота изменяется в ультрафиолетовом излучении. Примеры можно увидеть на представленном ниже изображении банкнот в ультрафиолетовом излучении (рис. 7). Сотрудники средств массовой информации успели приучить своих зрителей и читателей к тому, что в ультрафиолете можно прочесть на разных языках слово “взятка” либо нечто подобное (рис. 7 *a*), что является обязательным атрибутом любого репортажа во время показательного задержания очередного коррупционера. Работники торговли при помощи мобильных ультрафиолетовых излучателей определяют подлинность банкнот, которыми расплачиваются покупатели, но этот прием работает далеко не всегда. Банкноты XVIII, XIX и большей части XX ст. под ультрафиолетовым излучением остаются инертными.

А вот с конца XX ст. ультрафиолет позволяет выявить поддельные банкноты благодаря проявляющимся только в нем определенным элементам защиты. Так, например, на банкноте 10 дол. Гайаны под ультрафиолетовым излучением приобретают желтый оттенок элементы государственного герба (рис. 7 *б*). Но более распространенным является случай, проиллюстрированный на примере венесуэльской банкноты 5 боливаров. В центре банкноты хаотично расположены цветные волокна, светящиеся в ультрафиолетовом излучении (рис. 7 *в*).

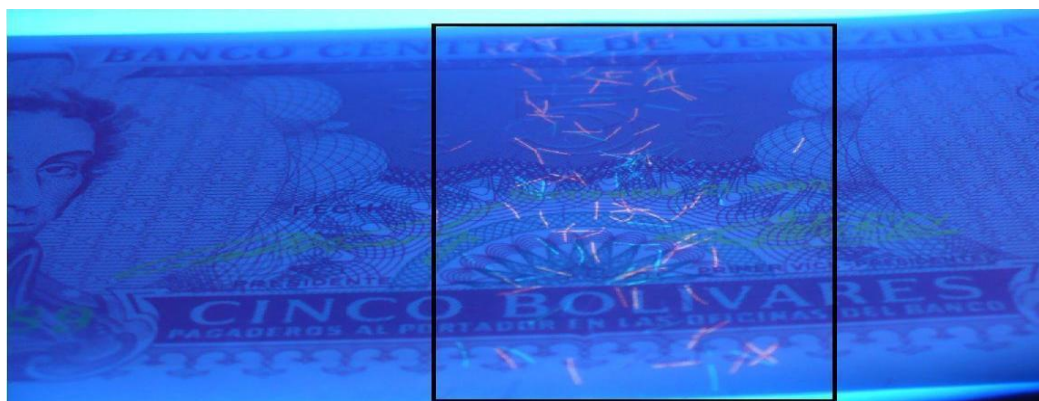
a)

⁴⁴ 100 иранских риалов после исламской революции.

⁴⁵ 500 иранских риалов после исламской революции.

б)

в)

Рис. 7. Изображение банкнот в ультрафиолетовом излучении

Рис. 8. Британские фунты в ультрафиолетовом излучении

На представленной выше фотографии (рис. 8), изображены британские фунты в ультрафиолетовом излучении. Как можно заметить, защита от подделки состоит из трех компонентов: номинал банкноты прописью, под которым располагаются государственный герб Соединенного Королевства и надпись “BANK OF ENGLAND”, то есть “БАНК АНГЛИИ”.

XIV. Не следует давать оценку состоянию банкноты. Достаточно указать существующие повреждения и дефекты, которые также являются ее особыми приметами.

XV. При наличии Свидетельства на право вывоза (или экспортной лицензии) в протокол заносятся основные данные этого документа: **номер Свидетельства, когда и кем оно выдано, информация об авторе и стране-производителе, название, год изготовления, материал, техника, оценочная стоимость.**

Выводы из данного исследования и перспективы дальнейших исследований в данном направлении. Для удобства и унификации описаний культурных ценностей коллективом кафедры таможенной идентификации культурных ценностей и гуманитарной подготовки Академии таможенной службы Украины (ныне – Университет таможенного дела и финансов) были разработаны электронные формы описания различных видов культурных ценностей. Заполнение данных форм позволяет ускорить процесс идентификации культурных ценностей и избежать досадных ошибок. В качестве примера приводим описание двух банкнот, выполненных в соответствии с предложенными рекомендациями.

Описывается банкнота “Государственный кредитный билет пять рублей” 1909 г. выпуска. Серия У А – 168 (Российская империя).

1. Вид культурной ценности: банкнота номиналом пять рублей Российской империи. Серия У А – 168. 1909 года выпуска, двусторонней печати.

2. Индекс культурной ценности в соответствии с УКТ ВЭД, “Искра” и Регламентом ЕС № 116/2009: 9702.01.227.0.0.06.

3. Фото:

- 4. Размеры банкноты:** длина – 10 см; ширина – 15,6 см.
5. Характер основы: бумага с водяными знаками.
6. Цвет основы: невозможно определить.
7. Водяные знаки: присутствуют.
8. Вид филиграней: сюжетно-литерная часть. Изображение состоит из геометрического орнамента, в который вписано множество цифр “5”.
9. Место расположения филиграней: по всей площади основы.
10. Характер изображения с лицевой стороны банкноты: на фоне стилизованного раскрытого шатра из горностаевой мантии размещен большой герб Российской империи (двуглавый орел со скипетром и державой в когтях, над головами которого находится императорская корона). На каждом крыле орла – по четыре щита с гербами, на груди еще один с Георгием Победоносцем. В верхней части шатра изображена большая императорская корона. Под орлом – держава, которая лежит на двух пересекающихся со скипетром мечях. Перед державою – голова львицы. Под рисунком в стилизованной рамке на фиолетовом фоне белым цветом построчно напечатан следующий текст:

“1 размѣнь государственныхъ
кредитныхъ билетовъ на золотую монету обеспечивается
всѣмъ достояніемъ государства. 2 государственные
кредитные билеты имѣють хожденіе
во всей имперіи наравнѣ съ золотою монетою.
3 за поддѣлку кредитныхъ билетовъ виновные
подвергаются лишенію всѣхъ правъ состоянія
и ссылкѣ въ каторжную работу”.

Под рамкой с текстом крупным шрифтом напечатано: “5 ПЯТЬ РУБЛЕЙ 5”. Две подобные “5” – рядом с короной. Вокруг рисунка – орнамент, который состоит из надписи “5 рублей”. Банковские надпечатки отсутствуют.

11. Характер изображения обратной стороны банкноты: стилизованная рамка, над верхними углами которой находятся две большие цифры “5”. В верхней части изображения в овальном медальоне расположен большой герб Российской империи, под которым размещена надпись прописью “1909”. В рамке – построчная надпись:

“У А – 168
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
КРЕДИТНЫЙ БИЛЕТЪ
ПЯТЬ РУБЛЕЙ
государственный банкъ размѣниваетъ
кредитные билеты на золотую монету
безъ ограниченія суммы
(1 рубль = 1/15 имперіала, содержитъ
17,424 долей чистаго золота).

Управляющий М. Шимов
Кассиръ ...⁴⁶
У А – 024”.

В нижнем кругу медальона – большая цифра “5”. Вокруг рисунка – орнамент, который состоит из надписи “5 рублей”.

12. Основные цвета, которые использовались при печати:

- на лицевой стороне: синий, фиолетовый, беж, серый, зеленый, розовый, белый.
- на обратной стороне: синий, фиолетовый, беж, серый, розовый.

13. В ультрафиолетовом излучении банкнота ведет себя инертно.

14. Состояние сохранности банкноты: в верхней части – два надрыва, присутствуют следы перегибов. Загрязнения, пятна и утраты отсутствуют.

15. Место, где была найдена банкнота: ...

16. Свидетельство на право вывоза отсутствует.

И второй пример.

Описывается банкнота 500 злотых Польской Народной Республики. Серия GB 2311680. 1982 г.

1. Вид культурной ценности: банкнота номиналом 500 злотых Польской Народной Республики. Серия GB 2311680. 1982 года выпуска, двусторонней печати.

2. Индекс культурной ценности в соответствии с УКТВЭД, “Искра” и Регламентом ЕС № 116/2009: 9702.01.227.0.0.06.

3. Фото:

⁴⁶ Подпись неразборчивая.

- 4. Размер банкноты:** длина – 13,7 см; ширина – 6,3 см.
- 5. Характер основы:** бумага с водяными знаками.
- 6. Цвет основы:** в прошлом белый, сейчас желтоватый.
- 7. Филиграния:** присутствуют.
- 8. Вид филиграния:** сюжетная часть, состоящая из белого орла, расправившего крылья, – государственного герба ПНР.
- 9. Место расположение филиграния:** в левой стороне основы, если смотреть с лицевой стороны.
- 10. Характер изображения на лицевой стороне** банкноты: портрет мужчины (голова и плечи), полупрофиль которого развернут в левую сторону банкноты. На плече надпись “TADEUSZ KOSCIUSZKO”. Голова мужчины разделяет надпись в верхней части банкноты: “NARODOWY” ... “BANK POLSKI”, которая выполнена крупным шрифтом, при этом первая буква каждого слова крупнее остальных. Под словом “NARODOWY” изображены номер и серия банкноты: “GB 2311680”. В левом нижнем углу на лавровой ветви изображена надпись “500”. В правой части банкноты под словами “BANK POLSKI” находится построчная надпись: “500 * PIĘCSET ZŁOTYCH * WARSZAWA, 1 CZERWCA 1982 r. * PREZES * ...” (подпись неразборчивая) “GLÓWNY SKARBNIK * ... (подпись неразборчивая)”. Между словами “PREZES” и “GLÓWNY SKARBNIK” изображен орел с расправленными крыльями (герб Польши). Под орлом – серия и номер банкноты “GB 2311680”.
- 11. Характер изображения на обратной стороне** банкноты: в верхней части банкноты находится надпись “NARODOWY BANK POLSKI 500”, выполнена крупным шрифтом, при этом первая буква каждого слова крупнее остальных. Цифра “500” обвита декоративной лентой. В левой части – изображение дворянского герба (см. фото), в центральном медальоне которого прописью изображена монограмма в виде больших букв “TK”, в центре – изображение флага, в верхней части которого – надпись “ŻYWIĄ Y BRONIA”. Под надписью в лавровом венке, пересеченном копьем и пикой, изготовленной из косы, изображена эмблема (см. фото).

В правом нижнем углу – монограмма из трех больших букв прописью: “NBP”. В нижней части банкноты размещены надпись “500” и надпись в две строки: “PIĘĆSET ZŁOTYCH * BILETY NARODOWEGO BANKU POLSKIEGO SA PRAWNYM SRODKIEM PŁATNICZYM W POLSCE”.

12. Основные цвета, которые использовались во время печати:

– на лицевой стороне: фон напечатан розовато-коричневыми и зелеными полосами; номер и серия банкноты напечатаны красным цветом, прочие надписи, портрет Тадеуша Костюшко и герб ПНР – черным; лавровая ветвь и цифры “500” в левом нижнем углу – зеленым;

– на оборотной стороне: надписи выполнены коричневатого-серым цветом; прочие изображения – коричневым и розовато-оранжевым.

13. В ультрафиолетовом излучении банкнота инертна.

14. Состояние банкноты: потемневшая основа, в наличие следы механических деформаций по всей площади. Загрязнения на оборотной стороне в виде пятен розового цвета (в правом нижнем углу), над ними – многочисленные темно-красные точки.

15. Место, где была обнаружена банкнота: ...

16. Свидетельство на право вывоза отсутствует.

УДК 94:332.2.021(477)“1440–1572”

**ГРУНТОВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
(РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: БЛАНУЦА АНДРІЙ.
ЗЕМЕЛЬНА ПОЛІТИКА ЯГЕЛЛОНІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (1440–1572 рр.). –
К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2017. – 423 с.)**

У радянські часи провідною темою досліджень науковців-істориків будь-якого періоду була соціально-економічна тематика. З набуттям Україною незалежності вони закономірно розпочали дослідження аспектів, раніше табуованих або таких, студіювання яких не надто віталось. Згодом, уже на іншому рівні, з використанням новітніх методик і залученням нових джерел соціально-економічна тематика стала привертати ширшу зацікавленість. Це повною мірою стосується й історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), до складу якого тривалий час входила більшість українських земель.

У Середньовіччі та ранньомодерну добу земля була головним багатством. Відтак актуальним є дослідження різноманітних аспектів, пов'язаних із володінням, користуванням, розпорядженням землею. У монографії Андрія Блануца вперше розглянуто політику земельних надань представником династії Ягеллонів на українських теренах ВКЛ.

Автор проаналізував доробки українських, польських, литовських, білоруських істориків ХІХ–ХХІ ст., що безпосередньо чи близько стосуються теми монографії (с. 10–54).

У другому розділі, присвяченому джерельній базі дослідження, чільне місце закономірно посідає Литовська метрика. А. Блануца охарактеризував цей комплекс, а також стан його дослідження та археографічних видань книг метрики на сьогоднішній день (с. 55–64).

Автор здійснив джерелознавчий аналіз використаних ним архівних та опублікованих документів, розглянувши різні їх типи (с. 64–89). Передусім виявлено загальні ознаки документів публічно-правового характеру, таких як: листи (або грамоти); привілеї; підтвердження; вольності (або відпущення), якими шляхта ВКЛ звільнялася від сплати мит і окремих зборів на певний час; оренди, включно з орендами мит. В окрему групу публічно-правових джерел дослідник виділив судові джерела: справа; оповідання (пильність); вирок (декрет, ухвала). Серед документів приватно-правового характеру А. Блануца розглянув дарчі, акти купівлі-продажу, застави (заклади), оренди, мінові листи (угоди обміну). Звернувся дослідник також до реєстрів (записів).

У третьому розділі монографії автор розкрив методологію дослідження (с. 90–106). Він ретельно проаналізував інструментарій попередників. Цілком можна погодитися з думкою А. Блануца: “Якщо джерела дослідження залишаються

© О. О. Дячок, 2017

давно відомими, то вивести праці з литuanістики, в даному разі йдеться про питання шляхетського землеволодіння, на якісно новий рівень можна лише шляхом залучення сучасних методологічних підходів” (с. 99). Відтак автор зупиняється на дослідницькому інструментарії вивчення земельних надань, зокрема на використанні термінології, роботі над джерелами. Особливо слід підкреслити використання вченим оригіналів книг записів і судових книг Литовської метрики. А. Блануца також зупинився на поясненні сутнісного змісту типів надань, які він розуміє як комплекс вимог та умов, що лягли в основу земельних пожалувань. Центральне місце в розділі належить розкриттю методів дослідження, використаних автором: історичні класифікації, аналіз документів, історико-порівняльний аналіз, зіставлення і порівняння, дипломатичний аналіз тощо. Наголошено на дотриманні принципів історизму, об’єктивності, соціального підходу. А. Блануца запропонував збірний термін для позначення узагальненого поняття документів, які лягли в основу дослідження – “документи надавчого характеру”.

У четвертому розділі (с. 107–244) розкрито генезу поземельних відносин у ВКЛ. Він розпочинається з аналізу типів і форм земельних надань. Земську службу розглянуто як базову складову частину земельних надань, як елемент станової культури. Далі автор звернувся до надання на ленному праві (“домужского рожаю” (за термінологією Литовської метрики), яке виходило з пожиттєвих (“доживотних”) надань. А. Блануца дійшов висновку, що за правління Жигимонта (Сигізмунда) II Августа великокнязівська влада активно впроваджувала ленне землеволодіння, щоб забезпечити ефективну обороноздатність держави. У цьому розділі проаналізовано регламентацію питань торгівлі у земельних наданнях. Аналіз документів дав змогу виокремити типові випадки такої регламентації: право на влаштування ярмарків і торгів, тримання корчем. Розглянуто правове забезпечення шляхетського землеволодіння та судову практику щодо нього. Зазначимо, що А. Блануца проаналізував велику кількість судових справ, це дало йому змогу досить детально розкрити особливості розгляду спорів про земельні володіння. Безсумнівний інтерес становить параграф 4.2.3, присвячений юридичному представництву, здійснюваному шляхтою (“умоцованими”) як на непрофесійній, так і на професійній основі (в останньому випадку маємо справу з формуванням інституту адвокатури). Після цього дослідник перейшов до аналізу ринку землі, з огляду на чинні у відповідний час правові норми його регламентації. Автор звернув увагу на те, як саме шляхта обходила правові приписи про заборону відчуження маєтності в цілому. Показано зміни у праві розпоряджатися приватними земельними володіннями після прийняття Другого Литовського статуту. Розглянуто особливості застави земельних ділянок. Слід зазначити, що А. Блануца на основі зіставлення інформації з різних джерел визначив точну дату укладення найдавнішої купчої угоди на маєток Білашів (с. 205–207).

П’ятий розділ (с. 245–278) присвячено політиці земельних надань великих князів литовських у середині XV – початку XVI ст. Значною мірою А. Блануца став піонером у дослідженні цього аспекту, зокрема щодо правління Казимира Ягеллончика та Олександра Ягеллончика. Унаочнюють аналізований матеріал наведені в розділі таблиці, складені на основі опублікованих та архівних джерел. Автор моно-

графії дійшов висновку, що “у сформованій під час правління перших Ягеллонів політиці земельних надань чітко простежується тенденція прогресуючого переходу від державного до приватного шляхетського землеволодіння”.

Шостий розділ (с. 279–351) за змістом і структурою аналогічний попередньому, але хронологічно присвячений XVI ст. Те ж саме можна сказати й про внесок дослідника у вивчення надавчої політики останніх Ягеллонів і королеви Бони. Відтак постає питання, чому аналіз аналогічних аспектів не зведено в один розділ. Можливо, це можна пояснити певним розширенням типів надавчих актів, чи, за словами автора, “більш урізноманітнених форм надань і підтверджень у групі термінових та безтермінових документів”. У параграфі 6.2.1 А. Блануца звертає увагу й на здачу королевою Боною в оренду господарських мит, з якими були пов’язані земельні надання (с. 306–308), і регулювання щодо надання пільг, зокрема у сплаті податків (с. 313–315). На відміну від попереднього розділу, тут проаналізовано документи з церковного землеволодіння. Заслугує на увагу висновок, що “литовські правителі через практику земельних надань шляхті в будь-якій частині країни намагались подолати місцевий регіоналізм і таким чином послабити його роль та важелі під час вирішення важливих державних питань”.

Підсумки дослідження підбито у висновках (с. 352–360). Крім того, тут наведено узагальнювальні таблиці, на основі яких виокремлено тенденції земельних надань за правліннями великих князів литовських упродовж 132 років (1440–1572 pp.).

Завершують монографію списки використаних джерел і літератури, іменний та географічний покажчики.

Звичайно, книзі А. Блануци притаманні й певні недоліки. У деяких випадках автор акцентує увагу на певних частинах формуляру того чи іншого акта. Напевно, можна було окремий параграф присвятити дипломатичному аналізу типів надавчих документів, прослідкувати, як змінювався формуляр упродовж досліджуваного періоду. До помилок належить неправильне зазначення ініціалу по батькові В. Атаманенка (с. 46, 369).

Утім, висловлені зауваження не мають принципового значення. Поза сумнівом, монографія Андрія Блануци “Земельна політика Ягеллонів на українських територіях Великого князівства Литовського (1440–1572 pp.)” – важливий внесок у дослідження аграрної історії як України, так і країн, що колись входили до складу Великого князівства Литовського.

О. О. Дячок

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Архирейський Дмитро Володимирович, доктор історичних наук, виконуючий обов'язки завідувача кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро). siverin47@ukr.net

Габай Міхал (Habaj Michal), магістр (PhD), асистент Університету святих Кирила і Мефодія в Трнаві (м. Трнава, Словаччина). michal.habaj33@gmail.com

Дуженко Світлана Анатоліївна, кандидат юридичних наук, викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського університету економіки і менеджменту, головний спеціаліст апарату Черкаського окружного адміністративного суду (м. Черкаси). svetlana.duzhenko@ukr.net

Дячок Олег Олександрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро). oleg_dyachok@ua.fm

Захарова Оксана Володимирівна, доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту та бізнес-адміністрування Черкаського державного технологічного університету (м. Черкаси)

Колесников Костянтин Миколайович, доктор історичних наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Університету митної справи та фінансів (м. Дніпропетровськ). konst_kolesnykov@mail.ru

Кухаренко Артур Андрійович (Кухаренка Артур Андрєвіч), кандидат історичних наук, провідний фахівець Головного управління науки, доцент кафедри історії Білорусі нового і новітнього часу Білоруського державного університету (м. Мінськ, Білорусь). KuharenkAA@bsu.by

Літвінов Віталій Віталійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарної підготовки та ідентифікації культурних цінностей Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро). litvinovv76@rambler.ru

Морозов Олег Вікторович, доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро). morosovoleg410@gmail.com

Ніколаєв Микола Ілліч, доктор історичних наук, академік Академії соціальних наук України (м. Миколаїв). olbiopol@gmail.com

Петранський Іван Альберт (Petransky Ivan Albert), PhD, доцент філософського факультету Університету святих Кирила і Мефодія в Трнаві (м. Трнава, Словаччина). ivan.petransky@ucm.sk

Рутковський Марек (Rutkowski Marek), доктор габілітований, надзвичайний професор факультету суспільних наук Вищої школи інформатики та економіки Товариства загальних знань в Ольштині (м. Ольштин, Польща). rutmarek@gmail.com

Пасіцька Оксана Ігорівна, кандидат історичних наук, докторант відділу новітньої Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). pasitska@ukr.net

Проців Олег Романович, кандидат наук з державного управління, головний спеціаліст Івано-Франківського обласного управління лісового та мисливського господарства (м. Івано-Франківськ). oleg1965@meta.ua

Скубій Ірина Володимирівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри ЮНЕСКО “Філософія людського спілкування” та соціально-гуманітарних дисциплін Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка (м. Харків). irinaskubij@ukr.net

Фрадинський Олександр Анатолійович, кандидат економічних наук, завідувач відділу дослідження проблем організації митного контролю Науково-дослідного інституту фіскальної політики Університету Державної фіскальної служби України (м. Хмельницький). fradik@ukr.net

Шеремет В'ячеслав Юрійович, студент історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро). slavutich765@mail.ru

Шановні автори!

Просимо враховувати такі вимоги до рукописів статей і порядку їх подання до друку.

1. Приймаються статті, написані українською, російською, англійською, польською мовами, обсягом 0,5–1 авт. арк.

2. Рукопис статті повинен мати такі елементи:

– на початку статті **англійською мовою**: П.І.Б. автора, назва статті, адресні дані авторів (назва установи, закладу, відомча належність, адреса організації, місто, країна), розширена англомовна анотація (700–1300 знаків), ключові слова (4–5 слів);

– **прізвище та ініціали автора, науковий ступінь, посада (українською мовою)**;

– **назва статті (українською мовою)**;

– **УДК**;

– **анотація українською мовою** (3–5 рядків);

– **скорочена анотація англійською мовою** (4–5 рядків);

– **основний текст статті**;

– **список використаних джерел**.

3. Основний текст статті складається з таких структурних елементів:

Ключові слова (4–5 слів).

Постановка проблеми (постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями).

Аналіз останніх досліджень і публікацій (аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття).

Мета статті (формулювання цілей статті (постановка завдання)).

Виклад основного матеріалу (виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Список використаних джерел оформлюється відповідно до державних стандартів бібліографії.

Зазначені елементи виділяються в рукописі **напівжирним шрифтом**.

4. Стаття має бути набрана в текстовому редакторі Microsoft Word. Поля з усіх сторін – 20 мм. Шрифт – Times New Roman 14 з інтервалом 1,5.

Посилання посторінкові, підрядкові, автоматичні, наскрізні згідно з державними стандартами.

5. До редакції подаються:

– **паперовий варіант** статті за підписом автора;

– **електронний варіант** статті;

– **рецензія**, завірена доктором або кандидатом наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук);

– **довідка** про автора (прізвище, ім'я, по батькові повністю, організація, посада, адреса, науковий ступінь, вчене звання, контактні телефони, електронна адреса).

Передрук матеріалів дозволяється лише за письмової згоди редакції.

Матеріали, що публікуються, відображають позицію автора, яка може не збігатися з поглядом редакції. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор.

Редакція залишає за собою право наукового та літературного редагування статей без додаткової консультації з автором. Листування з читачами ведеться лише на сторінках журналу.

Наукове видання

**Історія торгівлі,
податків та мита**

Збірник наукових праць

№ 1–2 (15–16), 2017